

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

№3 (121) 2021
шілде-тамыз-қыркүйек

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР

филология ғылымдарының кандидаты, профессор
СЕРДӘЛІ БЕКЖІГІТ КЕНЖЕБЕКҰЛЫ

BİLİMSEL EDITÖR

Prof. Dr.
SERDALİ BEKJİGİT KENZEBEKULI

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР

кандидат филологических наук, профессор
СЕРДАЛИ БЕКЖИГИТ КЕНЖЕБЕКОВИЧ

SCIENTIFIC EDITOR

Professor, Candidate of Philological Sciences
SERDALİ BEKZHIGIT KENZHEBEKOVICH

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің **№232-Ж** куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637**. Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler. **İndeks: 75637**. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство **№232-Ж**.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate **№ 232-G**. Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637**. The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОСОФИЯ

Ғабитов Тұрсұн	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Соколов Владислав	- филос.ғ.к. /Ресей/
Шаповал Юлия	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/

ПЕДАГОГИКА

Атемова Қалипа	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Беркимбаев Камалбек	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Торыбаева Жамила	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/

ФИЛОЛОГИЯ

Бюлент Байрам	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Сағидолда Гүлғайша	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Садыков Сейдулла	- ф.ғ.д., доцент /Қазақстан/

ТАРИХ

Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Кабульдинов Зиябек	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Қожа Мұхтар	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Тұрсұн Хазретәлі	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/

DANIŞMA KURULU

FELSEFE

Gabitov Tursun	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Kenjetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sokolov Vladislav	- Doç. Dr. /Rusya/
Şapoval Yulia	- Prof. Dr. /Kazakistan/

PEDAGOJİ

Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Berkimbayev Kamalbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yücel Gelişli	- Prof. Dr. /Türkiye/
Torıbaeva Jamila	- Prof. Dr. /Kazakistan/

FİİLOLOJİ

Bülent Bayram	- Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sagidolda Gülgayşa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sadıkov Seydulla	- Doç. Dr. /Kazakistan/

TARİH

Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kabuldinov Ziyabek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Koja Muhtar	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. /Türkiye/
Tursun Hazretali	- Prof. Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ФИЛОСОФИЯ

Габитов Турсун	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Кенжетай Досай	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Соколов Владислав	- к.филос.н. /Россия/
Шаповал Юлия	- д.филос.н., профессор /Казахстан/

ПЕДАГОГИКА

Атемова Калипа	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Беркимбаев Камалбек	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Торыбаева Жамиля	- д.п.н., профессор /Казахстан/

ФИЛОЛОГИЯ

Бюлент Байрам	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Сагидолда Гулгайша	- д.ф.н. /Казахстан/
Садыков Сейдулла	- д.ф.н., доцент /Казахстан/

ИСТОРИЯ

Жетибаев Копжасар	- к.и.н., профессор /Казахстан/
Кабульдинов Зиябек	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Кожа Мухтар	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/
Турсун Хазретали	- д.и.н., профессор /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

PHILOSOPHY

Gabitov Tursun
Kenzhetay Dosay
Sokolov Vladislav
Shapoval Yulia

- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Candidate of Philosophical Sciences /Russia/
- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/

PEDAGOGY

Atemova Kalipa
Berkimbayev Kamalbek
Yuzhel Gelishli
Toribaeva Jamila

- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Professor, Doctor /Turkey/
- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/

PHILOLOGY

Bulent Bayram
Ergobek Kulbek
Sagidolda Gulgaysha
Sadikov Seydulla

- Professor, Doctor /Turkey/
- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
- Doctor of Philological Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/

HISTORY

Zhetibayev Kopzhasar
Kabuldinov Ziyabek
Kozha Muhtar
Tomar Zhengiz
Tursun Hazretali

- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Professor, Doctor /Turkey/
- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 398; 801.8; МҒТАР 17.71.01.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.729>**Б.С. ӘБЖЕТ***филология ғылымдарының кандидаты, доцент**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті**(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz**<https://orcid.org/0000-0001-6795-0455>***ҚОЛЖАЗБА ҚОРЛАРЫНДА САҚТАЛҒАН ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІН ТІЗІМГЕ АЛУ,
ЖАРИЯЛАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

Аңдатпа. Қазақ ертегілерін жинау, жариялау жұмыстары XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алады. Ресей империясы Қазақ даласын игере бастаған тұста әрқилы мақсатпен келген мемлекеттік қызметтегі түрлі мамандық иелері жер байлығын есепке алумен қатар, халықтың ауыз әдебиет үлгілерін де жазып алуға назар аудара бастаған. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ тілінде шығып, Қазақ даласына тарай бастаған «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті» секілді алғашқы басылымдардың беттерінде ел аузынан жазып алынған көптеген ертегілер жариялана бастаған. Орыс оқымыстыларымен қатар, қазақтар арасынан шыққан көзі ашық, сауатты адамдар да ертегілерді жинастыруды қолға ала бастаған. XX ғасырдың басы мен Кеңес үкіметі орныққан соң қазақ ертегілері бірнеше рет баспадан жарыққа шығып отырды. Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен соң да көптеген ертегілер том-том болып басылып жатыр. Кейбір басылымдарда бұрын жарияланбаған ертегілерді тауып, кітапқа жаңадан енгізіп отырғандығы да белгілі болды. Соның өзінде де қазақ ертегілерінің қолжазба орталықтары мен кітапхана қорларында жинақталып қалған мол мұрасы бар екендігі анықталып отыр. Халықтың рухани мұрасы болып табылатын ертегілерді тауып оны қайта жариялау бүгінгі күннің негізгі өзекті мәселесі болып табылады. Автор өз мақаласында қазіргі кезде қолжазба қорларында араб, латын, кирилл әрпімен жинақталған қолжазбалар арасында әлі де жарыққа шықпай жатқан ертегілерді тауып жариялау қажеттігін, облыстық деңгейдегі архивтермен де жұмыс жасау қажеттігін сөз етеді. Халықтың рухани қазынасына назар аудару, ертегінің фольклортану ғылымындағы маңызы жайына тоқталады.

Кілт сөздер: ертегі, жанр, экспедиция, газет, қолжазба, араб, латын, кириллица, материал жинау.

B.S. Abzhet*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University**(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Әбжет Б.С. Қолжазба қорларында сақталған қазақ ертегілерін тізімге алу, жариялаудың ғылыми маңыздылығы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №3 (121). – Б. 7–15.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.729>

***Cite us correctly:**

Abzhet B.S. Qolzhazba qorlarynda saqtalghan qazaq ertegilerin tizimge alu, zhariiialaudyn gylymi manyzdylygy [The Scientific Significance of the Search and Publication of Kazakh Fairy Tales Preserved in Manuscripts] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №3 (121). – B. 7–15.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.729>

The Scientific Significance of the Search and Publication of Kazakh Fairy Tales Preserved in Manuscripts

Abstract. The process of collecting and publishing Kazakh fairy tales dates back to the second half of the 19th century. During the period of the colonization of the Kazakh steppe by the Russian Empire, people of different professions who came here for different purposes and worked in the civil service began to pay attention not only to the registration of land wealth, but also to the study of samples of oral folk art. On the pages of the first editions “Turkistan ualayatyryn gazeti”, “Dala ualayatyryn gazeti”, published in the second half of the 19th century in the Kazakh language and spreading in the Kazakh steppe, numerous folk tales were published, taken from oral folk art. Along with Russian scientists, representatives of the Kazakh intelligentsia and educators were also engaged in the study of fairy tales. Kazakh fairy tales were published several times at the beginning of the twentieth century and after the establishment of Soviet power. After gaining independence of Kazakhstan, numerous fairy tales were published in whole volumes. At the same time, some publications were found and re-published fairy tales that had not been previously published. We know that Kazakh fairy tales, collected in manuscript centers and library funds, have a rich heritage. Finding and republishing unpublished tales is an urgent need today. In the article, the author notes the importance of searching for fairy tales in the archives of the regional level, as well as among the manuscripts collected in manuscript funds and written in Cyrillic, Arabic or Latin letters, and the publication of these fairy tales, especially previously unknown ones. He also draws attention to the spiritual heritage of the people and the significance of fairy tales in modern folklore.

Keywords: Fairy tale, genre, expedition, newspaper, manuscript, Arabic, Latin, Cyrillic, collection of materials

Б.С. Абжет

кандидат филологических наук, доцент

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz*

Научное значение поиска и публикации сохранившихся в рукописях казахских сказок

Аннотация. Процесс сбора и публикаций казахских сказок берет свое начало со второй половины XIX века. В период колонизации Российской империей казахской степи люди разных профессий, прибывшие сюда с разными целями и работавшие на государственной службе, начали обращать внимание не только на учет земельных богатств, но и изучение образцов устного народного творчества. На страницах первых изданий «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті», выходивших во второй половине XIX века на казахском языке и распространившихся в казахской степи, публиковались многочисленные народные сказки, взятые из устного народного творчества. Наряду с русскими учеными изучением сказок занимались и представители казахской интеллигенции, просветители. Казахские сказки неоднократно публиковались в начале XX века и после установления советской власти. После обретения независимости Казахстана многочисленные сказки выпускаются целыми томами. При этом некоторые издания находили и заново выпускали в свет сказки, которые ранее не публиковались. Известно, что казахские сказки, собранные в рукописных центрах и библиотечных фондах, имеют богатое наследие. Найти и переиздать неопубликованные сказки является актуальной необходимостью сегодняшнего дня. В статье автор отмечает важность поиска сказок в архивах областного уровня, а также среди рукописей, собранных в рукописных фондах и написанных кириллицей, арабским или латинским письмом, и публикации этих сказок, особенно ранее неизвестных. Он также

обращает внимание на духовное наследие народа и значение сказок в современной фольклористике.

Ключевые слова: сказка, жанр, экспедиция, газета, рукопись, арабский, латинский, кириллица, сбор материалов.

Кіріспе

Қазақ ертегілерін жинау үрдісі ресейлік отарлаушылар тарапынан бастау алғандығы белгілі. XVIII ғасырдың басынан бастап, қазақ жеріне аяқ басқан саяхатшы, елші, офицерлер, саудагерлер елдің болмысы мен тіршілігіне, дәстүрі мен салтына, халықтың шығу тегі мен тарихына, діні мен әдебиетіне, өнері мен дүниетанымына назар аударды, рулық құрылымы мен әскери күш-қуатына, ұлттың байлығы – төрт түлік малы мен жайлауына, тауы мен суы, жер байлығына барлау жасауды назарға ұстады. Ел ішіне шыққан экспедициялық топтар сол елдің ішкі дәстүрін терең білу үшін де оның наным-сеніміне қатысты барлық дүниелерді жазып алуға тырысқан. Қазақтың да халық әдебиетін, оның ішінде, ертегілерін де жинау, зерттеу ісі алғашқы кезеңде осы тұрғыдан басталған. XX ғасырдың басында орыс ғалымдарымен қатар қазақтың зиялы оқыған азаматтары да ел аузындағы аңыздар мен ертегілерді жинай бастаған. Кеңес өкіметі тұсында да жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттар ел ішіне экспедициялар ұйымдастырып, көптеген ауыз әдебиеті үлгілерін жазып алып отырды. Көптеген экспедиция материалдары қолжазба қорлары мен архивтік материалдарда сақталған. Олардың арасында ертегілер де әлі күнге толықтай жарық көре қойған жоқ.

Мақаламыздың зерттеу нысаны: жарияланбаған ертегілерді жанрлық, типтік негізде анықтау үшін текстологиялық, салыстырмалы-анализ жасау, ертегінің табиғатын ашуда оның композициясына талдау жасалатын болады.

Зерттеу пәні: ертегілік проза.

Зерттеу әдістері, талдау мен нәтижелер

Қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысы жайлы мәліметтер XVIII ғасырдағы осы саяхатшылардың жазбалары арқылы таныла бастады. «Первые сведения о хозяйстве, быте и культуре казахов стали известны России и Европе в XVIII веке. Этому способствовали труды П. Палласа, Н. Рычкова, И. Георги, Г.Г. Спасского и других авторов. Они, путешествуя по обширной казахской степи с различными целями, описывали не только природу и географию края, но и быт, хозяйства казахов, давали сведения об их поэтическом и музыкальном творчестве» [1, 92-б.].

Қазақ даласына келе бастаған алғашқы саяхатшылардың жолжазбаларында қазақ ертегілері туралы жалпылама баяндаулары ғана сақталған. XVIII–XIX ғасырдың I жартысында қазақ жерінде болған П. Паллас, П. Георги, Н. Рычков, А. Левшин, т.б. саяхатшы, зерттеушілер барған жерінен естіп, мәлімет қалдырған қазақ ертегілерінің мәтіндері бізге жеткен жоқ. Бұл кісілердің еңбектерінде, жазбаларында қазақтың халық әдебиетінде ертегілердің орны, сонымен бірге, кейбір ертегі үлгілерінің жалпы мазмұны ғана атап өтіледі. Олардың көбі көрген-білгендерін жалпылама жазғандығы тұрасында белгілі ғалым Ш. Ыбыраев өз еңбегінде былай дейді: «Бұлардың арасында қазақ фольклоры туралы терең, байсалды ғылыми пікірлер де, халықтың әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі мен ауыз әдебиеті туралы көрген-білгендерін баяндап беру де, ал кейде үстірт түсініктер мен топшылаулар да кездеседі. Әсіресе, XIX ғасырдың 30-шы жылдарына дейін жарық көрген мақалалар мен кітаптардың жалпылама, сырттай бақылаушылық сипаты айқын. Олардың көбі этнографиялық-фольклорлық мәліметтерді келтірумен ғана шектеледі» [2, 22-б.].

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақша шығып, Қазақ даласына тарай бастаған «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті» секілді алғашқы басылымдардың дала өміріне үлкен өзгеріс әкелгені белгілі. Газет негізінен жергілікті

әкімшілік органдарының ресми ұйымы болғанмен, қазақтың жазба стилінің қалыптаса бастауына, халықтың ауыз әдебиеті үлгілерін жинақтап жариялауына өлшеусіз үлес қосқанын да айта кетуіміз керек. «Дала уалаятының газетіндегі» ауыз әдебиет нұсқалары туралы сөз қозғағанда ғалым Ү. Сұбханбердина алғашқы ертегілердің жинала бастауы турасында былай деп атап өтеді: «Қазақ ертегісін зерттеу жұмысының басы осы ертегілерді жинап жариялаудан басталады десек, газет бетінде ертегілердің алғашқы жазылып алынған нұсқалары басылған. Олардың қазақ тіліндегі нұсқаларымен қатар, аудармасы орыс тілінде де беріліп отырған. Бұл ертектерді жинап бастырушы орыс ғалымдары А.Е. Алекторов, А.А. Ивановский, М. Бельский, М. Миропиев, т.б. болса, сол кездегі қазақ оқығандары Бөкен Адықов, Жағыпар Айманов, Отыншы Әлжанов, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Қорабай Жапанов, Бодаубек Райымбеков, Ташмұхамед Сейфуллин, Рақымжан Дүйсембаев, т.б. болды. Бұлардың кейбірі жазып алған ертегілерін халықтық ауызша шығарма деп қарап, өзінің атымен бастырған. Ал кейбіреулері кімнен, қай жерден жазып алғаны туралы деректер беріп, өздерін хабарлаушы ретінде көрсеткен» [3, 25-б.].

Бұл басылымдар өз дәуірінде қазақ ертегілерін жинап бастырудың алғашқы қарлығаштары болғандығын көрсетеді. Одан бөлек ел ішін аралап, халықтың аузындағы ертегі, аңыздарды жинаған көзі ашық азаматтар да болды. Қазақ әдебиетінің тарихында ертегілерді Қазан төңкерісіне дейін жинап, жариялаушылар екі топқа бөліп қарастырылады. Олардың бірінші тобы – орыс оқымыстылары: В.В. Радлов, Н.Г. Потанин, А.Е. Алекторов, т.б. мен орыс оқу орындарынан білім алып, тәрбиеленген шығыс халықтарынан шыққан Ш. Уәлиханов, Ә. Диваевтар да, екінші тобына қазақтың өз ішінен шыққан өз тілінде жазатын қиссашыл ақындар мен дерек жинаумен айналысқан шежіреші адамдар да халық мұрасын жинауда елеулі үлес қосты.

Қазақ даласының оңтүстік аймағы отырықшылыққа бейімделген, Сыр бойында бірнеше қамалдар мен қалалар өмір сүрген аймақта дінге қызмет ететін қожа-молдалар көп шыққандықтан бұл өңірлерде шығыс әдебиеті үлгілері кеңінен тараған болатын. Шығыстық тәмсілге құрылған ғибраттық толғаулар, мысал жанрына құрылған философиялық-дидактикалық әдебиет үлгілері Түркістан топырағында түлеуі тегін емес. Отырықшылыққа бейімдесіп, медресе, мешіт салған Түркістан халқы діни әдебиетке де қанығып өсті. Шығыс әдебиетінен сусындап өскен Мәделі, Майлықожа, Нұралы, Құлыншақ ақындар өз шығармаларына сол тәмсілдерді жиі пайдаланған. Қиссашыл ақындардың қазақ әдебиетінде қалыптасуы көптеген тың дүниелерді алып келді. Діни дастандар мен қиссалардың арқасында қазақтың фольклорына да көптеген діни, новеллалық, мысал жанрлар ене бастады. Түркістан аймағы Шығыс халықтарымен ертеден әдеби, мәдени байланыста болғандығы жайлы С. Қасқабасов та атап өтеді: «Қазақтың мысал ертегілері шығыс фольклорымен тығыз байланысты. Олардың көбісінің қайнар көзі – «Панчатантра», «Хитопедаша», «Шукасапати» сияқты үнді жинақтары мен Орта Азияға әр түрлі жолмен келген «Калила мен Димна» және «Тотынама» тәрізді кітаптар. Мысал ертегілердің көбінесе кезінде қазақтардың басқа түркі халықтарымен белсенді байланыс жасаған аймағы – Оңтүстік Қазақстан мен Түркістаннан жазылып алынуы тегін болмаса керек»[4, 196-б.].

Жалпы қазақ ертегілеріне назар аударғанда қазақтың төл ертегілерімен қатар ғасырлар бойы тығыз қарым-қатынаста болған Шығыс халықтарының әдебиеті мен мәдениетінен ауысқан тәмсілдер мен қисса, ертегілердің үлкен шоғыры топтасқанын, олардың көбі қазақ арасына бір жағы қарасөз үлгісінде тараса, екіншіден ақындардың толғауымен өлең күйінде ғибраттық өнеге үлгісінде ауыздан-ауызға тарағандығын көреміз. Сонымен қатар, баспасөз ісі қарқынды дами бастауына байланысты орыс әдебиеті арқылы бірқатар мысалдар мен ертегілер де тез тарай бастаған. Қазақтың шығыс пен батыстың әдебиетін меңгерген А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, М. Сералин, С. Көпеев, А. Байтұрсынов секілді т.б. көптеген ақындарымыздың И. Крылов, В. Жуковский секілді ақындарынан аударған өлеңдері де ел ішіне кеңінен тарап үлгерді. Әсіресе, ұлы ақын Абайдың Крыловтан аударған өлеңдері ел

ішіне кеңінен тарады. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ даласында жазба әдебиетінің дамуымен қатар аралық фольклорды бастан кешіру дәуіріне байланысты көптеген жазба әдебиеттегі мысалдар мен кейбір батыстық ертегілер қазақ арасына ауызша тарап, соның салдарынан қайта фольклорға айнала бастағандығын да жоққа шығара алмаймыз. «Революциядан бұрынғы қазақ газет-журналында басылған көркем шығармалардың бір тобы қазақтың өз төл әдебиеті болса, енді бір тобы орыс тілінен аударылған не шығыс әдебиетінен ауысқан үлгі. Бұлардың бәрі қосылып, қазақ фольклорының, жазба әдебиетінің дамуына мазмұн, көркемдік жазынан жағдай жасады» [2, 293-б.].

Осылайша қазақ ертегілері жазба әдебиеттің әсерімен тағы да молыға түскен. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ фольклоры түрленіп, ерекше дами бастағандығын көреміз. Кітаби ақындар жырлаған түрлі шығыстық сюжетке құрылған діни қиссалар мен ғашықтық, новеллалық жырлардың негізінде дүниеге келген түрлі ертегілер де кейін араб, латын, кириллица жазуымен хатқа түсіп отырған. Ел ішіне кеңінен тарап, қазақ санасына сіңіскен мұндай ертегілер де қазақтың төл туындысына айналған. Қазіргі кезде түрлі архивтер мен қолжазба қорларында сақтаулы тұрған белгісіз ертегілерді тауып, жеке жинақ ретінде бастыру қазақ фольклоры үшін аса маңызды шаруаның біріне жатады.

Әрине, көптеген ертегілер осы кезге дейін ел аузынан жиналып алынды. Әр кезеңдерде түрлі форматта баспа бетінде де жарияланып келеді. XIX ғасырдан бастап жинала бастаған ертегілердің қаншасы жарияланған, жарияланбағаны қанша мұны да әлі анықтай түсу керек. «Дала уалаятының газеті», «Тургайская газета», «Астраханский вестник» секілді т.б. газет-журналдарда жарияланған ертегілерді тізімге алу, фольклорлық мұраларды жинаушы М.Ж. Көбеев, Ә. Диваев секілді XX ғасырдың басындағы қазақ ертегілерін көптеп жинаған адамдардың мұраларында жинақталған ертегілер мен кейінгі экспедиция кезінде жинақталған материалдарда жазып алынған ертегілер санын анықтау аса маңызды. Қанша ертегі осы кезге шейін неше рет басылған, жарияланбай жатқанының саны қанша екендігін де білуіміз керек. Жалпы XX ғасырдың басынан бастап қазақ ертегілері жеке басылым ретінде жарық көре бастады. 1916 жылы «Қазақ, Алтай ертегілері» деген атпен жеке кітап болып басылды. Кешегі Кеңес Одағы дәуірінде қазақ ертегілері бірнеше рет баспа бетінде том-том болып басылып, мыңдаған данамен жарияланып, халықтың қолына тиіп отырды. Қазақ ертегілері Қытай Халық республикасынан да жеке кітап болып басылып шыққан [5].

Тәуелсіздікке қол жеткізіп, егемендік алғаннан кейін де қазақ ертегілерін жариялау жақсы жолға қойылды. Елбасы 2000 жылды Мәдениетті қолдау жылы деп жариялаған кезде «Жазушы» баспасы «Қазақ ертегілері» сериясымен алты томдық ертегілерді баспадан шығарды. Бұл томдарға жалпы саны 524 ертегі топтастырылып берілген. Алайда бұл томдарда қазақтың мол мұрасын жалпылама беруді жөн санама керек жанр бойынша топтап, түсінігін жазуды қажет деп таппағанға ұқсайды. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты шығарған 100 томдық «Бабалар сөзі» жинағының 73-77 томдары қазақ ертегілеріне арналған. Академиялық жинақ ретінде басылғандықтан, әр том жекелеген жанрлар бойынша топтастырылып, әрбір материалдың қайдан алынғандығына шейін анықтама берілген. Сонымен, 73-томында хайуанаттар жайлы ертегілер, 74-томына Қиял-ғажайып ертегілер, 75-томы батырлық ертегілер, 76-томы новеллалық ертегілер, 77-томына сатиралық ертегілер топтастырылып берілген. Жалпысы 531 ертегі қамтылған. Қазақтың фольклорлық бай мұрасы осылайша 100 том ретінде жарыққа шықты. Дегенмен бұл халық әдебиетінің барлық асыл мұраларын толықтай қамти алды дегенді білдірмейді. Мұның сыртында да жарияланбаған біраз қолжазбалар қалып кетті. Соның қатарына көптеген ертегілерді де жатқызуымызға болады. Бұл да халықтың қастерлі қазынасы болғандықтан, мүмкіншілігі болған кезде әлсін-әлсін архивтерде, қолжазба қорларында сақтаулы тұрған ертегілерді топтастырып жариялап отыруымыз қажет.

Әсіресе, шығыстық сюжетке құрылған көптеген қарасөзбен және өлеңсөзбен айтылған ертегілеріміз жарияланбай қалып келеді.

Соңғы кездерде жарық көріп жатқан көптомдық қазақ ертегілері ішінде бұрын жарияланбаған ертегілерді енгізу үрдісі де жолға қойылған. Мысалы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама аясында жарық көрген 100 томдық «Бабалар сөзі» сериясымен шыққан ертегілер топтамасында көптеген бұрын жарияланбаған ертегілердің енгізілгендігі белгілі. Ол турасында академик С.Қасқабасов былай дейді: «1979 жылы шыққан «Хайуанаттар туралы қазақ ертегілері» (аңыздар, аңыз-әңгімелер, әңгімелер, ертегілер мен мысалдар) жинағына барлығы 85 (11 этиологиялық, 75 классикалық ертек пен мысал) үлгі енген болатын. 1988 жылы «Халық әдебиеті» сериясымен шыққан «Хайуанаттар туралы ертегілер» кітабына барлығы 163 ертек енген. Ал жаңадан құрастырылып отырған бұл жинаққа барлығы 210 мәтін қамтылды, олар жанр бойынша үш бөлімге топталды. Атап айтқанда, I бөлімге 27 этиологиялық ертек, II бөлімге 165 классикалық ертек, III бөлімге 18 мысал ертек енді... Көптеген ертек осы жинақта алғаш рет жарық көріп отыр, нақтырақ айтқанда барлығы 50 ертек сирек кездесетін басылымдар мен қолжазбадан алынып тұңғыш мәрте Қазақстан оқырманына ұсынылып отыр. Әлбетте, мәтіндер қорының мейлінше толық қамтылуы, сонымен бірге олардың деңгейлерінің ала-құла болуының өзі ертегілік эпостың туып, қалыптасу, даму, таралу эволюциясын, таралу жолдарын зерттейтін мамандарға қажетті материал болары күмәнсіз» [6, 5–6-бб.].

Бір ғана осы жинақтың өзінен бұрын жарияланбаған елуге жуық ертегінің енгендігіне қарап-ақ әлі күнге шейін қазақ ертегілері толықтай жарық көрмегендігін, кейбір ертегілердің жарияланбай жатқандығын көрсетеді. Бір ғана М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қоры мен Орталық ғылыми кітапхананың Сирек кітаптар және қолжазба орталығында сақталған ертегілер толықтай жарыққа шықпаған болса, онда Қазақстан аймағы бойынша қанша ертегі әртүрлі архивтерде кезегін күтіп жатқандығын түсінуге болады. Қазақтың бай фольклорлық мұралары бір ғана 100 томдық «Бабалар сөзіне» сыймай қалды. Әуел баста С. Қасқабасов, А. Сейдімбек секілді фольклортанушы ғалымдар бұл бағдарлама 100 томмен шектелмейтіндігін, кемі 150 томдай болатындығы туралы институт жиналыстарында көтерген болатын. С. Қасқабасов бір ғана Қытайдың Алтай, Тарбағатай өңірінде тұратын қазақтар арасынан жинақталған ертегілердің өзі 60-тан асатындығы жайлы айта келе: «Қазақстанда «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасының аясында жарық көрген «Бабалар сөзі» 100-томдығында Қытайдағы қазақ фольклорына 10 том бөлінген еді. Бірақ бұл он томға енген шығармалар тек эпикалық туындылар (батырлар жыры, тарихи жырлар, т.б.) болды да, басқа жанр сыртта қалды» [7,109-б.],-деп қаншама фольклорлық мұралардың енбей қалғандығына өкініш білдіреді.

Кезінде жер-жерге экспедициялар ұйымдастырылып, Қазақстанның түпкір-түпкірінен жинақталған көптеген материалдар өңделіп баспаға ұсынылды. Алайда, Кеңестік дәуірде жарияланған ертегілердің көпшілігі цензураға ілігіп, көркемдігі нашар ертегілер жарияланбай, жарияланғандарының өзі түрлі қысқартуларға ілінгені белгілі. Әсіресе, дүниетаным, діни нанымға қатысты тұстары көбірек қысқартылған. «Мәтіндерді тексергенде, әсіресе діни наным-сенімге, ұлттық рухқа этномәдени ұғым-түсініктерге жан бітіретін шұрайлы сөйлемдер мен сөз тіркестері сылынып тасталғаны белгілі болды. Мәселен, бір ғана «Қарамерген» ертегісінен 80-нен астам осындай «жаңсақтық» табылды. Көптеген ертегілер әдеби әрлеуден өткен, соның салдарынан ауызекі тілде болатын (айтушы тіліне тән) құнарлы бояулар солғын тартып, ескі қолданыстағы сөйлемдердің жүйесі, құрылысы, стилі бұзылған» [8, 6-б.],-деп атап көрсетеді С.Қасқабасов.

Фольклорлық мұралар халықтың қазынасы болғандықтан, оның деңгейі әртүрлі болғанына қарамастан уақытылы жарық көргені дұрыс. Кезінде Қазақстан аумағы мен сырт елдерде тұратын қазақ ауылдарына ұйымдастырылған экспедициялар кезінде жинақталған фольклорлық материалдардың дер кезінде өңделіп, ертегілерінің толықтай жарық көрмеуінің

өзі ұшан-теңіз мол мұраның мұрағаттар мен қолжазба қорларында кезегін күтіп жатып қалуына себеп болды. Қазіргі кезде бұрын жарияланған ертегілерге қоса әлі де жарияланбай қалған ертегілерді іздеп тауып көп томдық ертегілерді академиялық басылым етіп жариялау керек. Осы секілді жарияланбай жатқан ертегілерді іздеп, оны жариялаудың гуманитарлық ғылым үшін маңызы зор болмақ. Архивтер мен қолжазба қорларында сақталған ертегілерді тізімге алу, әр ертегіге оның айтушысы мен жинаушысына қатысты картотека толтыру, жарияланғандары мен жарияланбағандары қанша екенін анықтаудың өзі қазіргі фольклортану ғылымындағы өзекті мәселелердің біріне жатады. Жарыққа шықпаған ертегілердің жанры мен сюжетін, поэтикасы мен композициясын анықтау арқылы әлі де зерттелмей жатқан ертегінің көптеген қырларын ашуға болады. 100 томдыққа енген ертегілердің өзінде сюжеттік көрсеткіштерге енбей қалған ертегілік сюжеттер бар екендігі турасында С.Қасқабасов мынаны ескертеді: «Қазақ мәтіндері өзге халықтардағы мәтіндермен салыстырылды. Түсінік соңында СУС деп, «Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка» (М., 1986) жинағы бойынша сюжеттердің сол тізімдегі реттік санын анықтадық. Кейбір сюжеттер бұл көрсеткіш бойынша анықталмады. Шығыс ертегілері түгел зерттелді деуге ерте болғандықтан, «сюжеттер көрсеткішінде жоқ» дегеннен гөрі, «сюжеттер көрсеткішіне енгізілмеген» деп жазылды. Яғни ертегілік сюжеттің қорын СУС көрсеткішімен шектеуге болмайды. Бұл болашақта түркі халықтары ертегілерінің сюжеттік көрсеткішін жасауға себепші болуы керек» [9, 11-б.].

Түркі халықтарының ертегілерін классификациялық жүйелеу бағытында да атқарылып жатқан жұмыстар бар. Томпсен классификациясы алфавиттік жүйеге негізделген. Осы тәсілге сүйеніп әр мотивті бұл индекске енгізуге болады. Түркі халықтарының ертегі классификациясын жасауда Сакаоглу атты түрік ғалымы еңбектеніп келеді. Сакаоглуның енгізген ресми жіктемесінің ерекшелігі қосымшаларды төменнен жоғарыға қарай орналастыру жүйесін енгізуінде. Бұл жалпы атаудан жалқыға қарай бағыттау үшін тиімді болып табылады. Ол бір жағынан түркі ертегілерін классификациялау үшін жасалған:

«Ancak Sakaoglu'nun maddeleri sadece alfabe ile kodlama yöntemi, Thompson'un alfabetik numaralandırma kodlama yöntemine göre daha az işlevseldir. Bu çok fazla bir sorun teşkil etmese de Thompson'un kodlama metodunun dünyaca tanınması ve kabul görmüş olmasından dolayı bu çalışmadaki sınıflandırmada örnek alınmıştır. Sınıflandırma, kullanışlı olması adına onların artılarından faydalanarak geliştirilmiştir» [10, 68-б.].

Жүз томдық «Бабалар сөзіне» енген ертегілер барлық ертегілерді толықтай қамти алмағандығын айттық. XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында шығып тұрған қазақ баспасөзінде жарияланған ертегілердің бірқатары кейінгі жинақтарға енгенімен әлі де енбей қалған бірқатар ертегілердің бар екендігін көреміз. Бір ғана мысал, «Дала уалаятының газетіне» жарияланған ертегілердің арасында кейінгі жинақтарға енбей қалған, жанры бойынша новеллалық ертегіге жататын «Қойшы бала» ертегісі бар: «1898 жылғы 48, 49-сандарда басылған ертегі. Жәнібек ханның атымен байланысты әділдік пен ақылдылық уағыздалған бұл ертегіде қойшы бала Әлібек іші тар, екі жүзді уәзірлердің зұлымдығын әшкерелейді. Бақыт байлықта емес, еңбекте екендігінен ғибрат береді» [11, 572-б.].

Бұл ертегінің сюжеті «Аяз би», «Жұмбақшыл патша қызы мен Қарақұл» секілді ертегілерге жақын. Бұдан да өзге бұл жинаққа жиырмадан астам ертегі кірген болса, Ү. Сұбханбердинаның шығарған жинағында көрсетілген бұл ертегілерді кейінгі басылымдардан табу қиын. Кейбір ертегілердің көркемдігі төмен деп есептеген болуы керек, ал кейбір ертегілердің бірнеше нұсқасы мен версиясы кездесетін болғандықтан да баспаға жіберілмеген сияқты. Қалай болғанда да қазақ ертегілері әлі күнге дейін толық жиналып болмағандығына көз жеткіземіз. Бір ғана мысал А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркология ғылыми-зерттеу институтының Қолжазба қорында сақталған қолжазбалар арасында да ел аузынан жинап алынған көптеген ертегілер бар. «Түркология

институтындағы қолжазбалардың ғылыми сипаттамасының» 1-кітабында бірнеше ертегі жинақталған бумаларға сипаттама берілген [12].

Енді соның бірқатарына тоқталып өтейік. Номері №127 бумада Садықов Салидің Әмудария жағасында тұратын қазақтар арасынан жинаған материалдары ішінде сатиралық ертегілер де ұшырасады. Ондағы ертегілерді оқығанымызда қызық жәйттерге тап болдық. Сол ертегілердің арасында «Арық мерген» атты сатиралық ертегі бар екен. Ертегінің композициясы бұрын бірнеше рет жарық көрген «Арық мерген» атты хикаялық ертегіге жақын болғанымен соңы сатираға айналады. Бұл ертегінің айырмашылығы мынада: Арық мерген орманда аң аулап жүреді. Кешкісін атып алған арқарын кәуап етіп пісіріп отырса мергеннің қасына бір қыз келіп отырады. Қыз кәуап беруін сұрайды, мерген оған піскен еттен береді. Жеп болған соң Арық мерген қолына жұққан майдың жұғын басына жағады. Қыз да мергеннен көргенін істеп майдың жұғын шашына жағады. Тырнағын байқаған мерген оның аю қызы екенін біледі. Қыз Арық мергеннен атың кім деп сұрайды. «Атым Былтыр» деп жауап береді. Арық мергеннің шашы жоқ таз екен, шоқты алып басына тигізеді, қыз да оның істегенін қайталайды. Сол кезде қыздың шашы өртене бастайды. Басын күйдіріп алған қыз жөніне кетеді. Алдынан кездескен адамдардың бәрі қыздан «Саған кім тиді?» деп сұрайды. Қыз «Былтыр тиді» деп жауап береді. «Былтыр тигенді биыл қайдан табамын, жылама, жүре бер» деп бәрі жөндеріне кетеді. Бұл жерде бұрынғы мифтік персонаждың киесінен айырылған соң сатиралық жанрға ауысып, күлкі туғызатын ақымақ қызға айналғанын көруге болады.

С. Садықовтың жинаған қолжазбалары арасынан Алдар көсе жайлы «Пәнт бергіш көселер», «Аңқау шал», «Қасқыр мен қозы», «Өмірбек пен мақтаншак» секілді сатиралық ертегілермен қатар «Сүлеймен патшаның қыздары», «Махаббат бұл да бір ауру», «Хан болудан бас тартқан ханзада», «Мақсатқа жету үшін» секілді ертегілер мен «Төктің тауы», «Шыңғыс ханның әскері» секілді аңыздар бар. Бұдан бөлек Түркология институтының қорында Ш.158 (ТҒЗИ) бумада Ақтөбе облысы, Шалқар ауданынан Әлиев Інаят жинаған материалдар арасында «Едіге батыр» атты батырлық ертегі сақталған. Бұл ертегінің шалқарлық Ұмсынай Каримовадан жазып алған. Әлиев Інаяттің Ақтөбе облысы, Шалқар ауданынан жинаған фольклорлық материалдары арасында «Әттең, дүниені айналдыра алатын тетік болса, дүниені еріккен уақытта шыр айналдырар едім», «Ташкенттің Ташкент атануы» секілді Әзірет Әлиге қатысты аңыздар сақталған. Бұл діни сюжетке құрылған аңыздың композициясы аңызға қарағанда ертегіге жақын келеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақ ертегілері әлі күнге шейін толықтай жинақталып, баспа бетінде жарияланған жоқ деуге болады. Ертегілердің енді біразы әлі де қолжазба күйінде архивтер мен қолжазба қорларында сақтаулы тұрғанына көз жеткіздік. Түркістан аймағы бойынша фольклорлық экспедиция кезінде жиналған материалдар арасында Алдар көсе туралы «Алдардың ұрыдан ат алуы», «Айшаның Алдар көсемен кездесуі», «Үш көсе ертегісі» секілді бұрын жарияланбаған материалдар табылды. «Тазшаның түс сатып алуы» атты ертегінің желісіне ұқсас «Мешкей» ертегісі жазып алынды. Ендеше бір ғана Түркология институтының қолжазба қорында жиырмаға жақын ертегі бары анықталып отыр. Ал, жалпы облыстық кітапханалар мен республикалық архивтерде, қолжазба қорларында сақтаулы тұрған ертегілердің жалпы саны әлі күнге шейін тізімге алынбаған. Одан бөлек Моңғолия, Қытай, Ресей, Өзбекстан, Түркіменстан секілді көрші елдерде тұратын қазақ ауылдарынан жазылып алынған қанша ертегі бар, оның қаншасы бұрын Қазақстан аумағында жарық көрген? Бұл мәселе де басы ашық күйінде қалып отыр. Ендігі кезекте Қазақстан аумағындағы осындай беймәлім ертегілерді тауып, оларды рет-ретімен жариялау, көптомдық ертегілер топтамасын шығару бүгінгі күннің басты өзекті мәселесі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасқабасов С. Алтын жылға. Зерттеулер мен мақалалары. – Алматы: Жібек жолы, 2010. – 576 б.
2. Қазақ фольклористикасының тарихы: (революцияға дейінгі кезең). – Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.
3. Сұбханбердина Ү. «Дала уалаятының газеті». 5-кітап. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Ғылым, 1995. – 216 б.
4. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 252 б.
5. Қазақ аңыз-ертегілері. – Пекин: Ұлттар баспасы, 2002. – 948 б.
6. Бабалар сөзі: жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2011. Т.73: Хайуанаттар туралы ертегілер. – 432 б.
7. Шетелдегі қазақ фольклоры: Монография / Жауапты ред. Б.Ү. Әзібаева. – Алматы: Eva Press, 2014. – 452 б.
8. Бабалар сөзі: жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2011. Т.74: Қиял-ғажайып ертегілер. – 432 б.
9. Бабалар сөзі: жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2011. Т.77: Сатиралық ертегілер. – 400 б.
10. Karagöz, Erkan. Masallarda Başlayış Formelleri: İdil-Ural (Tatar ve Başkurt) Masalları Örneği // Millî Folklor 128 (Kış 2020): 60–75.
11. «Дала уалаятының газеті». Әдеби нұсқалар / Құраст. Ү. Сұбханбердина. – Алматы: Ғылым, 1990. – 584 б.
12. Түркология институтындағы қолжазбалардың ғылыми сипаттамасы. 1-кітап. – Түркістан: Тұран, 2019. – 227 б.

REFERENCES

1. Qasqabasov S. Altyn jylğa. Zertteuler men maqalalary [To the golden year. Research and articles]. – Almaty: «Jibek joly» BÜ, 2010. – 576 b. [in Kazakh]
2. Qazaq folkloristikasynyn tarihy: (revoliusiaga deiingi kezen) [History of Kazakh folklore: (pre-revolutionary period)]. – Almaty: Gylym, 1988. – 432 b.
3. Subhanberdina U. «Dala ualaiatynyn gazeti» [«Newspaper of the Steppe Ualayayt».]. 5-kitap. Mazmundalğan bibliografiialyq korsetkish. Almaty: «Gylym», 1995. – 216 b. [in Kazakh]
4. Qasqabasov S. Qazaqtyn halyq prozasy [Kazakh folk prose]. – Almaty: «Gylym», 1984. – 252 b. [in Kazakh]
5. Qazaq anyz-ertegileri [Kazakh legends and fairy tales]. – Pekin: Ulttar baspasy, 2002. – 948 b. [in Kazakh]
6. Babalar sozi: juz tomdyq [The word of ancestors: one hundred volumes]. – Astana: Foliant, 2011. T.73: Haiuanattar turaly ertegiler. – 432 b. [in Kazakh]
7. Sheteldegi qazaq folklorı [Kazakh folklore abroad]: Monografia / Jauapty red. B.U. Azibaeva. – Almaty: Eva Press, 2014. – 452 b. [in Kazakh]
8. Babalar sozi: juz tomdyq [The word of ancestors: one hundred volumes]. – Astana: Foliant, 2011. T.74: Qial-gajaiyp ertegiler. – 432 b. [in Kazakh]
9. Babalar sozi: juz tomdyq [The word of ancestors: one hundred volumes]. – Astana: Foliant, 2011. T.77: Satiralyq ertegiler. – 400 b. [in Kazakh]
10. Karagöz, Erkan. Masallarda Başlayış Formelleri: İdil-Ural (Tatar ve Başkurt) Masalları Örneği [The beginning in fairy tales: An example of Volga-Ural (Tatar and Bashkir) fairy tales] // Millî Folklor 128 (Kış 2020): 60–75. [in Turkish]
11. «Dala ualaiatynyn gazeti». Adebı nusqalar [“Newspaper of the steppe Ualayayt”. Literary versions] / Qurast. U.Subhanberdina. – Almaty, Gylym, 1990. – 584 b. [in Kazakh]
12. Turkologia institutyndagy qoljazbalardyn gylymi sipattamasy. 1-kitap [Scientific description of manuscripts at the Institute of Turkology]. – Turkistan: Turan, 2019. – 227 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 81 373. 613; МҒТАР 16.01.47
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.723>

Н.Б. МАНСУРОВ

филология ғылымдарының кандидаты

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>*

СОПЫ СӨЗІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада тіл тарихында кең қолданыс тапқан «сопы» сөзінің тілдік ұғымдағы мағыналық сипаты қарастырылған. Негізге алынған тілдік материалдар ғылыми деректер бойынша сараланған. Талдау барысында сөздің терминдік, діни, лингвистикалық ұғымдары қаралып, мағыналық тұрғыда қолданылуы және тарихи кезеңдердегі өзгерісі, тілімізде орын алған лексика-семантикалық ұғымы мен атқарған қызметі қарастырылған. Сондай-ақ сопы сөзінің жалпыхалықтық қолданыста сөйлеу нормасына орай қалыптасуы, айналымға енуі, оның белсенділік танытқан кезеңі, т.т. басшылыққа алынған. Сөздің сипаты ретінде анықтамасы, дінге өзін толық құрбан еткен, сол жолды өмірлік ұстаным деп қабылдаған жандар жайлы тұжырымдар тарихи деректер бойынша жақсы ұсынылған. Жұмыстың кезеңдік әрі жүйелік бағыты рет-ретімен орынды келтірілген. Сопылықты дәріптеп, насихаттап, арнайы жол салған, сопылық мектеп қалыптастырған жандардың өмірлік ұстанымдары да нанымды деректермен берілген. Сол танымал мектептердің өзіндік ұстанымдары, жолы, құрылымы болғандығы жайлы мәліметтер ғалымдардың пікірлері мен тұжырымдарына негізделген. Шындығында, адам баласының өмірінде ерекше мәнге ие болған құлшылық етушінің ғибадаты, амал-әрекеті, тақуалығы жөніндегі танымдық сипаттары ерекше талдауға ие болса, сол жолды ұстанғандардың әдісі, мақсаты мен міндеті аса маңызды деп саналады. Бұл ретте сопылықты негізгі тірек етіп, оны мақсат тұтып, тіршілікте бір жаратушыға деген сүйіспеншілікпен ғана өмір сүруді қағидатқа айналдырған жандардың мұндай әрекеттері сөзсіз, арнайы зерттеп-зерделеуді қажет етеді. Сол себепті аталған жұмыстың маңыздылығы да осында көрініс табады. Ал сөздің шығу тарихы мен мағыналық сипатына, этимологиялық тұрғыда зерттелуіне ерекше мән берілген. Сопы сөзінің алғашқы мағынасы, кейінгі ие болған атауы, лауазымдық мәні ғылыми тұрғыда сөз етілген. Оның алғашқы көрінген кезден бастап-ақ Жаратушының еркіне бойсұнуы, бүкіл ойы мен іс-әрекетін Жаратушыға бағыттауы сияқты мәселелері де сөздің шығу тарихына әсер еткені жайы да назардан тыс қалмаған. Автор сопы сөзінің негізгі ұстанымдары мен тіректерін, оның ұғымдарын, соның нәтижесінде құлшылықтағы мақамдарын ашып көрсетеді. Бір сөзбен айтқанда, сопы сөзінің лауазымдық сипаты айқындалып, қазақ даласындағы халықтың рухани танымында орын алған құндылықтарды қалыптастыруда рөлі мен орнын айқындауды негіз еткен.

Кілт сөздер: сопы сөзі, сопылық ілім, сопылық ұстаным, сопылық жол, суффа сахабалар, тасаууф сөзі.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Мансұров Н.Б. Сопы сөзінің лексика-семантикалық сипаты // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №3 (121). – Б. 16–25. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.723>

***Cite us correctly:**

Mansurov N.B. Sopy sozinin leksika-semantikalıyq sipaty [Lexico-semantic Meanings of the Word Sufi] // *Iasauı universitetinın habarshysy*. – 2021. – №3 (121). – B. 16–25. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.723>

N. Mansurov*Candidate of Philological Sciences**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz***Lexico-semantic Meanings of the Word Sufi**

Abstract. The article examines the semantic nature of the word “Sufi”, widely used in the history of language. The based linguistic materials are differentiated by scientific data. The analysis looks at terminological, religious, linguistic concepts of the word, its semantic use and changes in historical periods, lexical and semantic concepts and functions of our language. It is also the foundations of the formation of the word Sufi in accordance with the norms of public speech, its entry into circulation, the period of its activity, etc. The definition of the word as a character, the conclusions of those who have completely sacrificed themselves to religion and accepted it as a way of life, are well presented in the historical data. Periodic and systematic lines of work are consistently offered. The life principles of those who have glorified and promoted Sufism, paved a particular path, and formed a school of Sufism are also presented with compelling facts. The information that these famous schools had their own principles, ways, and structure is based on the opinions and conclusions of scholars. In fact, if the cognitive characteristics of the worshipper, worship, action, and piety, which have special significance in human life, are subjected to special analysis, the method, purpose, and mission of those who follow this path are considered very important. At the same time, such actions of those who make Sufism their pillar, aim at it, and set as a principle to live only by love to the Creator alone, inevitably requires special study. Therefore, the importance of this work is reflected here, and special attention is paid to the etymological study of the history and semantic nature of the word. The first meaning of the word Sufi, the second name, the official meaning, has been scientifically established. The fact that from the first appearance of the word such issues as submission to the Creator's will, directing all thoughts and actions to the Creator, have influenced the history of the word's origin cannot be overlooked. The author reveals the basic principles and pillars of the word, its concepts, and therefore its status in worship. In a word, the official nature of the word Sufi was defined, which determined the role and place in the formation of values in the spiritual cognition of the peoples of the Kazakh steppes.

Keywords: words Sufi, Sufi teachings, Sufi principles, Sufi way, Sufi associates, words tasavvuf.

Н.Б. Мансуров*кандидат филологических наук**Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz***Лексико-семантическая значения слова суфий**

Аннотация. В статье рассматривается семантическая природа слова «суфий», широко используемого в истории языка. Основанные языковые материалы дифференцированы по научным данным. Анализ рассматривает терминологические, религиозные, лингвистические концепции слова, его семантическое использование и изменения в исторические периоды, лексические и семантические концепции и функции нашего языка. Также оно основано формирование слова суфий основывается в соответствии с нормами публичной речи, его поступление в оборот, период его деятельности и т.д.

Определение слова как персонажа, выводы о тех, кто полностью принес себя в жертву религии и принял ее как образ жизни, хорошо представлены в исторических данных. Последовательно даны периодические и систематические направления работы. Жизненные

принципы тех, кто прославлял и пропагандировал суфизм, проложил особый путь и сформировал школу суфизма, также представлены убедительными фактами. Информация о том, что у этих знаменитых школ были свои принципы, способы и структура, основана на мнениях и выводах ученых. Фактически, если когнитивные характеристики поклоняющегося, поклонение, действия, благочестие, которые имеют особое значение в человеческой жизни, подвергаются особому анализу, метод, цель и миссия тех, кто следует по этому пути, считаются очень важными. В то же время такие действия тех, кто делает суфизм своей опорой, нацелены на него и ставят принципом жить только любовью к одному Творцу, неизбежно требуют специального изучения. Поэтому здесь отражена важность этой работы и особое внимание уделяется этимологическому изучению истории и смысловой природы слова. Научно установлено первое значение слова суфий, второе имя, официальное значение. Нельзя упускать из виду тот факт, что с первого появления слова такие вопросы, как подчинение воле Создателя, направление всех мыслей и действий к Создателю, повлияли на историю происхождения слова. Автор раскрывает основные принципы и столпы слова, его концепции и, следовательно, его статус в богослужении. Одним словом, был определен официальный характер слова суфий, определивший роль и место в формировании ценностей в духовном познании народов казахских степей.

Ключевые слова: суфийские слова, суфийские учения, суфийские принципы, суфийский путь, суфийские сподвижники, тасаввуф.

Кіріспе

Ислам діні алғаш келген кезден бастап дінді өмірлік ұстаным ретінде негіз еткен жандар біршама көп болды. Оған алдыңғы арсыз қоғам саналатын жаһилет дәуірінен кейін Исламның келуі басты түрткі болса керек-ті. Себебі адам баласының шынайы өмір сүру қағидаларын ашып көрсететін ақиқат діннің келуі көп нәрселерді ұқтырды. Бұл бәлкім заман сұранысы болар, мүмкін өмір сүру талаптары осындай өзгерістерді қажет еткеннен туындаса керек. Өйткені, адам баласының азғындауы, ұл мен қызға деген көзқарас, дінге деген сенім, адамдар арасындағы адамгершілік қатынастар жаңаша өзгерістер қажеттігіне алып келді. Ал мұның барлығына дұрыс әрі тура жол көрсететін дін жолы – Ислам жолы еді.

Міне, соның салдарынан өздерін құдай жолымен жүруге бел байлап, тақуалыққа бет бұрған жандар біршама болды. Олар атқаратын қызметтері мен жауапкершілік жүктелген міндеттеріне қарай түрлі аталды. Айталық, алғаш мұсылмандар қоныс аударғанда оларға колдау көрсеткендер *муһажирлер* деп аталса, дін құқығын жақтаушылар *муджтаһидтер* болды, мұсылмандық қағидаларының дұрыс орындалуын бақылайтындар *мухтасибтер* деп аталды. Ал тіпті өздерін толығымен құдай жолымен жүруге құрбан еткендер *фақиһ, дәруиш, сопы*, т.б. деп аталды. Олар өз ұстанған жолдарын насихаттап, үгіттеу үшін арнайы мектептерін де қалыптастырды. Міне осындай тақуалықты негіз етіп, өмір сүру қағидаларында басшылыққа алып, кейіннен із қалдырып, мектеп қалыптастырған жандырдың бір өкілі – сопылар.

Міне қоғамда осындай сипаттарымен ерекше орын алып, мұсылмандықтың танымын ұсынған жандармен бірге лексикалық қорға «сопы» сөзі еніп, тілдік қолданыста кең пайдаланылды. Түп төркіні өзге тілдің еншісіне тиесілі болса да жалпыхалық мағыналық тұрғыда түсініп, оны еркін қабылдады. Десе де, сөз мағынасының өзіндік ерекшеліктері көрініс табады.

Әдіснама

Зерттеу жұмысында лингвистикалық салыстырмалы әдіс қолданылды. Сондай-ақ тарихи, философиялық, әлеуметтік, психологиялық, діни, т.б. салалар бойынша барынша сараптау, талдау әдістері негізге алынды. Келтірілген салалар бойынша ғалымдардың

ұсынған пікірлері дәйек ретінде қолданылды. Лексикалық, этимологиялық талдауда сөздіктер, тілдің тарихы, лексикология, т.б. еңбектердегі мәліметтер назарға алынды.

Талдау мен нәтижелер

Сопы зат. діни. *Дін жолына түскен құдайшыл адам* [1, 345-б.].

Сөздің тілімізде қолданыс тапқан мағыналық ұғымы, яғни тағылған жанның анықтамасы ретінде дінге өзін толық құрбан еткен, сол жолды өмірлік ұстанымы ретінде қабылдаған адам деп танылады. Ол шариғат амалдарын уақытында орындайды, бос нәрселерге әуестенбейді, дүние істеріне қызықпайды, мал-мүлік жинамайды, т.т. Міне, сондықтан мұндай амалдарды орындап, ұстанғандар «сопы» деп аталды. Бірақ олардың өзіндік ұстанымдары, жолы, құрылымы болды. Бұл жөнінде ғалымдардың пікірлері де осы айтылғандарға саяды.

Сопы صوفی (*суфи*). *ар.* Сопылық. Терминдік мағынасы – дін жолына түскен құдайшыл адам. Жүрегінде Алладан басқаға орын табылмайтын кісі [2, 73-б.]. Сопылықтың негізгі ұстанымы – діннің үкімдері мен ұстындарын мықтап ұстап, әмір еткен амалдары мен тыйым салған нәрселерінен тыйылу. Сондай-ақ, адамдарды жылы жүрек арқылы рухани шыңға шығару, ішкі нәзік сезімдерді жоғары дәрежеге көтеру, бір сөзбен айтқанда, Алла тағаланың танымына деген көңілдерді ашу.

«Сопылық мақамдардан тұрады. Құлшылық етуші (ғабит) – тақуа (захид). Бұл мектептердің өзіне тән әдісі, жолы және мақсаттары бар. Сопылықтың ортақ ұстанымдары – Алла тағаланы және Пайғамбарды сүю, тақуалық, дүниеге қызықпау, Алла тағалаға риза болу. Тариқат жолына түсуші Шариғат заңдарына бағынып, дүниелік күйбең тіршіліктен бас тартып, өзін Жаратушыға арнағанын қабыл алады. Жаратушының еркіне бойсұнып, бүкіл ойы мен іс-әрекетін Жаратушыға бағыттайды. Сонымен қатар, өзінің бүкіл болмысы мен өмірін Жаратушының қалауына береді. Осылайша, сопы Ақиқатқа толық сіңіп кетеді» [3, 162-б.].

Ал бүгінде кешегі кеңестік кезеңнен бастап, тіпті одан алдын да мына жалған дүниенің материалдық қазынасына құмартып, соның соңынан дүниеқоңыздыққа бой алдырып қойған жандардың басым болғандығы айдан анық. Тақуалық тұрмақ, дінді ұмытып, құлшылық жасаудың жолдары да мүлдем санадан алыстап кеткен. Әрине, осындай жағдайға тап болған кезде құмарлықтан арылтып, нәпсіні тәрк етуде әр заманда ерекше танылған сопылар болғандығы тарихтан белгілі. Олар өздерінің сенімдері мен тақуалығының арқасында сананы, түпкі сезімді, Жаратушыға деген сенімді оятып, тәубеге келудің де жолдарын көрсететін. Өкінішке орай, түрлі қоғамның алмасуы мұндай сенімнен, құлшылықтан, тақуалықтан біршама аластатты. Нәтижесінде дінсіз қоғам қалыптасты. Руханият материалдық санамен алмасты. Ал сопылар болса мұндай дүниеден ада еді, тақуалыққа бойсұнып, өмірлерін сол жолда сарп етуді қашанда жалғастырды.

Бүкіл түркі әлеміне танымал тұлға Қожа Ахмет Ясауи өзінің шығармаларында сопы болудың жолдарын барынша кең сипаттайды. Сипатының түп қазығы тақуалыққа жетелейді, тіпті шарт ретінде сопылықтың тірегі саналатын шариғат, тариқат, мағрифат, ақиқатты білуі керек деп санайды. Мұны «Пақырнама» атты еңбегінде: «Ей, дәруіш, ахуалымыз нендей болғай, Ей, дәруіш, біл және хабардар болып әуелі шариғаттың калимасын, екінші тариқаттың калимасын, үшінші мағрифаттың калимасын, төртінші ақиқаттың калимасын білмек керек. Егерде сопы болып, бұл калималарды білмесе, сопы емес» деп келтіреді [4, 6-б.].

Бұл анықтаманың негізі сопы болу үшін тақуалыққа бой алдырып, өмірін сол жолда сарп ету жеткіліксіз. Ол үшін шариғатты біліп, тариқатты тануы керек. Яғни, сопылық Абайша айтқанда, тек қана дінге өзін толық құрбан ету, сол жолды ұстанумен болмайды, оның бастысы – діни таным. Ал ол шариғат, тариқат, мағрифат, ақиқатта деп біледі.

«Сопылық ілімінің негізгі тіректері: шариғат, тариқат, мағрифат, ақиқат. Шынайы сопы осы жолдардан өтуі тиіс. Сопылықтың негізгі ұғымдары – Таухид, Тәуекел, Шүкіршілік, Тәуба, сабырлылық, амал-әрекет, пақыр, махаббат, ғашықтық, мағрифат (таным), талап және т.б. Сопылар Жаратушыны тану және жаратушыға деген махаббатқа жету жолында руханилық және ішкі тазалыққа мән береді [3, 163-б.].

Мұның мәні аталған ұғымдарды біліп қана қоймай, соларға амал ету керек. Сол жасалған амалдар шынайы болуы керек. Ал оның барлығында жүрек тазалығына бойлау қажеттігі сөз етіледі. Өйткені жүрек тазалығы тақуалықтың шынайылығын көрсетеді.

Белгілі дінтанушы Қ. Жолдыбай: «Сопылық ілімін кейде жүрек ілімі деп те айтады. Себебі, жүрек түзелсе, онда кісінің барша істері де дұрыс болмақ. Алла елшісі (с.а.у.) бұл жайлы бір хадисінде: «Денеді бір кесек ет бар. Ол түзелсе, бүкіл дене түзеледі, ал ол бұзылса күллі дене бұзылады», – деп ескерткен. Басқа бір хадисте: «Алла тағала сендердің денелеріңе және дене пішіндеріңе емес, жүректеріңе қарайды», – деп Алланың назары түсетін, амалдың бағаланатын орны жүрек екенін білдірген [5].

Жалпы, сопылық шынайы тақуалықты қалайды. Сондықтан болса керек Қожа Ахмет Ясауи «Пақырнама» еңбегінде сопының шынайы құлшылық жасауы керектігін ерекше атайды. Оны былайша келтіреді: «Сопы әр кеште намазы тәһәжжүдті (түнгі намаз) тастамасын, қауіп пен рижа (үміт) ішінде болсын. Егер сопы рия үшін тағатын халыққа зайыр қылса, елу жылдық тағатын түйірдей тағамға сақтай, тәңірі Өззә уә Жәлләға лайық болмағай. Және сопы жолына шындықпен қадам қойса керек уә шын сөйлесе керек, өйткені көңіл тілге хабар берер» [4, 13-б.].

Сопылықтың ең негізгі шарты – ғибадаттарды орындау, нәпсіні тыю. Басты ұстанымы – жүректі таза ұстау. Сол арқылы ихсан дәрежесіне жету. Сондықтан сопылықта жүрек ілімі – *илми тазкия*, мінез-құлық ілімі – *илм ул-ахлақ* деп те айтылады. Мұның белгісі жүрек таза болса, онда адамның ниеті, іс әрекеті, амалы шынайы болады деп біледі. Міне сопылықтың негіздері, ережелері мен шарттары – Пайғамбарымыздың (с.а.у.) өмірі, тағылым мен тәлімге толы бейнесі, сондай-ақ саңлақ сахабалардың өнегеге толы өмірі, олардың ислам дінінің негізгі қағидаларынан алынған құндылықтар.

Мұндай құндылықтарды алғаш қазақ даласында ислам дінін таратуға себепкер болған әулиелер, пірлер, шейхтар, дәруіштер тұлғасынан көреміз. Себебі олар өз өмірлерін толығымен дінге, Алла тағалаға қызмет етуге арнаған, сол жолды насихаттаған. Бір сөзбен айтқанда, ол тақуа тұлғалардың исламды халыққа сөзімен, ісімен, әдебімен танытып, оны таратуға көп септігін тигізген. Солардың қатарында Ясауи, Нақшбанди, Қадари, т.б. сияқты сопылық мектептер қалыптастырған тұлғалар бар.

Сөз жоқ, Жаратушыға деген махаббат, Оған деген сүйіспеншілік, Онымен бірге болуды аңсау, т.т. сопылықтың танымал болған ірі-ірі мектептерін қалыптастырды. Ол мектептерден атақты тұлғалар шықты. Ол жайлы мынадай деректерді келтіруге болады: «IX ғасырдың өн бойында суфизм теориясы мен практикасы үздіксіз қалыптасу мен даму үстінде толысты. Бірқатар суфилік мектептер пайда болды. Солардың ішінде басралық мектептен бөлек мейлінше дамығандары бағдадтық және корасандық болды» [6, 39 б.].

Сөз жоқ, тақуалық жасау, сопылық жолды ұстану өзіндік қиындықтарға толы. Десе де сол жолды берік ұстанып, бар өмірін сол жолда сарп еткен жандар қаншама?! Тіпті танымында сопылық бір рухани таным ретінде қалыптасып, түркі халықтарының мәдени өмірінде маңызды орын алғандары да жетерлік. Ал мұның барлығы Қожа Ахмет Ясауи арқылы түркі халықтарының рухани танымында ерекше көрініс тапты. Нәтижесінде сопылық жүйе ретінде жалпыхалықтың дүниетанымына әсер етіп, оның қалыптасуына үлкен септігін тигізді.

Тарихи тұрғыда «сопы» сөзінің қолданысын нақты мынадай кезеңде қалыптасты деп дөп басып айту расында, өзіндік қиындық туғызады. Десе де оның алғашқы көрінісін діннің кең тарала бастаған кезеңінде сопы кейіпіндегі жандардың болғандығын айтуға негіз бар.

Себебі мұндай сипаттағы жандарды Ислам тарихындағы деректерден толық көруге болады. Сонау Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) заманында таныла бастаған сопылық беріде өзіндік белгілерімен жеке қалыптасып дамып, кең етек жайды. Ал Пайғамбарымыз (с.а.у.) заманында оны көрген, естіген, яғни жанында жүргендердің құлшылыққа деген мейірімдері ерекше болғандықтан олардың дінге ден қойып, тақуалықты шынайы амал еткен жандардың көп болғандығы осы айтылғандарды растайды. Сондықтан оларды сопы атамаса да амал әрекеттері сопылыққа толық сәйкес келетін деп тұжырым жасауға болады. Себебі олар Пайғамбарымыз (с.а.у.) бен сахабалардың көзін көргендіктен шынайы түрде тақуа болатын.

Мұндай мәліметтердің бірі ретінде ислам энциклопедиясын айтуға болады: «Sufi kelimesine Hz. Peygamber zamanında ve ondan hemen sonraki dönemde rastlanmamaktadır. Ancak Hasan-ı Basri'nin (ö. 110/728) Kabe'yi tavaf sırasında bir sufi gördüğünü ve ona bir şeyler vermek istediğini söylemesi (Serrac, s. 42) kelimenin 1. (VII.) yüzyılda bir unvan olarak kullanıldığını göstermektedir» [7, s. 471].

Аудармасы: *Сопы сөзі Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) заманында және одан кейінгі кезеңде байқалмайды. Алайда Хасан Басридің (110/728 жж.) Қазбаны тәуіп ету кезінде бір сопыны көргенін және оған бір нәрсе бергісі келгені туралы айтуы бұл ұғымның хижри I (миләди VII) ғасырда бір лауазым ретінде қолданылғанын көрсетеді.*

Міне сопылықтың алғашқы кезеңі ретінде сонау Пайғамбарымыз (с.а.у.) заманынан бастау алса, кейіннен жеке дара «сопы» атымен танылып, өзіндік мектебін қалыптастырып, сол жолды ұстанған жандардың болуы сөздің белгілі бір кезеңде тілдік қолданыста белсенді болғандығын айқын көрсетеді. Ол сол зерттеушілер атап көрсеткен орта ғасырға тиесілі болса керек.

Алайда заман өзгеруімен қатар сөздердің де кезегімен алмасып, атқаратын қызметтер мен үгіт-насихаттардың да жаңа сипат алған тұсында бір сөзді екіншісінің алмастыруы нәтижесінде сопы сөзі де өзгелер сияқты басқа сөздердің бірімен алмастырылды. Бірақ сопылықты негіз етіп, амалдарын бұлжытпай орындаған жандар болды. Яғни мектебі қалыптасқан дүниенің жалғасы күні бүгінге дейін жеткендігін толық айтуға әбден болады. Оның атауы да «сопы» сөзімен сопылықты танытып келеді.

Көріп тұрғанымыздай, сопылық ислам дініне кейбір зерттеушілердің айтқанындай өзге діндердің, яғни христиан не болмаса грек, үнділердің ұстанатын діндерінің ықпалымен келген емес. Оның ережелері біз жоғарыда айтқандай сонау Пайғамбарымыз (с.а.у.) заманынан бастау алған ислам дінінің негізгі қағидалары аясында дүниеге келген. Сол себепті сопылық ең алдымен шарият ілімін білуді талап етеді. Түркі дүниесіне қала берді мұсылман әлеміне танымал болған Қожа Ахмет Ясауидің де дәріптеуі – тазалық. Тазалықтың айдарында жүрек тазалығы, тақуалық жатыр. Ал хикметтеріндегі тұжырым осы тазалыққа, адалдыққа, қанағатшылыққа негізделген. Тіпті адам баласының біріне бірі қиянат жасамауын насихаттайды.

Сопы сөзі алғаш тілдік қолданыста лауазымдық мәнге де ие болған. Өйткені өзін толықтай сопылық жолға ден қойған жандарға лайықты құрмет көрсетілді. Олай болса сопылар тек қана кедейлік, жоқшылық сипатымен ғана танылған жоқ. Олар мейлінше діндар, білімдар, әдептілік тұрғысынан өзгелерге үлгі-өнеге көрсете білді. Сол арқылы танымал болған тұлғалар тарихта қаншама. Қараңыз: «Sufi unvanı II. (VIII.) yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Ebu Haşim el-Kufi (ö. 150/767 1?) (Cahiz. 1. 366; Cami, s. 31), Kilab b. Cerl, Küleyb, Ha-şim ei-Evkas, Salih b. Abdülcelll (Cahiz, 1. 366), Cabir b. Hayyan (İbnü -N edlm, s. 498) ve brahim b. Edhem'in müridi bra him b. Beşşar (EbQ Nuaym, VII, 346) bu unvanla anıldığı bilinen ilk şahsiyetlerdir. Süfyan es-Sevr! rıyanın inceliklerini ve sufinin nasıl bir kişi olması gerektiğini Ebu Haşim el-Kufi'den öğrendiğini söyler» [7, s. 471].

Аудармасы: *Сопылық атақ жалпы хижри II (миләди VIII) ғасырдан бастап кең тарала бастады. Әбу Хашиш әл-Куфи (ө. 150/767 [?]) (Жахиз, I, 366; Жәми, 31-бет), Килаб б. Жари, Кулейб, Хашиш әл-Ауқас, Салих б. Абдулжәлил (Жахиз, I, 366), Жабир б. Хаяян және*

Ибраһим б. Әдхамның шәкірті Ибраһим б. Башиар – осы атақпен танылған алғашқы жандар болған. Суфиян ас-Сауи рияның (жасанды әрекет) егжей-тегжейін және сопының қандай сипатта болуы керектігін Әбу Хашим әл-Куфиден үйренгенін айтады.

Жалпы алғанда, сопылық қазақ даласына ислам дінінің енуіне көп ықпал еткендігін айту керек. Өйткені қазақ даласындағы көзі ашық даналар сопылықтың ішкі танымын жақсы ұғынды, білді. Нәтижесінде өздері де соны насихаттады. Міне тақуалық, тазалық, имандылық сипаттағы «сопы» сөзі жалпыхалықтың қолданысында осындай ұғымда еркін айналымға енді. Өйткені ол мағыналық тұрғыда түсінікті болды. Танымдық сипаттағы тұлғаларға тағылған сөздің ұғымы жат тілге тиесілі сөз ретінде бөтенсінбеді. Өзінің алғашқы сипатын танытқан кезеңдей-ақ лексикалық қорға еніп кетті. Сөздің мағынасындағы ұғымдар тек қана шарифи танымдықты ғана сипаттамай, ілімнің бір сипаты ретінде де қолданылды. Оны кезінде Әубәкір Кердерінің ілімнің бір бұтағы ретінде жырға қосқан өлең жолдарынан көреміз:

Сопылық жол ауыр жол,
Ұстап көрсең тәуір жол,
Сопылықты ұстансаң,
Оқыған көп ғалым бол.

Сөз жоқ, «сопы» сөзі тек қана шарифат жолы емес, ол ілімнің де жолы ретінде танылды. Ал мұндай тазалық пен тақуалықты әрі ілімді жандардың тиісті деңгейде дәрежесі болғандығын айғақтайды. Сондықтан бұл жолды ұстанатын жандардың бойында тек сабырлы болуы, тақуа болуы жеткілікісіз, оған еріктік, жігер, батырлық, ерлік, т.б. сипаттар болуы керек. Мұны да Әубәкір Кердерінің мына жолдарынан кездестіреміз:

Қор болған екіншіден сопы жолы,
Бұл жолды ұстаушы еді ердің зоры.
Әліптің атын білмес надан сопы,
Қорқамын бола ма деп діннің соры?
Сопылық Қап тауынынан биік еді,
Теп-тегіс жетіп кетті жұрттың қолы [8, 148 б.].

Бұл ретте Абай Құнанбайұлы да өзі өмір сүрген заманына қарай «толық адам» ұғымын суреттеді. Оның негізгі қасиеттерін – ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек екенін атады. Яғни адам баласының бойына бітетін мінезін сөз ете келе ондағы қажеттіліктерді талап, еңбек, терең ой, қанағат рахым ойлап қой деп, талапты, еңбекқорлықты, ізгілік пен мейірімділікті, қанағатшыл, рахымды және ар мен ұятты имандылық шарттарының аясында сипаттады. Нәтижесінде «кім Құдай тағаланың жолында жүруді өзіне шарт қылса, ол таза мұсылман, толық адам делінеді» деп толық адамның шартын берді.

Демек, ақын бейнелеген «толық адам» шартты түрде берілген, яғни Құдай тағалаға жетудегі шексіз жолға түсу, таза мұсылман болу. Бір сөзбен айтқанда, шарифат жолында толық амал еткен адам – толық адам. Ал әрісі оның өлшемі кеңіп, аңсағаны адам баласының бойындағы адамгершілік мәселесі, адамдық қасиеттерімен толығып, ғылым, әділеттілік, құдіретті болумен ұштасып, ақылмен толысып, нақли, ғақли дәлелдермен жалғасын табады [9, 73–74 бб.].

Сопылық кез келген адамның бойынан табылатын, тіпті бүгінде аса белең алған мансапқұмарлық, дүниеқұмарлық, тәкаппарлық, қызғаныш, т.т. дерттен арылтатын бірден бір жол. Бұл адам баласының бойындағы осындай жаман қасиеттерден арылтатын рухани тазалыққа бет бұрғызатын қазына деуге болады. Алайда осында асыл дүниені орынды түсінбегендіктен болса керек көп ретте оған үрке қарайтындар табылады. Бәлкім жаңылыс түсініктер қалыптасқан болар. Өйткені сопылық жайлы айтылған дәйектемелер мұсылман ғалымдарының арасында жетерлік. Олар ол жайлы жақсы түсінік береді. «Мысалы, Зәкәрия әл-Ансари (h. 929 жылы қайтыс болған): «Сопылық мәңгілік бақытқа жету мақсатында нәпсіні тәрбиелеудің жай-жапсарын үйрететін, мінез-құлықты көркейтетін, кісінің ішкі жан

дүние мен сыртқы жаратылысты қатар меңгертетін ілім» деп анықтама берген. Имам әл-Жүнәйд (h. 297 жылы қайтыс болған): «Сопылық деп күллі жақсы мінездерді пайдаланып, барлық нашар мінездерді тәрк етуді айтамыз» деп анықтама берген. Ахмад ибн Ажиба былай деген: «Сопылық мүліктердің жалғыз иесінің құзырына апаратын жолдарды үйрететін, ішкі жан дүниені кесірлі мінездерден тазартатын және оны әр алуан асыл құндылықтармен безендіретін ілім. Оның бастауы – ілім, ортасы – әрекет, соңы – Алланың сыйы», деген анықтамалар мен түсініктемелердің саны көп» екендігін белгілі дінтанушы Қ.Жолдыбай орынды келтіреді [5].

Олай болса «сопылық» көпшілік түсіне бермейтін не үрке қарайтын жол емес. Сопылық – жүректі тазалауды нұсқайтын, жаратушыға деген тура жолды көрсететін, адам баласының жақсы мінезін қалыптастыруға тәрбиелейтін, бойындағы жаман қасиеттерден арылуға жол сілтейтін, нәпсімен күресетін, сондай-ақ имандылықты дәріптейтін дара жол. Бір сөзбен айтқанда, Алла тағалаға шынайы жүреппен байлайтын – тура жол.

Зерттеу нәтижелері

Сопы сөзінің шығу тарихы Пайғамбарымыз (с.а.у.) заманына барып тіреледі дедік жоғарыда. Алайда оның түп-төркіні, яғни этимологиялық негізі жайлы айтылған пікірлер де бір арнаға тоғысуы керек. Айталық, басты тұжырым араб тіліндегі «суф-жүн» сөзімен байланыстырылады. Расында, суф араб тілінде صوف (суфун) жүн, шаш; жүннен жасалған мата деген мағынаны білдіреді. Осы сөздің араб тіліндегі V баб етістігі صَوَّفَ (тасаууафа) сопы болу, ал есім сөзге айналғанда صَوْفٍ (тасаууафун) суфизм мағынасын береді [10, с. 439].

Бұл сөздің сопылыққа тиесілі ұғымы сол біз сөз еткен жандардың үстіне жүннен жасалған киімдерді кигендіктен солай аталды дегенді алға тартады. «Қазір кеңінен жайылып, көбірек қабылданған пікір бойынша, тасаууф сөзі «суф» сөзінен шыққан. Жүн мағынасын беретін «суфтан» жасалған киімдер кигендіктері үшін сопылардың сопы атын алғандығын сопылардың көпшілігі құптаған. Ахмад-и Жамның бұл турасында пікірі айтылған: «Сопыны сопы деп атау себебі, олардың жүннен тоқылған киім кигендіктерінен». Осыдан келіп, тасаууф сөзі «суф» сөзінен алынған, қатал жүннен тоқылған киім киген құдай адамының, тақуаның дәстүрлі белгісі ретінде қабылданған деген қорытынды шығардық» дегенді келтіреді Қ. Қаратышқанова (*Сопылық тарихы және философиясы. Әдістемелік нұсқау. 2019*).

Міне қасиетті Құран Кәрімде айтылмай, Пайғамбарымыздың (с.а.у.) хадистерінде кездеспегендіктен бұл жайлы пікірлер әртүрлі айтылған. Мұндай пікірлердің басым көпшілігі олардың сыртқы киімдерінің көрінісін негіз еткен болса, кейбірі олардың тақуалығын, яғни жүрек тазалығының негізінде тұжырымдарын ұсынғандығы айтылады. Қалай дегенде де сопы сөзі «жүн кию» деген мағынаны білдірсе, онда суф сөзінен туындаған «тасаууф» сөзі «жүннен жасалған киімді кию» мағынасындағы «тасаууафа» етістігінен туындаған есім болып шығады. Демек, оның тарихы сонау алғашқы дәуірлерден бастап көптеген зухд өмірін бастан кешкен жандардың жүннен жасалған киімдерді кигендігін негізге алады. Сондықтан бертін келе зухд өмірін ұнататындар «сопы» деп аталып кеткендігін сөздің шығуына себеп болғандығын дәйектейді.

Ал енді сөздің шығуын суффа сахабалармен байланыстыратын авторлардың пікірі көп ретте олардың өмірлерінің сопылардың ерекшеліктеріне ұқсас болғандығын негізге алады. Өйткені олар материалдық жағынан өте жұтаң, яғни кедей, бірақ құдай жолына әбден берілген. Олар Пайғамбарымыздан (с.а.у.) тәлім алып, дін ғылымын үйреніп, кейінгілерге жеткізген тақуа мұсылмандар. Сондықтан суффа сахабалардың ұстанымдары, тақуалықтары, сопылар сияқты толығымен материалдық дүниеден ада. Олар жайлы жазылған еңбектер де соны растайды.

«Суффа сахабалары туған-туыс, жақындары мен дүние-мүліктері жоқ кедей сахабалар болатын. Олар өз өмірін Құран үйреніп, Пайғамбарымыздан (с.а.у.) тәлім алу жолына

арнады. Олардың қажеттіліктерін Пайғамбарымыздың өзі және дәулетті сахабалар камтамасыз етті. Пайғамбарымыздың (с.а.у.) ілімімен сусындаған бұл бақытты жандар аз уақыттың ішінде сахабалар арасында Құран, хадис және басқа да діни ілімдерді терең меңгеруімен жоғары құрметке ие болды. Олар күндіз ораза ұстап, түнде ғибадат етіп, дүниенің күйбең тіршілігінен бойларын алыс ұстап, алтын уақыттарын Адамзаттың ардақтысынан (с.а.у.) естігендерін жаттап, кейінгілерге жеткізу жолында өткізді» [11, 16-б.].

Пайғамбарымыздан (с.а.у.) білім алып, оны кейінгілерге жеткізуде ерекше танылған бұл суффа сахабалар ислам тарихында кеңінен танымал. Олар Исламның шынайы келбетін өзгелерге бар болмысымен тәптіштеп, көркем түрде насихат арқылы жеткізді. Олардың арасынан танымал сахабалар шықты. Атап айтқанда, Әбу Һурайра, Бәра ибн Малик, Абдуллаһ ибн Унайс, т.б.

Әрине, сол кезеңде адамзаттың ардақтысы Пайғамбарымыздан (с.а.у.) білім нәрімен сусындаған аталмыш сахабалар жан-жаққа тарап, ұстаздық етіп, Исламның шынайы қандай дін екендігін паш етті. Оны өзге мемлекеттерге уағыз арқылы жеткізді. Қасиетті Құран Кәрімді, хадис шәріпті жаттап, кейінгі ұрпаққа дұрыс жетуіне тікелей ықпал етті. Тіпті, қажет болғанда ақиқат үшін қару алып, соғысқа да қатысты. Міне сондықтан суффа сахабалар дінді насихаттауда ерекше бағаланды.

Ал сөздік тұрғысында сопы сөзімен байланысы олардың тақуалығында болса керек-ті. Өйткені олар өмірлерін толығымен Пайғамбарымыздан (с.а.у.) үйреніп, қасиетті дүниелерді бойына сіңіріп, тазалықты серік еткендігімен қатысты айтылса керек. Тағы бір айта кетер тұсы «суффа» сөзі сол Пайғамбарымыз (с.а.у.) салдырған мешітті паналап, сонда күнелткен жандарға тиесілі айтылғандығы. Өйткені мешітті паналағандарды, яғни осыған орай «көлеңкелі» жерді «суффа» деп атап, онда тұратындарды «суффа сахаба» деген атпен атаған.

Қорытынды

Түйіндей келгенде, «сопы» сөзі өз заманында атақ даңқымен қоса лауазымдық сипатта да қолданыс тапты. Бұл даңққа ие болғандар өздерін толығымен Алла жолында жүруді негіз етті. Сондай-ақ ондай жандар түркі халықтарының арасынан, яғни қазақ сахарасынан да табылды. Әрине, олар Ислам дінінің дін ретінде орнығуына үлкен септігін тигізді.

Ілім ретінде, сопылық дәстүр ретінде күнделікті өмір салтында көрініс тапқан мұндай жүйе бертін келе ақын-жыраулардың жырларынан орын алды. Сарыны мен ұйқасы үйлесім тапқан жыр жолдары тек қана тақуалық ұғымында емес, ілімнің сипаты ретінде де ақындардың өлең жолдарынан көрініс тапты. Нәтижесінде жалғастық дәстүр ретінде бертінге дейін, яғни бүгінгі күнге де келіп жетті. Ал олардың жетістігі қазақ даласында халықтың рухани танымында құндылықтарды қалыптастыруда мәдениеті мен өркениетінің өркендеуіне көп ықпал жасады. Бұл ретте «сопы» сөзінің жалпыхалықтың таным-түсінігінде еркін айналымға енгендігін айтуға болады.

Сөздің шығу тарихы болса көне заманға жетелейді. Ол сонау Ислам дінінің келуімен байланысты алғашқы жылдары көріне бастағанымен кең қолданыс тапқан кезеңі орта ғасыр. Этимологиялық тұрғыда сөздің түп негізі араб тіліндегі «суф-жүн» сөзінен туындаған деген пікір оңды. Бүгінде «сопы» тәуелсіздік алған кезден бермен қарай қолданыста өзінің орнын қалыптастырған сөздің бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. II Т. – Алматы: Ғылым, 1985. 8-том. – 591 б.
2. Мансұров Н.Б. Қазақ тіліндегі діни терминдер сөздігі. – Астана: Тұран-Астана, 2013. – 100 б.

3. Байтенова Н.Ж., Дүйсенбаева А.Қ. Исламдағы сопылық бағыт және оның Қазақстанда таралуы // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – 2012. – №1 (38). – Б. 161–165.
4. Ахмет Ясауи. Пақырнама және мұнажатнама. – Түркістан: Тұран, 1992. – 24 б.
5. Жолдыбай Қ. Исламдағы сопылық және оның негіздері. [Электронды ресурс]. URL: <https://islam.kz/kk/>
6. Қаратышқанова Қ. Сопылық тарихы және философиясы. – Түркістан: «Мырза» баспасы, 2020. – 122 б.
7. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 37 Cilt. Sahifa-471.
8. Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 224 б.
9. Мансұров Н.Б., Темірханов Б.Н. «Ғақлиат тасдиқат» – отыз сегізінші сөз. – Түркістан: Тұран, 2020. – 126 б.
10. Арабско-русский словарь. В II томах. Том I. – Ташкент: Камалак, 1994. – 456 с.
11. Әділбаев А. Саңлақ сахабалар. – Алматы: АСТ Полиграф, 2010. – 336 б.

REFERENCES

1. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. II T [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1985. 8-tom. – 591 b. [in Kazakh]
2. Mansurov N.B. Qazaq tilindegi dini terminder sozdigi [Dictionary of religious terms in Kazakh]. – Astana: Turan-Astana, 2013. – 100 b. [in Kazakh]
3. Baitenova N.Zh., Duisenbaeva A.Q. Islamdagı sopylyq bagyt zhane onyn Qazaqstanda taraluy [Sufi orientation in Islam and its spread in Kazakhstan] // QazUU Habarshysy. Filosofiiia seriiasy. Madeniettanu seriiasy. Saiasattanu seriiasy. – 2012. – №1 (38). – B. 161–165. [in Kazakh]
4. Ahmet Iasawi. Paqyrnama zhane munazhatnama [Akhmet Iassawi. Paqyrnama and munazhatnama]. – Turkistan: Turan, 1992. – 24 b. [in Kazakh]
5. Zholdybai Q. Islamdagı sopylyq zhane onyn negizderi [Sufism and its foundations in Islam]. [Elektrondy resurs]. URL: <https://islam.kz/kk/>
6. Qaratyshqanova Q. Sopylyq tarihy zhane filosofiiasy [History and philosophy of Sufism]. – Turkistan: «Myrza» baspasy, 2020. – 122 b. [in Kazakh]
7. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [Encyclopedia of Islam of the Religious Foundation of Turkey]. 37 Cilt. Sahifa-471. [in Turkish]
8. Suiinshaliev H. XIX gasyr adebieti [XIX century literature]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 224 b. [in Kazakh]
9. Mansurov N.B., Temirhanov B.N. «Gaqliat tasdiqat» – otyz segizinshi soz [«Gakliat tasdiqat» is the thirty – eighth word]. – Turkistan: Turan, 2020. – 126 b. [in Kazakh]
10. Arabsko-russkii slovar. V II tomah. Tom I [Arabic-Russian dictionary]. – Tashkent: Kamalak, 1994. – 456 s. [in Uzbek]
11. Adilbaev A. Sanlaq sahabalar [The best sahabas]. – Almaty: AST Poligraf, 2010. – 336 b. [in Kazakh]

ӨОЖ 801.313:809.434.2=943.42; МҒТАР 16.01.00

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.732>

Б. ӘБДУӘЛИҰЛЫ

*филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің профессоры
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: bekzhan_A7@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1481-8850>*

ОРОГРАФИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЛИНГВО-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ДИНАМИКАСЫ

Аңдатпа. Жер бедері алуан түрлі болып келеді. Әр аймақтардағы ерекшеліктеріне қарай географиялық нысандарға түрлі атаулар беріледі. Әрбір халық тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымының негізінде, өзі мекендеп отырған жерлерге, табиғи сипатына қарай түрліше атаулар береді. Мақалада жер бетін мекендеуші барша халықтарға ортақ дәстүрлер ескеріле отырып, соның ішінде қазақ этносының атау беру принциптеріндегі адам – жер – атау үштігінің өзара байланысына лингво-географиялық тұрғыдан талдаулар жасалады. Географиялық атауларға қазіргі ғылымда «жердің тілі» деген баға беріліп жүр. Ол өз ішінде жалпылауыш және жалқылауыш атаулар болып екіге бөлінеді. Жалпылауыш атауларға халықтық терминдер, жалқылауыш атауларға топонимдер жатады, біріншісі сипаттауыштық мәнге ие болса, екіншісі даралау, яғни басқа нысандардан жекелеп көрсету қызметін атқарады. Екеуі өзара тығыз байланысты, бірінен-екіншісі туындап отыратындықтан, көп жағдайда жалғаспалылық сипатқа да ие болып келеді. Бұл тіл дамуының эволюциялық динамикасы болып табылады.

Қазіргі ғылымдағы өзектілігімен назар аударып отырған «пәнаралық байланыс», «кешенділік» ұғымдарының негізінде дайындалған бұл мақалада, сонымен қатар орографиялық терминдердің даму заңдылықтары да қарастырылады. Даму барысы терминологиялық, көркем тіл элементі ретінде және топонимиялық даму бағыттары болып үшке бөлінеді. Бір сөздің бойына жинақталған бейнелі мағына, терминдік мағына, топонимдік мағына осы үш бағыттың айқын көрінісі. Уақыт өткен сайын бір-бірінен дербестеніп, әрқайсысы өз алдына жеке салаға айнала беретіні шындық. Зерттеу ғасырлар бойы халықтың тілінде қалыптасқан орографиялық терминдердің лексикалық жүйесін айқындай отырып, сапалық дәрежесін теориялық және қолданбалық тұрғыдан сипаттауға арналған.

Кілт сөздер: географиялық термин, микрожүйе, орография, детерминатив, термин-индикатор, апеллатив, номен, номенклатура.

В. Abdualiuly

*Doctor of Philological Sciences, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: bekzhan_A7@mail.ru*

Linguistic and Geographical Dynamics of Orographic Terms

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Әбдуәлиұлы Б. Орографиялық терминдердің лингво-географиялық динамикасы // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №3 (121). – Б. 26–38.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.732>

***Cite us correctly:**

Abdualiuly B. Orografiialyq terminderdin lingvo-geografiialyq dinamikasy [Linguistic and Geographical Dynamics of Orographic Terms] // *Iasaui universitetinin habarshysy.* – 2021. – №3 (121). – B. 26–38.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.732>

Abstract. The terrain is diverse. Depending on the features in different regions, geographical objects are assigned different names. Each nation, based on its life and worldview, depending on nature, gives different names to the places in which it lives. The article will provide a linguistic and geographical analysis of the relationship of the triad man – earth – name, taking into account the traditions common to all peoples inhabiting the Earth, including the principles of naming the Kazakh ethnic group. Geographical names in modern science are evaluated as the “language of the earth”. It is divided into generalizing and individualizing names. The generalizing names include folk terms, the individualizing names are toponyms, the first have a descriptive meaning, the second are individualizing, i.e. they perform the function of personification from other forms. Since they are closely related to each other, they originate from each other, in most cases they are of a long nature. This is the evolutionary dynamics of language development.

In this article, prepared on the basis of the concepts of “interdisciplinary connection”, “complexity”, which attract attention by their relevance in modern science, the regularities of the development of orographic terms are also considered. The course of development is divided into terminological, as an element of an artistic language, and toponymic directions of development. The figurative meaning, the term meaning, the toponymic meaning are a vivid manifestation of these three directions in one word. The truth is that over time, becoming more and more autonomous from each other, each in its own way turns into a separate sphere. The research is devoted to the theoretical and applied description of the degree of quality with the definition of the lexical system of orographic terms that have developed in the language of the people for centuries.

Keywords: geographical term, microsystem, orography, determinative, indicator term, appellative, nomen, nomenclature.

Б. Абдуалиулы

*доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета
имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: bekzhan_A7@mail.ru*

Лингво-географическая динамика орографических терминов

Аннотация. Рельеф разнообразен. В зависимости от особенностей в разных регионах географическим объектам присваиваются различные названия. Каждый народ, исходя из своей жизни и мировоззрения, в зависимости от природы, дает различные названия местам, в которых он живет. В статье будет проведен лингво-географический анализ взаимосвязи триады человек – земля – имя с учетом традиций, общих для всех народов, населяющих Землю, в том числе в принципах наименования казахского этноса. Географические названия в современной науке оцениваются как «язык земли». Он подразделяется на обобщающие и индивидуализирующие имена. К обобщающим именам относятся народные термины, к индивидуализирующим именам – топонимы, первые имеют описательное значение, вторые – индивидуализирующие, т.е. выполняют функцию персонификации от других форм. Поскольку они тесно связаны между собой, происходят друг от друга, то в большинстве случаев они носят продолжительный характер. Это эволюционная динамика развития языка.

В этой статье, подготовленной на основе понятий «междисциплинарная связь», «комплексность», которые привлекают внимание своей актуальностью в современной науке, рассматриваются также закономерности развития орографических терминов. Ход развития подразделяется на терминологический, как элемент художественного языка и топонимический направления развития. Образное значение, терминовое значение, топонимическое значение являются ярким проявлением этих трех направлений в одном слове. Правда в том, что с течением времени, становясь все более автономными друг от друга, каждый по-своему превращается в отдельную сферу. Исследование посвящено

теоретическому и прикладному описанию степени качества с определением лексической системы орографических терминов, сложившихся в языке народа на протяжении веков.

Ключевые слова: географический термин, микросистема, орография, детерминатив, термин-индикатор, апеллятив, номен, номенклатура.

Кіріспе

Халықтың топонимиялық атау беру дәстүрі мен ландшафтылық кеңістікті тілдік таңбалау мәселелері өзара тығыз байланысты. Кеңістіктің табиғи сипатын ескере отырып, ерекшеліктеріне қарай атау беру халықтың географиялық нысанға қатынасы мен көзқарасы негізінде жүзеге асады. Тілдік тәжірибе бірінші кезекте сипаттауыштық атаулардың пайда болып, қолданыла келе апеллятивтерге айналатынын көрсетіп отыр. Жер беті нысандары алуан түрлі болып келеді: су нысандары – оның ағысы, түсі, дәмі, көлемі, өзге нысандарға қатыстылығы; жердің бедері – ой-шұқыр, биіктік, тегістік немесе аралық нысандардың сипаты; осы аймақта өсетін өсімдіктер мен жануарлар әлемі, нысаның түсі, орналасқан жері т.б. барлығы сол нысандарға берілген жалпы және жалқы атаулардың мазмұнынан көрініс береді. Бүгінге дейінгі зерттеулерде «топонимика лингвистика мен география салаларының қайсысына тән?» дейтін сұрақ бірінші кезекке қойылды да, әр сала өзіне қарай бейімдеуге бейіл танытып келді. Алайда көп жылдан бергі ізденістер нәтижесі топонимдердің ғылымдар тоғысындағы, пәнаралық сала екенін айғақтады, сондықтан қазіргі бағыт тұтастыққа қарай ойысып, кешенді зерттеу мәселесі күн тәртібіне шығып отыр. Мақалада халықтық географиялық терминдердің пайда болуы мен даму бағыттары көрсетілді, алайда олардың әрқайсысы жеке зерттеу нысаны ретінде үлкен кеңістікті қамтиды. Сондықтан негізгі мақсат – бастау көздері мен негізгі бағыттарын айқындау болып табылады.

Географиялық нысан атауларының пайда болуы және қазіргі тілдік сұраныстар мен талаптарға сай олардың даму үдерістері осы мақаланың мазмұнын құрайды. Бұл орайда атау беруші халықтың тұрмысы мен дәстүрінің ерекшеліктері негізінде қалыптасқан нысанға деген көзқарасы маңызды рөл атқарады. Қазақ тілінің мысалы бойынша алғанда, алып дала төсінде көшпелі тұрмыс кешкен халықтың географиялық нысанға берген атаулары төл дүниетанымның негізінде пайда болып, бағдар айқындау мақсатында жұмсала келе қалыптасқан. Қандай да бір халықтың қазіргі ұғым-түсініктеріндегі ерекшеліктер туралы тереңірек білу үшін, оның өткеніне үңілудің маңызы зор. Қазіргі зерттеулерде топонимиялық атаулардың қалыптасуындағы адам мен табиғат байланысының өзіндік орны жөнінде айтылып жүр [1], алайда бұл зерттеулердегі секілді жалпы тілдік мәселелермен қатар, мәдени, шаруашылық, тұрмыстық т.б. дәстүрлеріне байланысты жеке халықтар тіліндегі атау беру принциптерінің өзгелерге ұқсамайтын жақтары жиі кездеседі. Тілдің бүгінге дейін қалыптасқан біртұтас болмысындағы бұл ерекшеліктерді мынандай үш түрлі бағытта қарастыруға болады: *біріншіден*, халықтың табиғаттану әлемі мен атау беру принциптерінің өзара байланысы; *екіншіден*, бүгінгі ғылымда географиялық нысандар атауларына қатысты терминдерді қолдану мәселелері; *үшіншіден*, қазақ тіліндегі орографиялық терминдердің даму бағыттары. Қазақ тіліндегі географиялық нысан атауларының қалыптасу негіздері мен даму сатыларын осы үш бағыттың тоғысқан тұсынан іздеу, мәселенің шешімін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері. Топонимика – тіл, тарих, география ғылымдарының тоғысындағы сала. Сондықтан олардың қай-қайсысының да ішкі мазмұны мен жүйесін айқындау үшін өзара байланыста қарастырудың маңызы зор. Мұндайда біріншіден, *кешенді зерттеу әдістерін* негізге ала отырып, лингвистикалық сипатына басымдық беріледі. Мысалы, географиялық нысанның түрлеріне, сипатына және олардың халықтың этнографиялық дәстүрімен байланысына назар аудару, осы үшеуінің бірлігі негізінде пайда болған

атаулардың бойындағы терминдену, көркем тіл элементіне айналу, топонимдену үдерістерінің барысын зерделеу осы кешенділіктің көрінісі болып табылады. Ал атаулардың даму үдерісіне жасалған талдаулар лингвистикалық ерекшелігін айқындайды. Екіншіден, *жинақтау, жүйелеу әдістері*. Қазақ тіліндегі орографиялық терминдерді жинақтау және географиялық сипатын айқындай отырып оларды семантикалық классификациялау – аса маңызды мәселе. Халықтың атау беру принциптері негізінен географиялық нысан, атау және мазмұн үштігінің бірлігінен тұрады. Жинақтау мен жүйелеу арқылы орографиялық терминдер биіктік, аралық, ой-шұңқыр атаулары секілді үш түрлі семантикалық топқа жіктелді. Үшіншіден, *талдау, сипаттау* әдістері негізге алынды. Халықтық географиялық терминдердің топонимжасамдық үлгілері лексика-семантикалық, синтетикалық және аналитикалық тәсілдер арқылы жүзеге асады. Тілдік даму үдерістердің осы ерекшеліктері лингвистикалық тұрғыдан талдаулар жасауды талап етеді.

Талдау мен нәтижелер

Халықтың табиғаттану әлемі мен атау беру принциптері жөнінде. Қазақ даласының жер бедері географиялық сипаты жағынан алуан түрлі болып келеді, жазылып жатқан алып кеңістіктегі бел-белестер, шоқы, қырат, тау, шың, сай-сала, т.б. әрқайсысы осы даланы мекендеп жатқан адам баласының көз алдында түрлі сипатымен кескінделіп, ой әлемінде орнықты. Дала табиғатын көшпелілер көзімен танудың өзгелерге ұқсамайтын басты ерекшелігі – олардың бір орында отырып қалмай, үнемі қозғалыста болатындығынан, яғни өз мемлекетінің аумағында адамдар жеке-жеке емес, ауылымен немесе бүкіл тайпасымен үнемі көшіп жүргендіктен, жер бедерінің әрбір қыртысы назардан тыс қалмады және нысанға берілген атаулар бірден ортақ қолданысқа түсіп, тілде тез арада нормалануына жол ашылып отырған. Бұл ерекшелікті макро және микротопоним ұғымымен түсіндіруге болады. Мысалы, Сарыарқа (ұлы дала), Алтай (Алтын тау), Жетісу (жеті өзен ағатын аймақ), Атырау (сумен қоршалған алқап; арал) т.б. секілді топонимдер, географиялық нысанның сипатына қарай, мемлекет аумағының үлкен бір бөліктеріне берілген атаулар – оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыс, орталық бөлігі осылай аталады (орталық пен солтүстік бір атаумен Сарыарқа аталған). Бұл тұрғыдан топонимдерді мемлекеттік құрылымды реттеуші құрал ретінде де бағалауға болады.

Қазіргі топонимдік зерттеулердің кешенділігі үшін әр елді мекеннің айналасындағы атаулардың микрожүйесін зерттеу қажеттілігі туралы айтылып жүр [2, 22–28-бб.]. Бұлардың көпшілігі көнеден келе жатқан халықтың атау беру дәстүрінің негізінде қалыптасқан сол микрожүйенің элементтері. Макрокеңістік аясында қарастырғанда, көшу жолдарын айқындау, кең әрі жазық далада адаспай бағдар түзеу, су көздері бар жерлермен жүру географиялық нысандарға тіл біткен кезде ғана мүмкін болмақ. Осылайша ілгеріде аталған макротопонимдермен қатар, *суат, төбе, шоқы, өзек, сай, тау, көл, бұлақ, су, қайнар, саз, сай, қара (жел ұшырып, қар тоқтамайтын жер), тау, асу, шыңырау, құдық*, т.б. секілді шағын нысандар тұрмыстық сұраныстарға байланысты жеке атаулармен аталып отырды, яғни олардың көпшілігі сөзжасамдық тәсіл арқылы микротопонимдерге айналды. Шауашылығының қамымен көшіп жүрген халық аяқ жетер жердің барлығына, тіпті көз жетер жердегі нысандарға да өзінің ерекшелігіне қарай атаулар берген. Белгілі бір шағын аймақтағы географиялық нысанның тілдік санадағы кескіні мен мағынасы айқындалып, оларға берілген атаулар жалпыхалықтық қолданысқа енгеннен кейін ұлы кеңістікте бағдар түзеу мен дала табиғаты туралы түрлі ақпараттар беру қызметіне ие болды. Жылдың төрт мезгілінде жазда жайлауға, күзде күзекке, қыста қыстауға, көктемде көктеуге көшіп жүретін халықтың көз алдында өзі мекендейтін территорияның бейнесі айқын суретімен кескінделді және осы танымдық әлемінің бейнесі тілде атаулар арқылы көрініс берді. Аумақтың *биосфералық жағдайы* зоотопонимдер: *Айғыржал, Қойсуат, Қойтөбе, Қоянтөбе, Түлкішоқы, Бұғылыөзек, Бұғылысай, Жыландытау, Шортаншоқы*, т.б. (осы жануарлар көп

мекендейтін жер); фитотопонимдер: Тобылғысай, Қайыңсай, Теректау, Қоғалыкөл, Қоңырөлең (осы өсімдіктер жиі өсетін жер), т.б.; *гидросфералық жағдайы*: Мыңбұлақ (бұлақтары көп жер), Ақсу (ағып жатқан су), Қарасу (бір орында жиналып тұрған су), Көкқайнар (айналасы жасыл болып жататын бұлақ), Қарасаз (қарайып көрінетін сазды жер), Ақсаз (ағарып көрінетін сазды жер), т.б.; *атмосфералық жағдайлары*: Ақборан (боранды жер), Жылысай (қыста суы қатпайтын сай), Суықсай (жаздыгүні де салқын болып тұратын сай), Желдіқара (үнемі жел соғып, қарын ұшырып, жері қарайып жататын асу атауы), Желтау (жел жиі соғатын тау), Борандыасу (боран соғып тұратын асу), т.б. секілді атаулардан көрінеді. Бұған жерасты суларын пайдалану шаруашылығына байланысты қалыптасқан Шыңырау, Қосқұдық, Жаңғызқұдық, Алтықұдық, т.б. секілді топонимдер *ноосфералық* жағдайы туралы ақпараттар береді. Табиғат пен танымдық кеңістіктің картинасы тілде осы секілді топонимдер мен географиялық нысан атауларының пайда болуына ықпал етті.

Географиялық нысандарға қатысты терминдерді қолдану мәселелері. Қазіргі кезде халықтың мәдениеті мен дүниетанымының, соның ішінде табиғаттану әлемінің аясында қалыптасқан халықтық терминдердің даму эволюциясы арнайы зерттеулерді талап етеді. Ғылым мен экономика және тілдік-мәдени қатынастар дами келе халық өмірінің түрлі салаларға жіктелуіне байланысты, жер қыртысын сипаттау мағынасындағы лексикалық кешеннің элементтері әр салаға бейімделіп, жаңа заман талаптарына сәйкес қызметтерге ие болып отыр. Соның ішінде терминологиялық мәселелері бойынша туындайтын сұрақтар географиялық әрі филологиялық тұрғыдан жауабын күтетіні рас.

Қазақ ономастикасының көп жылдардан бергі зерттеулері барсында географиялық нысан атаулары әр қырынан қарастырылды, арнайы сөздіктер шығарылып, әр атаудың түсінігі берілді, этимологиялық табиғатына талдаулар жасалды. Ол еңбектердің қатарында Э.М. Мурзаевтың [3], А. Әбдірахмановтың [4], Т. Жанұзақовтың [5], Е. Қойшыбаевтың [6], Ғ. Қоңқашбаевтың [7] және т.б. алдыңғы буын ғалымдардың сөздіктері мен ғылыми зерттеулері бар. Осы және басқа да алда тоқталатын біршама еңбектердің жарық көріп отырғанына қарамай, әр кезеңде пайда болып, қалыптасып жататын ұғымдар мен түсініктерге байланысты туындайтын жаңа атауларға сұраныс пен оны қамтамасыз ету мәселелері және тіл қызметінің жаңа сапалық дәрежесі алдымызға тың міндеттер жүктейді. Географиялық нысанға қатысты халықтық терминдердің жиынтық атауы ретінде қолданылып жүрген қазіргі *терминдерді біріздендіру* және *халықтық терминдердің әр салаға жіктелуі* мен қызмет ерекшеліктеріне пәнаралық зерттеулер тұрғысынан арнайы талдаулар жасап отыру осы міндеттердің қатарына кіреді.

Терминдерді біріздендіру қазіргі қазақ тіліндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады, өйткені ғалымдар арасында «халықаралық терминдерді түпнұсқасында қолдану» және «аударып қолдану» секілді пікір қайшылықтары бар. Терминдерді аудару кезінде де авторлар арасында ортақ келісімнің болмауынан баламалы терминдер пайда болып отыр. Осы себептен мақалада сөз болғалы отырған географиялық нысан атаулары түрліше аталып жүр. «Географиялық нысан атаулары» ұғымының өзі бірде «халықтық терминдер», енді бірде «географиялық терминдер» деп аталады. Алғашқысы халық тілінде ертеден келе жатқандықтан солай аталса, географиялық термин ғылым саласының қалыптасуы барысында пайда болған. Ал қазақ тілінде тікелей топонимжасамға қатысатын осы дәстүрлі халықтық терминдерді ономаст ғалымдар арасында түрліше атау бар. Бұл жөнінде Ұ. Ержанова «Географиялық терминдер топонимжасауда актив қызмет атқарып, түрлі позицияларда келе береді. Топоним жасаудағы осындай жан-жақты қызметіне орай ол терминдер топонимикада әртүрлі атауларға ие болып жүр. Оларды *ұлттық географиялық терминдер, детерминативтер, термин-индикаторлар, топонимикалық форманттар*, я болмаса *күрделі сөздің компоненттері*», – деп те атау дағдысы қалыптасқанын айтады [8, 80-б.]. Осыған ұқсас пікірге Б. Бияров та тоқталып, «Географиялық термин» ұғымы тіліміздегі *жалпы есім*,

апеллятив, номен, номенклатура, топонимикалық термин ұғымдарымен барабар қолданыла береді», - деген пікір айтады [9, 56-б.]. Ал Қ. Сапаров «батпақ, боз, дала, жазық жер, қақ, қайраң, құм, мойнақ, саз, сор» және басқаларды жер беті жамылғысын сипаттайтын «орографиялық термин» қатарына жатқызады [10, 58-б.]. Ғалымдардың термин қолданысындағы әртүрліліктен екі мәселені көріп отырмыз: біріншіден, бірізділікке деген сұраныс, екіншіден, бірізділікке келу қажеттілігінің тек қазақ тілінде ғана емес, халықаралық кеңістікте де өзекті қалпында қалып отыруы, бұл ғылым тілі үшін аса маңызды. Географиялық нысан түрлерінің жиынтық атауы ретінде қолданылып жүрген бұл терминдердің әрқайсысы жекелей алғанда түрлі мағыналарға ие, сондықтан терминге айналу уәждері де әртүрлі. Мысалы, *«термин-индикаторлар, күрделі сөздің компоненттері»* деп атауда географиялық мағына жоқ, тек сөздің құрылымын лингвистикалық сипаттау ғана бар. Сол секілді «ұлттық географиялық терминдер» белгілі бір тілдің аясымен ғана шектелсе, «детерминативтер» географиялық емес терминдерді де қамтиды, сондықтан мағынасында нақтылықтан гөрі, жалпылық басым. Терминдердің тілде қалыптасуы көп жағдайда ғылыми зерттеулердің тереңдеп, ғылыми ұғым-түсініктердің айқындалуымен бірге жүзеге асатын құбылыс, сондықтан, осындай даулы жағдайларда бұл үдерістің аяқталуы белгілі бір уақыттың өтуін талап етеді. Осы мәселені ескере отырып, бұл терминдердің сапасына баға бергеннен гөрі, сөз болып отырған тақырыпқа сәйкес біріне тоқталуды жөн көреміз, бұл өз кезегінде топонимиялық ұғымдардың айқындалуына да үлес қосады деп ойлаймыз.

Географиялық нысандар мен оларға атау беру принциптерінің қазақ тіліне тән үлгілері терминдер мағынасын айқындауда өз заңдылықтарын басшылыққа алуды талап етеді. «Географиялық нысан атаулары» ұғымында жалпылауыштық әрі жинақтауыштық мағынасы бар, себебі ілгеріде аталған терминдердің барлығын жалпылай осы атаумен атауға болады, сол секілді ол терминдердің барлығын өзінің аясына жинақтайды. Мақалада сөз болып отырған «жер бедері» ұғымына ілгеріде аталғандардың ішінде «орографиялық термин» көбірек сәйкес келеді. Н.В. Подольская өзінің ономастикалық сөздігінде Э.М. Мурзаевтың пікірін негізге ала отырып, «Ороним» терминіне кез келген географиялық нысан элементтерінің, яғни орографиялық нысанның жалқы атауы жататынын айтады [11, 99–100-бб.]. *Оронимнің* түбірі грек тілінен алынған «oros» – тау, қырат, шың атаулары, демек мақалада сөз болып отырған жер бедері атауына «орографиялық термин» сәйкес келеді. Қазіргі ғылымда да «орографияның» жер бедері формасын сипаттаумен айналысатын геоморфология мен физикалық географияның бөлімі екені жөнінде айтылады» [12]. Халықаралық кеңістіктегі ортақ мәселелермен қатар терминжасау мен ұғым-түсініктерді айқындауда әр тілдің жеке өзіне тән ерекшеліктері бар. Қазақ тілінде «орографиялық терминдер» аясына топтасатын лексика негізінен ұлттық тілдің байырғы төл элементтері. Мемлекет аумағындағы географиялық нысандарға қатысты орографиялық терминдер «жер бедері атаулары» және «жер қыртысы атаулары» деп екі топқа бөлінеді. «Жер бедері» деген атауда «релеф» терминімен салыстыруға болады, яғни жер бетінің горизонтальды және вертикальды формалары, ойлы-шұңқырлы, тегістік, биіктік секілді бедерлері туралы мағына бар, мысалы: *сай, жыра, жота, жар, шың, шатқал, аңғар, шұңқыр, бөктер, жота, төбе*, т.б. Ал «жер қыртысы» атаулары десек, жердің беткі қабаты туралы айтылады. Мұндай атауларға *тастақ* (тасы көп жер), *саз* (сазды жер), *құм* (құмды алқап), *тақыр* (өсімдігі аз тақыр жер), *жоса* (суға езіп бояу жасайтын қызыл-сары түсті топырақ), *топырақ (жердің беткі қабаты, топырақ)*, *балқаш* (батпақты, сулы, тартпажер), *қопа* (қалың қамыс өскен сулы, батпақты жер), т.б. *географиялық терминдерді жатқызуға болады және осы терминдерден жасалған Ақтопырақ, Сарытопырақ топонимдері бар. Дәстүрлі топонимжасамдық үлгілер бойынша жасалған Сарыөзек, Қызылжар топонимдерінің құрамындағы өзек, жар* компоненттері географиялық нысанның бедерін білдірсе, *сары, қызыл* сөздері топырақтың түсін білдіреді, яғни жердің беткі қабаты туралы ақпарат беріп тұр.

Халықаралық кеңістікте қолданылып жүрген терминдердің ішкі мағынасы жергілікті аймақтардың табиғаты мен жеке тілдердегі атау беру принциптеріне үнемі сәйкес келе бермейді және бұл терминдердің мағынасында барлық жердегі географиялық нысандардың сипаты қамтулы мүмкін емес, ол әр тілдің жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктердің көрсеткіші. Ғылым саласы дамып, тіл қызметінің нақтылығына деген сұраныс пен талап артқан сайын, ұғымдар айқындалып, өз ішінде жіктелу үдерісі де тереңдей береді.

Қазақ тіліндегі орографиялық терминдердің даму бағыттары. Байырғы қазақ қоғамындағы географиялық терминдердің көпшілігі қазіргі кезде зерттеліп, жүйеленіп арнайы тізімдемесі жасалған [13]. Бұл терминдер өзінің байырғы және қазіргі заманға бейім динамикасы арқылы ғылым тілінің қалыптасуы мен дамуына маңызды үлес қосып келеді. Ғылым-білімнің дамуы мен экономикалық қатынастардың жаңаруына байланысты олар тілдік табиғаты негізінде *географиялық термин*, *көркем-әдеби лексика* және *оним* ретінде үш түрлі қызметке ие болды.

Орографиялық терминдер табиғатының ерекшеліктерінде айқындап алуды қажет ететін мәселелер: *біріншісі* – терминдердің филологиялық, географиялық ерекшеліктерін назарға алу, *екіншісі* – терминнің ішкі мәнін жан-жақты тануға байланысты. Дами келе терминдердің бастапқы мағынасы кеңейетін кездері аз емес. Ілгеріде атап өткеніміздей *оронимнің* шығу тарихы «тау» сөзіне қатысты болғанмен, келе-келе жалпы географиялық нысанның атауына айналған.

Енді осыларға жеке тоқталып көрелік. Терминдерді географиялық тұрғыдан тану мен филологиялық тұрғыдан танудың өзара байланысы мен ерекшеліктері бар. Мысалы, қыр, қырат, белес, асу, шың, құз, бел, т.б. көркем шығармалар тілінде кейде көріктеуіш құрал қызметін атқарса, географияда – оронимиялық термин, сонымен қатар географиялық нысан атаулары дами келе топонимдерге де айналады. Қалыптасып отырған бұл жағдай тілдің даму үдерісіндегі үш түрлі бағытқа сілтейді: *бірінші* – көркем тіл элементі ретінде даму бағыты; *екінші* – орографиялық термин ретінде даму бағыты; *үшінші* – топонимиялық даму бағыты.

Орографиялық терминдердің көркем тіл элементі ретінде даму бағыты. Көркем әдебиеттерде географиялық нысан атауларының бейнелі мағынада қолданылуы жиі кездеседі. Олардың жаңаша бір ойларды жеткізу мүмкіндігінің ашылуы да осы еркіндігінде. Еркіндігінің бір көрінісі бірінің орнына бірінің қолданылуынан да байқалады. Лингвистикалық түсіндірме бойынша да орографиялық терминдердің көпшілігі өзара синонимдес болып келеді, сонымен қатар Жетісу, Алтай, т.б. секілді еліміздің таулы өңірлеріндегі тау мен далалы аймақтардағы осы атаумен аталатын нысандардың өлшемінде айырмашылықтар бар. Далалы аймақтарда биік жотаны немесе шоқыларды да тау деп атау кездеседі. Сол секілді түсіндірме сөздікте де оронимнің бірін түсіндіруде екіншісі қолданылады. Мысалы, «**Жота** – Биіктігі әртүрлі келген (үлкен, кіші, аласа) қыр, қырат. Құлағы әжесінде, екі көзі сонау алыс көк тау, қатпарлы қалың Шыңғыс жотасын қыдырады (М. Әуезов, Танд.)», – делінсе, «**Жал** – ұзына бойы еңсіз келген көлбеу қырат, географиялық нысанның бір түрі, қырқа сілемі, жон-жота, адыр. Әдетте оқшаулана келіп, берік жыныстардың шықпаларында морфологиялық біртекті қыраттар тізбегін көрсете шоғырланады», дейтін түсінік беріледі (ҚӘТС). Осы түсіндірмеде *жота*, *қыр*, *қырат*, *жал* сөздерінің өзара мағыналық нақты айырмашылығы байқалмайды. Географиялық нысан атаулары ауыз-екі қолданыста, көркем әдебиеттерде көріктеуіш құрал қызметін де атқарады. Мысалы, «Бас имей бұрқасынға, Өтсе де жылдар ағып. Туған жер *қырқасында* қап қойды бұл балалық» (М. Шаханов). «Алыста, Абайлардың *жайлауында*, Жайылып поэзия пырағы жүр» (М. Мақатаев). Көріктеуіш құралы ретіндегі қолданысында нысан мен атау арасындағы байланыс шарттылық мәнге ие болады да, сөздердің жаңаша дамуына жол ашылады, сондықтан олар осы еркіндігімен де маңызды. Көріктеуіш құрал қызметінде жұмсалғанда жалпылауыштық мағынаға ие болады да, жалпы есім қызметінде жұмсалады.

Орографиялық терминдердің ғылыми қолданысқа сәйкес ішкі даму заңдылықтары

Географиялық атаулар алып кеңістікте бағдар беру қызметін атқарады. Алыс жаққа бара жатқан жолаушылардың, керуендер мен көш жолының бағыты географиялық нысандардың түрлері бойынша анықталады. Егер осы аймақтағы жер атауларын білетін адамдар болса, оларға жалқы есім түрінде, білмейтін адамдарға жалпы есім нұскасында бағдар беріледі. Мысалы, бұл аймақпен таныс емес адам Ақтөбе ауылын іздеп бара жатыр делік, оған мынандай ақпарат беріледі: «Осыдан тура түстік (полуденное расстояние) жер жүрсеңіз алдыңызда көлденең *бел* жатыр, белдің арғы бетінде *сай* бар, ағып жатқан өзеннен сол тұсындағы *өткел* арқылы өтіп, оң жақтағы *дөңге* қарай жүрсеңіз *Ақтөбе* (ауыл) соның арғы бетінде». Жол сілтеп тұрған адамның сөзінде *бел*, *сай*, *өткел*, *дөң*, *өткел* терминдері мен *Ақтөбе* топонимі бағыт айқындаушы нысан ретінде географиялық ақпарат беріп тұр. Күнделікті тұрмыспен тығыз қатынастағы жалпы және жалқы сипаттағы географиялық атаулар қолданыстағы белсенділігі мен маңызды ақпараттық қызметі арқылы сөздік қордан өзіндік орын иеленеді. Осы ақпараттар арқылы олардың лингвистикалық және географиялық ерекшеліктері анықталады.

Сөздердің терминдік қолданысында атау мен нысан арасындағы байланыс сақталады да, олар нақтылана түседі. Терминдерге тән тұрақтылықтың сақталуы үшін әр топтағы нысандар дербес мағынаға ие, бір-бірімен синонимдес болмауы тиіс, есесіне өздерінің ерекшеліктері бойынша жеке-жеке топтастырылады. Мысалы, көркем әдебиет тіліндегідей күз бен шын, жар мен жартас, бел мен белес, дөң мен төбе, т.б. бірінің орнына бірі қолданылмайды, керісінше әрқайсысымен аталатын нысандардың түрлері мен белгілері анық болады. Салалық термин ретінде қалыптасудың келесі түрі – халықтық терминдер мен олардың ғылым тілінің элементтеріне айналу үдерісінің кейбір сатылары қазіргі тілдің даму заңдылықтарынан көрінеді. Мысалы, Қазығұрт – қазақ тілінде көнеден келе жатқан ороним. Оның этимологиясы туралы әртүрлі пікірлер бар, соның бірі «Нұқ пайғамдардың кемесі тоқтаған тау» деген аңызбен байланысты. Көне дәуірлерде бұл шындығында биіктігі тиісті талаптарға сәйкес тау болған болуы мүмкін, алайда қазіргі ғылыми-географиялық талаптар тұрғысынан тау терминіне қойылатын талаптар мен шарттарға сәйкес келмейтіндігі байқалады. Жалпы халық ұғымында бұндай географиялық нысандар тау ретінде қабылданғанмен, географиялық өлшем бойынша ол – жота, шоқы, т.б. болуы мүмкін. Мысалы, ғылыми кейбір дереккөзде «Қазығұрт тауы – талас Алатауының оңүстік-батыс сілеміндегі аласа келген **жота**», – деп, ал «Аюлы тауы – Ақмола облысы Аршалы ауданындағы **шоқы**, табиғат ескерткіші», – деп көрсетіледі [14]. *Алтынөзен* (Алтын түстес өзен), *Бұрғансай* (бұрылған сай), *Асусай* (асудағы сай) топонимдерінің құрамындағы **өзен**, **сай** географиялық нысанының «су» және «сай» екенін білдіру үшін жалғанған халықтық терминдер, алайда қазіргі географиялық шарттарға сәйкес бұл үш топоним сөздіктерде **шатқал** ретінде көрсетіліп жүр. Осы мысалдардан, ғылыми зерттеулер дамыған сайын жер бедерінің түрлері туралы халықтық таным мен қазіргі географиялық өлшемдердің арасы ашылып, ұғымдар айқындалып, терминдердің қолданысы да жаңаша бағыт алып бара жатқаны байқалады.

Екі салаға ортақ бұл сөздер көркем тіл құрамындағы дамуы барысында бейнелі сипатқа ие болып, өзінің шығу тегінен алшақтай берсе, география ғылымының терминологиялық жүйесіндегі белсенділігі артқан сайын бастапқы мағыналық ерекшелігіне жақындап, олардың түрлері мен сипаттарын жаңа талаптарға сай айқындауға өзіндік үлес қоспақ. Сондықтан, ғылым тілінің элементіне айналуы аса маңызды мәселе болып табылады. Ілгеріде атап өткеніміздей, қалалану үдерісі тереңдеген сайын даланың сипатына көшпелілер көзімен қарау, қазақ танымымен танудың да шектеле беретіні белгілі. Мұндайда географиялық нысанның халықтың байырғы танымындағы бейнесі мен атауы географиялық терминдер арқылы ғылым тілінде сақталмақ.

Халқымыз географиялық нысандарды өзара ортақ, ұқсас белгілеріне қарай түрлі топтарға жіктеп, жалпы атаулардың аясына топтастырды және жеке ерекшеліктері бойынша әрқайсысын жалқы атаулармен де атады. Қазіргі ономастика, соның ішінде топонимика ғылымында жалпылауыш атаулармен аталған топтағыларды – *оронимиялық терминдер*, жалқылауыш атаулармен аталғандарды – *топоним* тобына жатқызуға болады.

Оронимиялық терминдерді мағыналық жағынан жүйлегенде үш топқа бөлуге болады, бұл екінші жағынан географиялық нысанның түрлері болып табылады. Олар: 1. Биіктік атаулары; 2. Ой-шұңқыр атаулары; 3. Аралық нысан атаулары.

Биіктік атауларына: адыр, арал, асу, бел, белес, бет, беткей, жал, жарлауыт, жар, жартастас, жота, мойнақ, қыр, қырат, дала қыраты, қырат-қырат, қыраттың басы, қырқа, құз, құзарт, мұздық, мұзарт, тау, тау жынысы, тау торабы, таулы қырат, таулы үстірт, тепсең, төбе, төбешік, үстірт, шоқы, шың, т.б. Бұл атаулардың барлығы жер бетінен биік жатқан нысандарды білдіреді. Мағыналық жағынан талдаулар арқылы олардың биіктік дәрежесін де анықтауға болады. Мысалы, Құз, құзарт, мұздық, мұзарт, шың, тау атаулары нысанның өте биік екенін білдірсе, асу, бел, белес, қыр, қырат, шоқы, жота, адыр, жартас орташа биіктікті білдіреді, ал төбешік, төмпешік, жарлауыт секілді атаулар нысанның аласа екенін білдіреді. Әрине олардың әрқайсысының мағыналық ерекшеліктері ғылыми айналымға түсіп, белсенділігі артқан сайын айқындала бермек.

Ой-шұңқыр атаулары. Қазақ тіліндегі географиялық нысан атауларының бір бөлігі – ой-шұңқырларды атауға арналған. Ой-шұңқыр сөзі «Тегіс емес, ойлы-қырлы, кедір-бұдырлы жер» деген мағына білдіреді. Географиялық нысанның бір түрін топтастырушы термин ретінде қолданғанда, тілдегі әдеби нормаланған бұл мағынасының аясы аздап өзгеріске түседі, яғни кеңейеді. Өйткені бұл екі сөз белгілі дәрежеде дөңгеленген, өлшемі жағынан да соншалықты терең емес нысанға қаратыла айтылады, ал *шатқал, құдық, апан, үңгір, шыңырау*, т.б. біршама тереңдікке ие нысандар, сондықтан жалпылық сипат беріп, тіркес құрамындағы «шұңқыр» сөзінің тереңдікті білдіру қабілеті де назарға алынды. Терминжасамда ондай мағыналық құбылыстардың болатыны белгілі. Байырғы қолданыста бар, тілге сіңісті атаулардың тез етенеленіп кететінін ескеруіміз керек және бұл сөздің жинақтауыштық қабілеті де назарға алынады. Осы ерекшеліктері арқылы «ой-шұңқыр» оронимиялық термин сипатына ие болады. Жинақтауыш атау ретінде бұл сөз өз аясына *ой, сай, шұңқыр, тереңдік, ұзындық (белгілі дәрежеде)* ұғымдарын топтастырады. Қазақ даласының әр аймағында дәстүрлі жертану ұғымдарымыздың негізінде қалыптасқан ой-шұңқыр атаулары бар. Оларға *арна, әңгек, апан, құрғақ арна, арық, аңғар, бөген, жыра, канал, құдық, ой, ойпат, ойыс, өзек, сай, тармақ, тоған, үңгір, шатқал (шат), шұңқыр, шұңғыма, шыңырау, үңгір*, т.б. жатады. Бұл атаулардың ішінде омонимдік қолданыстар да кездеседі. Мысалы, шыңырау – құдық және терең шұңқыр, кейде биіктіктен төмен қараған кездегі көріністі де шыңырау сөзімен білдіреді (шыңырау құз). Екінші бір түсінік берілуі тиіс су ағатын нысандар, яғни *арық, арна, өзек, сай, тармақ, тоған, канал, құдық* гидронимдермен тығыз байланысты, алайда гидроним емес, географиялық нысанның атауы. Термин ретінде қарастырғанда осы жағы назарға алынуы тиіс. Бұл атаулар ауыл шаруашылық саласында да өзінің белсенділігімен танымал. Ой-шұңқыр атауларының ішінде, қазіргі қолданысымыздағы *арық, бөгет, бөген, канал, құдық, тоған* суландыру жүйесінің тұрмысқа енуімен бірге тілде қалыптасқан, яғни адам қолымен жасалған нысандар қатарына жатады. Осы атаулардың тілдік ерекшелігі мен мағынасы бойынша байырғы лексикалық қорымызда бар сөздер, демек қазақ халқының ұлттық әлемінің аясындағы атаулар жүйесі. Бұл сөздерді өз мағынасына белгілі бір ұғым-түсініктерді жинақтайтын болғандықтан, термин ретінде тануымыз керек.

Аралық нысан атауларына географиялық нысанның мынандай түрлері жатады: *алқап, жайлау, жағалау, жазық, жазықтық, құм, құмды алқап, шығанақ, түбек, бұғаз*, т.б. Бұл атаулардың мағынасы биіктікті де, ой-шұңқырды да білдірмейді, мұнда географиялық нысан

туралы аралық сипаттағы ақпараттар байқалады. Бұл атаулар өзіне қатысты аймақтың аумағы, көлемі, тегістігі, формасы, т.б. ерекшелігін білдіреді, осы тұрғыдан оларды географиялық нысанға қатысты қарастырамыз, сонымен қатар мұнда кеңістік туралы да ақпараттар бар.

Орографиялық терминдердің топонимиялық даму бағыты

Нысан мен атау арасындағы байланыс тілдің табиғатына тән заңдылық. Белгілі бір сипаттауыш мағыналы сөздің келе-келе сол нысанның атауына айналуы тілде бар құбылыс. Тіліміздегі біршама топонимдердің әуелгі шығу тегі оронимиялық терминдерден басталады. Бұл орайда атаулар табиғатының жалпыдан жалқыға қарай даму үдерісін шамалаймыз. Әуелде нысан сипатына қарай аталса, кейіннен осы атаудың өзі жалқы есімге айналған. А. Гумбольдтың «Бұл өлкелердің әуелгі топонимдері тек тау, тас, су, бұлақ, қайнар, жар, бастау, көл, төбе деген сияқты жалпы есім тұлғаларында ғана болғанға ұқсайды», - дейтін пікірне сүйене отырып, Е.Қойшыбаев осы ойды былай жалғастырады: «Осының өзі қазақ ономастикасының даму кезеңдерін ажыратуымызға, жүйеге келтіруге себін тигізді деуге болады. Қазіргі сақталған Бұлақ, Қайнар, Бел, Қара, Өзек, Өзен, Ор, Орпа, т.б. атау тұлғалардың бәрі сол дәуірлердің елесін бергендей. Бұл тұлғалар бізге топонимдердің келе-келе күрделеніп, оларға жаңа функциялық мән үстемелейтін анықтауыш ақ, қара, көк, сары, қызыл, жасыл, шұбар, биік ... атрибуттар жалғасқанын байқатады», – деген қорытынды жасайды [15]. Бұл ғалымдардың пікірлерінде де жалпы есімдердің жалқы есімге айналу үдерісі туралы айтылады. Б.Бияров өзінің еңбегінде осыған нақтарақ тоқталып өтеді, ол «Географиялық терминдердің топонимдерге өтуі тарихи құбылыс..., өнімсіз болса да, топоним жасаудың бір жолы... Мұнда қойылатын жалғыз шарт – Бұлақ атауын алу үшін, ол сол маңдағы жалғыз бұлақ болуы тиіс...», – деген қорытынды жасайды [9, 64-б.].

Жалпы есімдерден жалқы есімдерге айналуы ұзақ уақытты қамтитын топонимдік үдеріс. Бұл танымдық кеңістікпен тікелей байланысты мәселе [16]. Жер-суға атау берудегі осы дәстүр қазақ топонимдерінің біртұтас үлгілерінің қалыптасуына ықпал етті. Шекаралық аймақтардағы, яғни Қазақстан шекараларының сыртында да дәстүрлі үлгідегі қазақ атаулары көптеп кездеседі [17]. Бұл өз кезегінде топонимдерді ареалдық әдіс бойынша зерттеу қажеттілігін тудыратыны белгілі.

Географиялық нысан атауларының топонимиялық даму бағытында лингвистикалық бірнеше тәсілдерді көруге болады. Олар: *лексика-семантикалық, синтетикалық және аналитикалық* тәсілдер. Қазақ тіліндегі жер бедері атаулары негізінен топонимжасауға бейім, сондықтан табиғатында болып жататын лингвистикалық құбылыстар мен қызметі олардың дамуына өзіндік ықпал етеді. Орографиялық терминдердің онимдену процесі бір жағдайларда лексика-семантикалық тәсіл арқылы жүзеге асады. Жалпы есім атаулар географиялық нысанның табиғатын сипаттау мағынасында берілген. Ілгеріде атап өткеніміздей, белгілі бір аймақтарда *жота* (гребень), *сай* (овраг, балка) *қыр* (горный хребет; гребень горы), *төбе* (холм), т.б. секілді географиялық нысан біреу ғана болса, ол лексика-семантикалық жолмен жалқы есімге айналып отырған, яғни үнемі сипаттаушы атауымен сол нысанды ғана атай келе тілде жалқылық мағынасымен орныққан. Мысалы, Дөң, Жота, Сай, Қырат, Төбе, т.б.

Ал екеу немесе одан көп болса, оған айқындаушы сөз қосып немесе басқаша атау беру арқылы, аналитикалық жолмен жалқы есім жасалған. Мысалы: елдімекеннің айналасындағы екі дөңді бір-бірінен ажырату үшін бірі – Дөң, екіншісі – ойпаң жерде дөң болып жеке тұрғандықтан – Арал деп аталады¹, сол секілді екі сайдың бірі – сағыз өсімдігінің өсуіне байланысты Сағызсай, екіншісі – терең болуы себепті Тереңсай атуына ие болған. Ақжота, Ақсай, Бозқырат, Ақтөбе, т.б. атаулар да ілгерідегі дәстүрлі топонимжасам үлгісі бойынша

¹Қазақ тілінде түгелдей сумен қоршалған құрлықтың шағын бөлігін «арал» деп атайды және осы ұқсастықтың негізінде ойпаң жерде бөлек тұрған дөңді де «арал» дейді.

жасалған. Осылайша тілдегі сөздер қолданыс барысында мағынасы және қызметі жағынан дамып, жаңа бір сапаға көтеріліп отыр.

Топонимдік қор деректеріне қарғанда географиялық нысан атаулары жеке тұрып оним жасағаннан гөрі өзге компоненттермен бірігіп, жаңа атау жасауға бейім тұратыны байқалады. Ілгеріде аталған атаулардың басым көпшілігі өздерінің топонимжасамдағы белсенділігімен ерекшеленеді. Мысалы: *Құдық*: Қайысқұдық, Алтықұдық, Қосқұдық, Өлеңқұдық, *өзек*: Ақөзек, Ащыөзек, Бұғылыөзек, Қоғаөзек, Тереңөзек, Сарыөзек, *сай*: Ақсай, Батпақсай, Борлысай, Бұғылысай, Бұрмасай, Бұтақсай, *тау*: Ақтау, Қаратау, Сарытау, Бестау, Кентау, *тоған*: Ақтоған, Қызылтоған, Көлтоған, Тоғандыбұлақ; *шоқы*: Ақшоқы, Қарашоқы, Қызылшоқы, Алтыншоқы, Байшоқы т.б. Мақсат сөздің қызметі мен мағыналық дамуының ерекшеліктерін көрсету болғандықтан, қысқаша мысалдармен ғана шектелеміз.

Қорытынды

XXI ғасырдағы жаһандану үдерісі мен ауыл тұрғындарының жаппай қалаға көшу (урбанизация) процесінің нәтижесінде адам мен табиғат арасындағы байланыс алшақтап, географиялық нысанға берілген атаулар танымалдығы да күнделікті тұрмыста емес, ақпарат көздерінен ғана кездесетін жағдайға келіп отыр. Бұндай үдерістерді қазақ топонимиясына ғана емес, дамуы барысында көптеген тілдер басынан кешірген. Субстрат, суперстрат жағдайларының қалыптасып, қоғамдық, саяси, экономикалық қатынастар динамикасының дыбыстық форманы көмескілеп, этимологияға қарай жетелеуі осы үдерістердің нәтижесі [18]. Мысалы, географиялық нысанның түрлерін білмейтін қала баласы, далалы аймақтардағы топонимдердің шығу уәждерін де білмеуі мүмкін, өйткені жер қыртысының түрлері туралы ақпараттары аз. Осыдан келіп, топонимдердің дыбыстық тұлғасы мен мағынасы арасындағы байланыс көмескіленуге қарай бет бұрып барады, ол өз кезегінде топонимиялық дербестіке алып келмек. Топонимиялық дербестік дегеніміз атаудың түпкі мағынаға тәуелсіз, дербес форма ретінде өмір сүруі. Мысалы, Қоңырөлең деген ауылды білуі, бірақ «қоңыр» мен «өлең» сөздерінің топонимиялық мағынасын түсінбеуі. Топонимияда «қоңыр» апеллативі көбінесе қоңыр түсті болып келетін бұта, қарағаны мол, шөптесін жерлерге қаратып айтылады», ал өлең «шөп» деген мағына береді, яғни қоңыр түсті өсімдік өсетін жер [9]. Бұл XXI ғасырдағы көз алдымызда өтіп жатқан топонимиялық даму үдерісінің нәтижесі. Көшпеліліктен отырықшылыққа көшкен соң жерді пайдалану нормаларына үлкен өзгерістер енді, өмір сүрудің дәстүрлі жүйесі өзгерді, ал оның нәтижесі топонимиялық үлкен шығындарға алып келді. Бұрынғы жер бедері нысандарына берілген атаулар катраға түсіріліп, атауы белгіленбегендіктен, көпшілігі халықтың жадынан ұмытылды. Отырықшылық дәстүріне сәйкес қазір дала нысандарына атау беру бәсеңдеп, керісінше қала нысандарына көбірек назар аударылуда. Географиялық нысан атауларының осы жағдайы қазақ тіліндегі топонимиялық терминдер мен онимдердің қолданыстағы белсенділігіне, қызметі мен мағынасына жаңаша өзгерістер алып келді.

Сөздік қордағы оронимиялық терминдерге талдаулар жасағанда олардың тарихи болмысы мен қазіргі мүмкіндіктері бүгінгі қоғамның сұранысын қамтамасыз етуге толық жететінін көреміз. Жаңа техника мен технологияның дамуына байланысты адамзат тұрмысында болып жатқан үлкен өзгерістер лексикалық қор дамуының да жаңа заманға сай бейімделуін талап етеді. Географиялық нысан атауларының болашағы үшін және тіл қолданысының ұлттық сипатта дамуы үшін терминдену үдерісінің тереңдеуіне жол ашылуы тиіс. Ұлы даланың кескін-келбетін сипаттау негізінде қалыптасқан атаулар бүгінгі заман талаптарына ғылым тілінің белсенді мүшесіне айналғанда ғана бейімделе алады. Мақалада тіл дамуының үш бағыты көрсетілді, үшеуінде де аса маңызды заңдылықтар бар.

Мақала «Қазақстан траншекаралық аймақтарындағы топонимия» атты ҚР БжҒМ-нің мемлекеттік гранты аясында әзірленді (2020–2022 жж.).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике: Монография. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т., 1998. – 232 с.; Рут М.Э. Образная номинация в русском языке. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 148 с.
2. Бакутов В.А. Микротопонимы окрестностей деревни Отымбал Волжского района Республики Марий Эл // Науки о Земле: вчера, сегодня, завтра: материалы IV Междунар. науч. конф. Казань, май 2018 г. – Казань: Молодой ученый, 2018. – С. 22–28.
3. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984. – 653 с.
4. Әбдірахманов А. Топономика және этимология. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 238 б.
5. Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы. – Алматы: Арыс, 2005. – 252 б.
6. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
7. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1963. – 185 с.
8. Ержанова Ұ. Ақжайық өңірінің топонимиясы. – Алматы: Арыс, 2001. – 174 б.
9. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
10. Сапаров Қ. Павлодар облысының топонимикалық кеңістігі. – Павлодар: ЭКО-ҒӨФ, 2007. – 308 б.
11. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1988. – 192 с.
12. Орография [Электронды ресурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/orografia> (қаралған күні: 12.02.2021ж.).
13. Қазақстан Республикасы. Әкімшілік-аумақтық бірліктер атаулары: Анықтамалық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2017. – 604 б.
14. Қазығұрт тауы [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Қазығұрт_тауы (қаралған күні: 05.04.2021 ж.).
15. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Жания-Полиграф, 2010. – 239 б.
16. Казахи Омского Прииртыша. Энциклопедия. – Омск: Золотой тираж, 2015. – 488 с.; Очир-Гаряев В.Э. Монголызычная топонимия на территории Евразии // Вестник Бурятского государственного университета. – 2012. – №10. – С. 75–81.
17. Бекасова Е.Н. Тюркско-славянские корреляции в ономастическом ландшафте Оренбуржья // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: материалы IV Междунар. науч. конф. Екатеринбург, 9–13 сентября 2019 г. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. – 378 с.; Кабинина Н.В. Субстратная топонимия Архангельского Поморья. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 342 с.

REFERENCES

1. Golomidova M.V. Iskusstvennaia nominaciia v russkoi onomastike [Artificial nomination in Russian onomastics]: Monografiia. – Ekaterinburg: Ural. gos. ped. un-t., 1998. – 232 s.; Rut M.E. Obraznaia nominaciia v russkom iazyke. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 1992. – 148 s. [in Russian]
2. Bakutov V.A. Mikrotoponimy okrestnostei derevni Otymbal Volzhskogo raiona Respubliki Marii El [Microtoponyms of the surroundings of the village of Otymbal in the Volzhsky district of the Republic of Mari El] // Nauki o Zemle: vchera, segodnia, zavtra: materialy IV

- Mezhdunar. nauch. konf. Kazan, mai 2018 g. – Kazan: Molodoi uchenyi, 2018. – S. 22–28. [in Russian]
3. Murzaev E.M. Slovar narodnyh geograficheskikh terminov [Dictionary of Folk Geographical Terms]. – Moskva: Mysl, 1984. – 653 s. [in Russian]
 4. Abdirahmanov A. Toponomika zhane etimologiya [Toponomics and etymology]. – Pavlodar: S. Toraigyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 238 b. [in Kazakh]
 5. Zhanuzaq T. Qazaqstan geografiyalıq ataulary. Almaty oblysy [Geographical names of Kazakhstan. Almaty region]. – Almaty: Arys, 2005. – 252 b. [in Kazakh]
 6. Qoishybaev E. Qazaqstannyn zher-su attary sozdigi [Dictionary of land and water names of Kazakhstan]. – Almaty: Mektep, 1985. – 256 b. [in Kazakh]
 7. Konkashpaev G.K. Slovar kazahskikh geograficheskikh nazvanii [Dictionary of Kazakh geographical names]. – Alma-Ata: Izd. ANKazSSR, 1963. – 185 s. [in Russian]
 8. Erzhanova U. Aqzhaiyq onirinin toponimiasy [Toponymy of the Akzhayyk region]. – Almaty: Arys, 2001. – 174 b. [in Kazakh]
 9. Biiarov B. Zher-su attarynyn sozzhasamdyq ulgileri [Word-forming examples of land-water names]: monografiia. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2012. – 460 b. [in Kazakh]
 10. Saparov Q. Pavlodar oblysynyn toponimikalyq kenistigi [Toponymic space of Pavlodar region]. – Pavlodar: EKO GOF, 2007. – 308 b. [in Kazakh]
 11. Podolskaia N.V. Slovar russkoi onomasticheskoi terminologii [Dictionary of Russian Onomastic Terminology]. – Moskva: Nauka, 1988. – 192 s. [in Russian]
 12. Orografiia [Orography] [Elektrondy resurs]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (qaralghan kuni: 12.02.2021 zh.).
 13. Qazaqstan Respublikasy. Akimshilik-aumaqtyq birlikter ataulary: Anyqtamalyq [Republic Of Kazakhstan. Names of administrative divisions. Reference book]. – Almaty: Daik-Press, 2017. – 604 b. [in Kazakh]
 14. Qazigurt tauy [Mount Kazygurt] [Elektrondy resurs]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Kazyǵyrt_tauy (qaralghan kuni: 05.04.2021 zh.)
 15. Madieva G.B. Imia sobstvennoe v kontekste poznaniia [Proper name in the context of cognition]. – Almaty: Zhaniia-Poligraf, 2010. – 239 b. [in Russian]
 16. Kazahi Omskogo Priirtysha. Enciklopediia [Kazakhs of the Omsk Irtysh. Encyclopedia]. – Omsk: Zolotoi tirazh, 2015. – 488 s.; Ochir-Gariaev V.E. Mongoloiazychnaia toponimiia na territorii Evrazii // Vestnik Buriatskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – №10. – S. 75–81. [in Russian]
 17. Bekasova E.N. Tiurksko-slavianskie korreliacii v onomasticheskom landshafte Orenburzhia [Mongol speaking toponymy on the territory of Eurasia] // Etnolingvistika. Onomastika. Etimologiya: materialy IV Mezhdunar. nauch. konf. Ekaterinburg, 9–13 sentiabria 2019 g. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2019. – 378 s.; Kabinina N.V. Substratnaia toponimiia Arhangel'skogo Pomoria. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2011. – 342 s. [in Russian]

ӨОЖ 811.512.122-144;39; МҒТАР 16.21.51.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.733>**С. ӨТЕБЕКОВ***PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz***«ДИУАНИ ХИКМЕТТЕГІ» ДІНИ ТЕРМИНДЕРДІҢ ТҮРКІЛІК ҚАБАТЫ
(Көкшетау нұсқасының негізінде)**

Андатпа. Автордың бұл мақаласында «Диуани хикметтің» сөздік қорында маңызды орын алатын діни терминдердің қолданысы туралы сөз болады. Алдымен түркі тілдеріндегі ежелден қолданылып келе жатқан, сондай-ақ архаизмге айналған діни терминдер мен ұғымдарға байланысты мәлімет беріледі. «Диуани хикметтің» нұсқаларының сөздік қорына, сөздік қабатына, құрамына байланысты ғалымдар тарапынан айтылған әртүрлі пікірлерді ұсынып, одан әрі «Диуани хикметтің» сөздік қорындағы кірме сөздер мен түркізмдерді салыстырып статистикалық деректер береді. «Диуани хикметте» кездесетін діни терминдердің түркілік қабатын мағыналық ерекшеліктеріне қарай «Жаратушы», «Алла» мағыналарында қолданылған сөздер, «Пайғамбар», «Алланың елшісі» мағыналарында қолданылған сөздер мен ұғымдар, діндар кісілерді сипаттайтын сөздер, «Аллаға сену», «ғибадат жасау», «иманға келу» мағыналарында қолданылатын сөздер мен ұғымдар, «күнә», «күнә жасау», «адасу» мағыналарында қолданылған сөздер мен ұғымдар, о дүниеге және қабірге қатысты сөздер секілді бірнеше топқа бөледі. Діни сарында жазылған ескерткіштің сөздік қорындағы жиырма шақты сөзді алып, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс қолдана отырып, мағыналық, дыбыстық, құрылымдық жақтардан талдау жасайды. Алынған діни терминдер мен ұғымдарды талдау барысында көне және ортағасырлық ескерткіштердегі, сондай-ақ қазіргі түркі тілдеріндегі қолданыстарына да назар аударады.

Кілт сөздер: Ахмет Ясауи, «Диуани хикмет», Көкшетау нұсқасы, діни терминдер, түркізмдер, сөздік қабат, сөздік қор.

S. Utebekov*PhD, Senior Lecturer of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz***The Turkic Layer of Religious Terms in “Divan-i Hikmet”
(Based on the Kokshetau Version)**

Abstract. In this article the author discusses the use of religious terms that play an important role in the vocabulary of a literary work of philosophical and religious content of «Divan-i Hikmet». At the beginning of the article, information is presented related to religious terms and concepts that have long been used in the Turkic languages, and which have been transformed into archaisms. Along with this, in this article are analyzed the options of different scientists related with

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Өтебеков С. «Диуани хикметтегі» діни терминдердің түркілік қабаты (Көкшетау нұсқасының негізінде) // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №3 (121). – Б. 39–56.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.733>

***Cite us correctly:**

Otebekov S. «Diواني hikmettegi» dini terminderdin turkilik qabaty (Kokshetau nusqasynyn negizinde) [The Turkic Layer of Religious Terms in “Divan-i Hikmet” (Based on the Kokshetau Version)] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2021. – №3 (121). – B. 39–56. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.733>

the vocabulary and the structure of words in various versions of the work «Divan-i Hikmet». Comparing the number of Turkisms and borrowed words in the vocabulary of the work, the author provides statistical data. Depending on the semantic features of the Turkic structure of religious terms found in «Divan-i Hikmet», they were divided into such groups as words used in the meaning of “Creator”, “God”; words and concepts used in the meaning of “Prophet”, “Messenger of God”; words describing religious people; words and expressions used in the meaning of “faith in God”, “worship”, “coming to faith”; words and expressions used in the meaning of “sin”, “sinning”, “delusion”; as well as words referring to the afterlife and graves. The author, having selected about twenty words from the dictionary of the monument, written in a religious context, analyzes the semantic, phonetic, structural aspects using the comparative method. When analyzing selected religious terms and concepts, attention is paid to their use in ancient and medieval monuments, as well as in modern Turkic languages.

Keywords: Akhmet Yassawi, “Divan-i Hikmet”, Kokshetau version, religious terms, Turkisms, vocabulary structure, vocabulary.

С. Утебеков

PhD, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz

**Тюркский слой религиозных терминов в «Диван-и хикмет»
(на основе Кокшетауской версии)**

Аннотация. В данной статье автора обсуждается использование религиозных терминов, которые играют важную роль в лексике литературного произведения философско-религиозного содержания «Диван-и Хикмет». В начале статьи представлены сведения, связанные с религиозными терминами и понятиями, которые издавна употребляются в тюркских языках, и которые преобразовались в архаизмы. Наряду с этим, в данной статье анализируются мнения различных учёных, связанные с словарным запасом и структурой слов в различных версиях произведения Диван-и Хикмет. Сравнив количество тюркизмов и заимствованных слов в словарном запасе произведения, автор предоставляет статистические данные. В зависимости от семантических особенностей тюркской структуры религиозных терминов, найденных в «Диван-и Хикмет», они были разделены на такие группы как слова, используемые в значении «Творец», «Бог»; слова и понятия, используемые в значении «Пророк», «Посланник Бога»; слова, описывающие религиозных людей; слова и выражения, используемые в значении «вера в Бога», «поклонение», «приход к вере»; слова и выражения, используемые в значении «грех», «грешить», «заблуждение»; а также слова, относящиеся к загробному миру и могилам. Автор, отобрав около двадцати слов из словаря памятника, написанного в религиозном контексте, анализирует семантические, фонетические, структурные аспекты, используя сравнительный метод. При анализе отобранных религиозных терминов и понятий уделяется внимание на их использование в древних и средневековых памятниках, а также в современных тюркских языках.

Ключевые слова: Ахмед Ясави, «Диван-и Хикмет», Кокшетауская версия, религиозные термины, тюркизмы, словарная структура, лексика.

Kіріспе

Ислам дінін мемлекет көлемінде қабылдағанына шамамен мың жыл болатын түркі тілдерінің сөздік қорында араб-парсы сөздерінің алатын орны орасан зор. Себебі, түркі тілдерінің басым көпшілігінің сөздік қорының ауқымды қабаты араб-парсы сөздерінен тұрады. Аталған тілдерден енген кірме сөздер тіліміздің түрлі саласында кездеседі. Соның

ішінде діни терминдердің ауқымды бөлігін араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер құрайды десек болады. Алайда, кірме сөздердің тілімізге ену процесі исламға дейін орын ала бастағаны туралы деректер мен тілдік материалдар жетерлік. Мысалы, VIII ғасырдың орта шенінде манихеизм, биддизм діндерін қабылдаған көне ұйғырлардың ескерткіштерінде қолданылған санскритше *arhanṭ* «құрметті, азиз», *ачари* «діни ұстаз», *шастир* «буддизм тәпсірі», *лакшан* «сұлулықтың белгілері», *нызваны* «азғындау», т.б. сөздер осы айтқандарымыздың дәлелі [1, 217-б; 2, 258-б.].

Соған қарамастан тарих бойынша ұлан ғайыр территорияны мекен еткен түркілер өмір сүрген жерлерінде өздерінің мәдениетін, өркениетін, сенімдерін қалыптастыра білген халық деп айтуға әбден болады. Айталық, түркілердің мәдениеті мен наным-сеніміне Иран, Қытай, Мезопотомия мәдениетінің, сондай-ақ межузилік, маздеизм, зардуштік, манихеизм, буддизм, шаманизм, христиандық, яхудилік секілді түрлі діндердің әсері тигеніне қарамастан түркілер өздерінің негізгі сенім жүйесін сақтай білген [3, 34-б; 4, 545-б.]. Осындай түрлі мәдениет пен түрлі сенімдегі қауымдармен аралас-құралас өмір сүргендіктен түркі тілдерінің сөздік қорына да айтарлықтай әсер еткен және өздері қабылдаған сенімдерге байланысты терминологиясын да дамытып отырған. Осы тұста діни термин ретінде тек кірме сөздерді пайдаланып қоймай, өз тілдерінің мүмкіншіліктеріне иек артып, бұрыннан қолданып келе жатқан кейбір төл сөздеріне жаңа бір мағына беріп, діни терминдердің қатарын көбейткен. Мұны біз түркі тілдерінің ең көне ескерткіштерінен де көре аламыз. Көктүрікшеде қолданылған мына сөздер соның дәлелі: *бөгү* «сыйқырлаушы, дуалаушы» [5, 407-б.], *ерклиг* «Тәңрі, жаратушы» [5, 407-б.], *ыдук* «киелі, қасиетті» [6, 350-б.], *бұт* «пұт» [5, 407-б.], *инанч* «наным-сенім», *ырқ* «пал» [7, 300-б.], *Тәңрі ~ Тәңірі* «Тәңір» [7, 312-б.; 6, 348-б.], *Ұмай* «әйелдер мен балаларды қорғайтын әйел тәңір» [8, 152-б.; 7, 312-б.], *Үлүг* «тағдыр» [7, 313-б.], *йүкүнч* «сыйыну, ғибадат» [5, 407–411-бб.], *тәңрікән* «діндар қаған» [7, 310-б.], *құт* «бақыт, құт, несібе; Тәңірдің сыйы, құт, несібе» [7, 305-б.; 9, 104-б.] т.б. Тіпті, бұл үрдіс ислам дінін қабылдағаннан соңғы кезеңдерде де жалғасын тауып, кірме сөздерімен қатар талай ғасырдан бері діни термин ретінде жұмсалып келе жатқан түркізмдер қолданыстан түспеді. Сонымен бірге мұндай сөздердің қатары жаңа сөздермен толығып отырды. Айталық, орта ғасырлық түркі ескерткіштерінде *қадаг* «күнә, қылмыс» [10, 160-б.], *арынчу ~ еринчу* «күнә» [11, 33], *бошак* «күнә» [12, 35-б.], *алқыш* «дұға» [13, 68/10-б.], *чалап* «Тәңір, Алла» [13, 210/9-б; 14, 296-б.], т.б. көптеген діни термин қызметінде қолданыла бастағанын көреміз.

Мақаламыздың өзегіне айналып отырған «Диуани хикметте» де діни шығармалардың бірі ретінде араб және парсы сөздерінің жиі қолданылғанын көруге болады. Бұл тұста Диуани хикметтің сөздік қорына, сөз құрамына, сондай-ақ сөздік қабатына байланысты қысқаша статистикалық мәліметке де орын бере кеткеніміз жөн сияқты. Негізінде, «Диуани хикметтің» нұсқаларындағы хикметтердің саны әртүрлі екенін ескерсек, оның сөздік қоры да нұсқалардың мазмұнына және нұсқалардағы хикметтердің санына қарай өзгеріп отыратынын аңғару қиын емес. Сондықтан ғалымдардың Ясауи хикметтерінің сөздік қабатына байланысты берілген статистикаларында біршама айырмашылықтар байқалады. Айталық, Р.Сыздықова «Диуани хикметтің» Самарқан (қазір Санк-Петербургте) нұсқасының сөздік қабаты жайлы «қолжазба жинақтың (диуанның) басы, аяғы демей, кез келген тұсынан алынған төрт хикметте барлығы 1017 сөз қолданылған болса, оның 573-і – түркі, 444-і – араб пен парсы сөздері болып шығады екен. Демек, Ясауи лексикасының жартысына жуығын (44,8%) араб пен парсы сөздері құрағандығы айқындалады» деп түсіндіреді [15, 70-б.].

Ал, Қарахан дәуірі ескерткіштерінің сөздігін құрастырған түрік ғалымы Эмек Үшенмез Диуани хикметте жалпы 2208 сөз барын, оның 957-сі түркізм, 763-і арабизм, 588-і парсизм екенін айтады. Бұл тілдерге қарай жеке-жеке көрсетілген сандарды салыстырып қарағанда «Диуани хикметте» түркізмдердің саны біршама көп екені байқалады. Алайда жалпы кірме

сөздерді бірге бағаласақ ескерткіштің сөздік қорының 61% кірме сөз екенінде көру қиын емес [16, 182-б.]

Ал біз қарастырып отырған «Диуани хикметтің» Көкшетау нұскасының сөздік қоры 1804 сөзден тұрады. Егер бұл санды түркізмдер, арабизмдер, парсизмдер деп үшке бөлетін болсақ, түркізмдердің басқа тілден енген сөздерге қарағанда біршама алда екені байқалады. Яғни, ескерткіш тілінде 775 түркізм, 682 арабизм, 347 парсизм бар. Алайда жоғарыдағы Эмек Үшенмездің статистикасы секілді араб-парсы сөздерін бірге есептесек, кірме сөздердің жалпы саны 1029 сөз болады екен. Бұл дегеніміз кірме сөздердің пайыздық көрсеткіші түркізмдерден асып түсіп, 57%-ға жетеді дегенді білдіреді. Ал сөз қолдану жиілігі жағынан әрине түркізмдер кірме сөздерге қарағанда әлдеқайда көп екені, атап айтқанда 2.1 есе артық болып тұрғанын көруге болады. Ескерткіштің тілі жалпы 11670 сөзді құраса, оның ішінде түркізмдердің жалпы қолданылу жиілігі 8005, арабизмдер 2595, парсизмдер 1166 рет кездеседі.

Тақырыптың маңыздылығы және мақсат-міндеттері

Алдыңғы мақалаларымызда да айтып өткеніміздей «Диуани хикметтің» тіліне өте ерте кезеңдерден-ақ назар аударыла бастағанымен лингвистикалық тұрғыдан арнайы талдаған жұмыстарды санамаласақ Р. Сыздықова (Ясауи хикметтерінің тілі, 2004), К.Н. Абдрахманова (Қожа Ахмет Ясауидің «Дивани хикмет» еңбегіндегі септік жалғаулардың ерекшеліктері, 2003), А. Абдуллаева («Диуани хикмет» ескерткіші тілінің грамматикалық ерекшеліктері, 2009) секілді бір-екі ғалымның жұмысын ғана атай аламыз. Бұл тақырып шетелдік ғалымдар арасында да Ф. Көпүрүлү, Қ. Жұбанов, Е. Бертельс, А.К. Боровков, Ә. Нежип, Р. Сыздықова, Л. Кадырова, Н. Баскаков, М. Ишмұхамедова, К. Ераслан, М. Мажит, А. Кабаклы, Э.Гемалмаз секілді зерттеушілердің кейбір еңбектерінің тарауларында, сондай-ақ бірен-саран мақалалары мен баяндамаларында қолға алынған. Сондықтан да парсы тілінде жазу дәстүрі кең етек алған орта ғасырда хикметтерін түркі тілінде жазып, түркі тілінің дамуына қызмет еткен Қожа Ахмет Ясауидің тілдік ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда зерттеудің өзектілігі мен маңыздылығының бар екенін айтпаса да түсінікті.

Сонымен бірге түркілер арасында ислам дінінің кең таралуы, исламның қағидалары мен сүннеттерін үйрету мақсатында жазылған діни шығарма ретінде «Диуани хикметтің» сөздік қорында айтарлықтай орын алатын діни сөздерді қолға алған кейбір еңбектер де жазылды. Алайда осы мақаланы жазу барысында діни сөздердің түркілік қабатын қамтыған қандай да бір еңбек таба алмадық. Діни терминдерге арналған сөздіктерде әрқашан араб-парсы не басқа да тілдерден енген кірме сөздер алынады да, азын-аулақ кейбір түркізмдерге орын алады. Әсілінде, кіріспе бөлімде атап өткеніміздей түркілердің исламнан бұрын да өзіндік наным-сенімдерінің, діндерінің болғанын ескерсек, түркілердің тіліне тән терминдердің болуы да заңдылық. Сондықтан бұл да зерттеуді талап ететін маңызды тақырыптардың бірі деп есептейміз.

Зерттеу әдіснамасы

Мақалада «Диуани хикметте» кездескен жиырмадан аса діни терминді ғылыми тұрғыдан қарастыру көзделіп отыр. Атап айтқанда талдау барысында түркі ескерткіштеріне байланысты жазылған отандық және шетелдік ғылыми еңбектерге сүйене отырып, әрбір сөз лексика-семантикалық жақтан, сондай-ақ морфонологиялық жақтан талдау жасалады. Сондай-ақ әрбір діни терминнің мағыналарына ғана тоқталумен шектелмей, бұл сөздердің фонетикалық даму ерекшеліктеріне байланысты да сөз ететін боламыз. Яғни белгілі бір нәтижеге жетіп, белгілі бір қорытынды шығару үшін талдау барысында тарихи ескерткіштердің, сол секілді қазіргі түркі тілдерінің, қала берді түркі тілдеріне жатпайтын басқа да тілдердің тілдік материалдарына сүйеніп, салыстырмалы-салғастырмалы түрде ғылыми баяндау әдісін қолданамыз.

Талдау мен нәтижелер

«Диуани хикметте» кездесетін діни сөздер үш қабаттан тұрады. Оның көп бөлігі араб сөздері болып табылады. Ескерткіш тіліндегі араб сөздері орта ғасырлық басқа ескерткіштердегідей араб тілінің емлесі бойынша жазылып, түпнұсқалығын сақтағандығын көруге болады. Осылардың кейбірін атап өтейік:

<i>āḥiret</i>	«арғы дүние, о дүние, ақырет» (20a/1),
<i>āyet</i>	«аят, Құран сүрелеріндегі сөйлемдердің әрбірі» (29a/5, 48b/1),
<i>Allāh</i>	«Алла, Тәңір» (3b/8, 10a/9, 10b/2),
<i>āmin</i>	«амин, Аллам дуамды қабыл ет!» (59a/1, 72b/5, 82a/8),
<i>aṣḥāb</i>	«Хз. Пайғамбардың жүзін көруге, сұхбаттасу мүмкіндігіне ие болған кісілер» (82a/8),
<i>ʿaṭā</i>	«сый, несібе; Алланың құлына берген сыйы» (31b/2, 39b/2, 43a/7),
<i>ʿabd</i>	«кұл, пенде; Алланың құлы» (75b/6),
<i>ʿaḥīyā</i>	«әулиелер» (27b/7),
<i>bāqī</i>	«бақилық, мәңгілік» (60a/4),
<i>dīn</i>	«дін, наным-сенім» (34b/2, 46a/4),
<i>duʿā</i>	«дұға» (5b/3, 73b/9, 74a/1),
<i>duḍḍ</i>	«Хз. Мұхамметтің Хз. Алиге берген қашырдың аты» (78a/6),
<i>jenābet</i>	«жүніптік, дәрет алуды, ғұсылды талап ететін жағдай» (48b/6),
<i>jennet</i>	«жәннат, жұмақ, пейіш» (20b/11, 52b/7), т.б.

«Диуани хикметтегі» діни сөздердің екінші бір қабаты парсылық элементтер болып табылады. Мұның арасында түркі тілінде исламнан бұрын еніп, исламнан бұрынғы ескерткіштер тілінде кездесетін *ұрмақ* «жұмақ, жәннат», *тамұғ* ~ *таму* «жәһаннам, тозақ», *беһиш* «пейіш, жәннат», т.б. секілді сөздер бар. Бұл сөздер көне ұйғыр түрікшесінде жазылған мәтіндер тілінде кездеседі [17, 604-б.]. Бірақ ескерткіш тілінде кездесетін діни сөздердің басым көпшілігі ислам діні арқылы енген деуге болады. Мысалы:

<i>bende</i>	«пенде, құл» (38a/1, 45b/8, 56a/5),
<i>bidaʿat</i>	«бидаят, Хз. Мұхаммет Пайғамбардың заманынан кейінгі кезеңдерде пайда болған Исламның үкімдері мен әдеттері» (33a/7, 33b/4, 37b/3),
<i>čār-īār</i>	«төрт дос, Хз. Әбубәкір, Омар, Оспан, Алидің сахабалардың достығын сипаттайтын сөз» (82a/8),
<i>čil-ten</i>	«қырықтар, әулиелер» (5a/3, 9a/2, 39b/5),
<i>duṛūd</i>	«дұға, мақтау» (35b/4),
<i>gūnāh</i>	«күнә, жаңылыс іс» (12a/8, 26a/11, 26b/4),
<i>tamūg</i>	«жәһаннам, тозақ» (25a/6),
<i>učmağ</i>	«жұмақ, жәннат» (36a/10, 44a/3, 50a/5), т.б.

«Диуани хикметтегі» діни сөздердің үшінші тілдік қабаты түркізмдерден тұрады. Ескерткіш тілінде кездесетін діни сөздердің көбісі түркі тілдерінің ең көне мәтіндерінде де қолданылады. Мысалы, *тәңрі* ~ *тәңгі* «аспан, көк; Тәңір» [7, 310-б.; 10; 233-б.], *ұған* «Тәңірге тән» [2, 304-б.], *йазуқ* «күнә, жазық» [7, 315; 17, 623-б.], *йалабач* «елші, Расул» [8, 147; 9, 120-б.], *ерен* «ерен, ерлер, жауынгер» [9, 120; 8, 147-б.], *иди* ~ *ие* ~ *иге* «ие» [7, 300; 10, 89-90-бб.], *құл* «кұл, тұтқын» [7, 304; 2, 284-б.], т.б. Әрине, көріп отырғанымыздай бұл сөздердің бір тобы ең көне дәуірлерден бері діни термин ретінде қолданылғанын көреміз. Сонымен бірге бұл сөздердің кейбірінің діни термин қызметінде жұмсала бастауы кейінгі дәуірлердің үлесіне тиеді. «Диуани хикметте» сопы ақын кейбір сөздерге ауыспалы мағына беріп, немесе қосымша мағына үстеп діни термин ретінде жұмсағанын көреміз. Кездескен діни терминдерді өз ішінде әр түрлі тақырыптарға бөлуге болады. Енді соларға байланысты тоқталып өтейік:

«Жаратушы», «Алла» мағыналарында қолданылған сөздер

бір ү бар (بر ۛ بار): Жаратушының жалғыз және бар екенін сипаттайтын сөз.

«Бір» сан есімі мен «бар» сөзінің бірігуі арқылы жасалған бұл тіркес Жаратушының, Алланың шындығын және жалғыздығын сипаттайды. Ал екі сөзді бір-бірімен тіркестіріп тұрған ү «және, мен» араб тілінен енген жалғаулықты шылау. «Диуани хикметтің» барлық нұсқаларында және Нахжүл Фарадис [18, 27-б.; 18, 37-б.; 18, 43-б.] секілді орта ғасырлық ескерткіштер тілінде жиі кездесетін бұл тіркес талдап отырған еңбекте жиырма бір рет қолданылады. Ескерткіште *бір ү бар* тіркесі бір жерде жалғаусыз, бір жерде үшінші жақтың тәуелдік жалғауын алған болса, қалған мысалдарда тәуелдік жалғауының бірінші жағында қолданылған. Мысалы:

бір ү барым дйдарынны көрер-мін мү (13a/2),
зикрин айтса аллāh өзи *бир ү бар* (22a/6),
пād-шāhым сен *бір ү барым* текйе-гāhым (26a/9),
һұш құдретлық перуердигār *бір ү барым* (22a/2),
ол *бір ү бар* йаратқанға йатқан бар му (42a/10),
бір ү барым йолұмны ачар му кин (84a/3) т.б.
иге (ۛ): ие, қожайын; Алла, Жаратушы, Раб.

Көне түркі тілінде *иди* ~ *иде*, көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндерден бастап *ие*, *иге* түрлерінде қолданылған бұл сөздің негізгі мағынасы *ие*, яғни Қазақ әдеби тілінің 15 томдық сөздігінде берілгендей «иеленуші, иемденуші, қожа, қожайын; меншіктенуші» мағыналарына келеді [19, 197-б.]. Сонымен бірге бұл сөздің қазақ тілінің ескі мәтіндерінде және қазақ тілінің оңтүстік диалектінде *еге* варианты бар [20, 136-б.]. Демек /д/ > /г/ дыбыс алмасуының орын алғанын байқау қиын емес. Әрине, түркі тілдерінде мұндай дыбыс алмасу түріне басқа мысал жоқ десек болады. Соған қарағанда, бұл дыбыс алмасуы екі сатыдан өткен болуы керек. Яғни, Экманн айтқандай, Шағатайша ескерткіштерде «дауысты дыбыстан басталатын бірнеше сөзде /д/-дан туындаған /й/ дыбысы /г/-ға өзгереді: ^uеге (ОЕТ. *иди*; ДЛТ. *ыды*), ^uегер «ер, егер» (ДЛТ. *едер*), ^uегиз «ұлы, үлкен» (ОЕТ. *идиз*, *йитиз*; ДЛТ. *едиз*) [21, 42-б.]. Экманның берген мысалдарынан да аңғарғанымыздай көне түркі тіліндегі /д/ дыбысы алдымен /й/ дыбысына одан әрі /г/ дыбысына алмасқанын көреміз. Мұндай дыбыс құбылысын қазақ тіліндегі *кидиз* [7, 303-б.] > *киіз* [22, 38-б.] ~ *кигіз* [22, 17-б.], *бәдіз* «өрнек, ою» [8, 146-б.] > *біз* «ағаш, қаңылтыр, былғары заттарды тесу үшін жіңішке қатты темірден істіктеп жасаған сабы бар құрал» [23, 108-б.] ~ *бігіз* «біз» [23, 108-б.] т.б. мысалдардан байқаймыз.

иге сөзі орта ғасырлық түркі ескерткіштерінде діни термин ретінде жұмсалып, «Алла, Рабб» мағыналарында қолданыла бастағанын көреміз. Қазіргі қазақ тілінде де «Алла тағала, Құдай, Жаратушы, Тәңір» мағыналарының жұмсалады [19, 197-б.]. Тоғыз рет қолданылған «Диуани хикметтің» Көкшетау нұсқасында да бұл сөз араб-парсы тілінен енген Аллаһ тағаланың көрнекті есімдері Рабб, Аллах, Худā, Раһмāн сөздерімен синоним ретінде қолданылумен қатар бұл сөз әрдайым *дād* «Қақ, әділет», *раһмāн* «Алла», *қадир* «құдіретті, барлығынан күшті», *сүбһāн* «Алла», *қаһһар* «қаһары күшті» секілді сөздермен тіркес құрайды және барлық мысалдарда бұл сөзге бірінші жақтың тәуелдік жалғауы жалғанады. Мысалы:

ей дād *игем* һйч йетмеди саңа дадым (23a/4),
‘ашықларны раһмāн *игем* текйе-гāһы (21a/5),
зāты ұлұғ раһмāн *игем* һем жеббарым (22b/4),
қадир *игем* сығнып келдим пенāһыңа (21b/8),
сүбһāн *игем* бир қатре мей қылса эн‘ām (36a/7),
қаһһар *игем* нефсім қыл зйр ү зебер (14b/1) т.б.
изи (ۛ): ие, қожайын; Алла, Жаратушы, Раб

Тағы бір ескеретіні ескерткіш тілінде *иге* сөзінің *изи* варианты да қолданылады. Өрине жоғарыда атап өткеніміздей көне түркі тілінде *иди* түрінде қолданылған бұл сөзде /д/ > /з/ алмасуы орын алған. Мұндай дыбыс алмасуы алғаш Қарахан дәуірі ескерткіштерінің тілінде кездеседі [24, 6-б.]. Алайда сөз ішіндегі /д/ дауыссызы Шағатайшада кейбір сөздер болмаса, көп жағдайда *адақ* > *айақ* «аяқ», *бедүк* > *бейік* «биік», *бод* > бой «бой», *қод-* > қой- «қою», т.б. сөздердегі сияқты /й/-ге өзгереді. Алайда Шағатайшаның ең ерте кезеңіндегі ескерткіштерінің тілінде көне түркі тіліндегі /д/ дауыссызы кейбір сөздерде /з/ дыбысына алмасқанына куә боламыз. Мысалы, Мәулана Секакидің шығармаларында да *аяқ* сөзінің *азақ*, *ие* сөзінің *изи* деп жазылуы осының мысалы бола алады [25, 69-б.]. Мұның көрінісін біз қазақ тіліндегі кейбір мысалдардан да көре аламыз. Мысалы: *едгү* «жақсы, игі; табыс» [7, 298-б.] > *ізгі* «ақ, адал, игі» [26, 614-б.], *йыд* «иіс» [10, 293-б.] > *йыз* [14, 92-б.] > *иіс*, т.б.

Қолға алып отырған «Диуани хикмет» нұсқасында алты мысалы кездесетін *изи* сөз де *иге* сөзі секілді *ұған*, *сүбһән* сөздерімен тіркесіп, сондай-ақ жеке сөз ретінде қолданыла отырып, «ие, Алла, Жаратушы, Рабб» мағыналарын беріп тұрғанын көреміз.

рўзе намāз ұған *изим* фарзы болғай (19a/5),
йарлықағай жүмле құлны *изим* биздин (63b/2),
шүкр аллāh жāн йаратты *изим* сүбһāн (31b/1),
ұған *изим* раһим раһмāн раһмети бар (50b/1),
сүбһāн *изим* бендесиге лутф (87b/2), т.б.

Таңры (تڭري): Түрікшенің ең көне ескерткіштерінің тілінде *тәңрі* ~ *тәңірі* ~ *теңрі* түрінде қолданылған [7, 310-б.; 8, 151-б.; 6, 349-б.] бұл сөз кейбір деректерге сенсек, түркі тілдерінен монғол, фин, угор, тунгус, манжур тілдеріне өткен. Бұл сөзді Шығыс ғұндардың (б.з.д. III ғасыр) қолданылғаны туралы деректер болғанымен этимологиясы туралы нақты мәлімет жоқ. Түркі тілдеріне қатысты этимологиялық сөздіктерде сөздің алғашқы кезеңдерде «аспан, көк» мағыналарын білдіргенін, кейінірек сыйынатын тылсым дүниені сипаттайтын сөз ретінде қолданыла бастағанын айтады. Тағы бір деректерде бұл сөздің тегі шумершедегі *дынғыр/ діңгір* сөзіне барып тірелетіндігі айтылады [27, 570-б.].

«Диуани хикметте» алты жерде жуан дауыстылы қосымша алғандықтан, бұл сөзді *тәңрі* емес Анадолы түріктерінің тіліндегідей *таңры* деп оқуға тура келеді. Бұл жазудан кеткен қателік пе, өзбек, ұйғыр тілдеріндегідей үндестік заңының бұзылуы ма бізге бұл туралы нақты пікір айту қиын. Алайда біздің ойымызша бұл жерде жіңішке /ә/ дыбысының жуан /а/ дыбысына алмасу құбылысы орын алған. *Таңры* сөзі ескерткіш тілінде тоғыз рет қолданылған. Демек саны жағынан *Аллах* (52 рет), *Хұдā* (33 рет), *Хаққ* (85 рет) сөздеріне қарағанда сирек қолданылғандығын көрсетеді. Мысалы:

һāl дйлин һйч билмес *таңры* гүвāh (4b/6)
ей ‘ақылсыз āдеми тыңла дерсиң *таңрыға* (45b/9)
таңры те ‘ālā сөзин ресўл һадйсин (86a/2),
бендем не қылдың дегенде андағ не дерсин *таңрыға* (45b/2),
сыдқың аллāh дегил *таңрың* сүйсүн (73b/5).
ұған (اغان): Жаратушы, Алла.

Көне ескерткіштер тілінде де жиі-жиі кездесетін бұл сөздің мағынасы да «құдырет иесі, Жаратушы, Алла» дегенге келеді [2, 304-б.]. Бұл сөз орта ғасырлық ескерткіштер тілінде де жиі кездеседі. Мысалы, бұл сөзді *Құтадғу біліг*, *Мевлана Секаки диваны*, сондай-ақ көне қыпшақ ескерткіштерінің тілінен кездестіруге болады [28, 607-б.; 12, 291-б.; 29, 131-б.; 25, 593-б.]. Бұл сөздің шығу төркінін көптеген ғалымдар көне түркі тіліндегі «барлық нәрсені жасай алу, дйттеген мақсатын жете алу» мағыналарына келетін ұ- етістігімен байланыстырады [29, 131-б.]. «Диуани хикметте» *ұған* сөзі екі рет кездеседі, екі мысалда да *изи* «ие» сөзімен тіркеседі. Бұл тіркес Қазақ әдеби тілінің сөздігінде берілгендей «Тәңір ие» сөзімен мағыналас жұмсалады [30, 58-б.]. Мысалы:

рўзе намāз ұған фарзй болғай (19a/8)
ұған изим раһим раһмāн раһмети бар (50b/1).
йаратқан (برائت): Жаратушы, Жаратқан, Алла.

Көне түркі тілінен бері қолданылып келе жатқан *йара-* > *йарат-* «жоқтан бар жасау, жарату, құру» етістігіне жасалған бұл сөз түркі тілдерінің көбінде қолданылады. Көне түркі ескерткіштерінде де бұл етістікті *Тәңір* сөзімен жиі қолданатынын көреміз [5, 538-б.]. Сондықтан да көне ұйғыр ескерткіштерінде бұл сөзден Жаратушы, Тәңір мағынасында *Йаратығлығ* [2, 309-б.], орта ғасырлық ескерткіштер тілінде *Йаратған* ~ *Йаратқан* ~ *Йаратан* ~ *Йарадан* [13, 748-б.; 29, 130-б.; 31, 1652-б.; 12, 312-б.; 32, 518-б.; 33, 467-б.] т.б. сөздер пайда болды. Бұл сөздермен қатар қазіргі түркі тілдерінде *Йаратқучи* (ұйғыр), *Яратувчи* (өзбек) сөздері де қолданылады [34, 1070-б.]. Қазақ тілінде *Жаратқан*, *Жаратушы* болып дыбысталатын бұл сөздер мағына жағынан қазақ әдеби тілінің сөздігінде берілгендей «Діни ұғым бойынша, бар әлемді жасаушы ұлы күш, құдірет иесі» дегенді білдіреді [35, 83-б.]. Диуани хикметте кездесетін мысалдарда да осы мағынада жұмсалады.

зāлимлерни құрбы недүр мен *йаратқан* (5b/10),
*йаратқан*ны манзўр қылмай сен ұнұткен (5b/11),
саңа жеzā *йаратқанға* йалбармадың (6a/3),
йаратқандан қорқмас мұ сен пест һимметим (82a/4), т.б.

«Пайғамбар», «Алланың елшісі» мағыналарында қолданылған сөздер мен ұғымдар

йалавач (يلواج): елші; Пайғамбар, Ресул

Бұл сөздің кейбір сөздіктерде түркі тілдеріне соғды тілінен өткендігі айтылады (Kubbealti Lugati – yalvaç kelimesi anlamı, yalvaç nedir? (lugatim.com). Алынған уақыты: 10.01.2021). Алайда бұл көне түркі жазбаларында да кездесетін сөз. Көне түркі жазбаларында *йалавач* түрінде қолданылған бұл сөз «елші, хабаршы» мағыналарын білдіреді [7, 314-б.; 8, 154-б.]. Бұл сөз манихеизм дінін насихаттаушы көне ұйғыр ескерткіштерінде діни термин ретінде қолданылып, *йалавач бурхан* «жарықтан жіберілген» атты тылсым күші бар кісі мағынасын білдіргенін көреміз. [2, 308-б.]. Қазіргі түрік тілінде *йалвач* [36, 2119-б.], түркімен тілінде *йалавач* түрінде кездесетін [37, 453-б.] бұл сөз «Диуани хикметте» де орта ғасырлық түркі ескерткіштеріндегі секілді «Алладан кітап жіберілген кісі, Алланың елшісі, пайғамбар, Расул» мағыналарында қолданылады [28, 227-228-бб.; 11, 733-б.; 29, 65-б.; 12, 307-б.].

йалавачлар һем-рāһы беһишт ‘аднында көрдүм (18a/8).

елчи (الجي): елші; Расул, Алланың елшісі

Түркі тілдерінің ең көне ескерткіштерінен бері қолданылып келе жатқан бұл сөздің негізгі мағынасы «екі мемлекеттің арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастарды реттеуші мемлекеттік қызметкер» дегенді білдіреді. Сонымен бірге бұл сөздің қазақ тіліндегідей «Алланың елшісі, пайғамбар» мағыналары да түркі тілдерінде кең таралған. Бұл сөздің мағынасы туралы Р. С. Мухитдиновтың еңбегінде былай делінеді: Елші – жаңа шарифат уахи етіліп, соны халыққа жеткізу міндеті тапсырылған Аллаһтың таңдаулы құлы, пайғамбар [38, 102-б.]. Мұны біз орта ғасырлық түркі ескерткіштерінен, мысалы Диуани хикметтен де көре аламыз.

рўзе намāз тесбийһ теһлий һем *елчиси* (23b/10).

йол баишчы (يول باشجي): жолбасшы, жол көрсетуші

Қазақ тілінде *жолбасшы* түрінде дыбысталатын бұл сөздің сөздікте «жолдың ой-қырын жақсы білетін, жол бастаушы» мағынасын білдіретіндігін жазады. Сонымен бірге бұл сөздің «алға бастаушы, жөн көрсетуші» секілді ауыспалы мағыналары бар [39, 471-б.]. Сөздің бұл мағынасы діни шығармаларда Пайғамбардың қасиетін сипаттайтын ұғым ретінде қолданылуына мүмкіндік туғызған. Мұны «Диуани хикметтен» де көруге болады.

пйр-и мұғāн тāлиблерни *йол баишчысы* (23b/11).

Дін жолында жүрген кісілерді сипаттайтын сөздер*құл* (قۇل): бағынышты, тәуелді

«Диуани хикметтің» Көкшетау нұсқасында жетпіс жерде кездесетін бұл сөз көбіне Қожа Ахмет сөзін сипаттаушы ретінде қолданылып отырады (Құл Қожа Ахмет). Көне түркі ескерткіштерінде де «біреуге тиесілі, тәуелді кісіні» сипаттайтын *құл* сөзінің [7, 305-б.]

«Диуани хикметте» «Жаратушыға жан-тәнімен берілген кісі», «Жаратушыға тәуелді кісі» деген мағыналарды берсе керек. Бұл жағынан алғанда осы ескерткіште кездесетін *‘абд, бенде, чәкер, гұлам, вилдән* секілді кірме сөздердің синонимдік қатарын толықтырып тұр десек әбден болады.

‘ашық құллар Һаққ йадыны айды жәнән (4a/9),
үммет десе *‘ағи құлны* Һұш девлети (16a/10),
‘ажиз құлұң Һер не қылса фермәнда-мын (25a/10),
иһләслық құл Һалқ ичре мұрәдынга йетти йә (27b/8),
дйдарыңны *‘атә қылғыл жұмле құлга* (39b/2).
ерен (البرن): ерен, жігіт; әулие

Көне түркі тілінде жиі қолданылған бұл сөз «ерлер, еркектер, жігіттер», «жауынгерлер» мағынасын білдіретін [5, 727-б.]. Сөздің түбірі – *ер* «еркек, ер» [17, 94-б.; 29, 26-б.]. Сөздің соңындағы -ен жұрнағы – *оглан* «ұл, ұлан» сөзінде кездесетін -ан қосымшасының жіңішке түрі. *ерен* сөзін бүгінгі қазақ тілінде «ерекше, айрықша; асқан, аса, тым зор» мағыналарын білдірсе [20, 339-б.], орта ғасырлық түркі тілдерінде бұл сөз «кісі, адам», «жігіт, жауынгер, батыр» мағыналарында қолданылды [12, 74-б.; 18, 135-б.; 33, 303-б.]. Сонымен бірге бұл сөз ескерткіштер тілінде «әулие» мағынасын білдіріп, пендешіліктен ада, рухани жақтан таза, өзін Алла жолына арнаған, көріпкелдік қасиеті бар адамға айтылатынын көреміз. *ерен* сөзінің бұл мағынасы қазіргі түрік тілінде де сақталған [36, 643-б.]. «Диуани хикметте» де бұл сөз дін жолында жүрген кісілерді сипаттау үшін жиі қолданылғанын көруге болады. Мысалы:

еренлердин беһре алмай көңлүм ташым (14a/4),
еренлери менлик бирле йүрмедилер (41b/3),
мин ергештим *еренге* истедүгүмни сордум (47a/11), т.б.

«Аллаға сену», «ғибадат жасау», «иманға келу» мағыналарында қолданылатын сөздер мен ұғымдар*құллұқ* (قوللۇق): құлшылық, Құдайға сыйыну.

Ескерткіш тілінде *құл* сөзінен туындаған *құллұқ* сөзі де кездеседі. Қазақ тілінде дыбысталуы жағынан *құлдық* болатын бұл сөздің негізгі мағынасы *Қазақ әдеби тілінің сөздігінде* түсіндіргендей қоғамдық-саяси термин ретінде «құл болушылық, қаналушылық, тәуелділік» мағыналарын білдіреді [39, 300-б.]. Сонымен бірге *құлдық* сөзінің «бас иіп қостаушылық, ризалық» секілді ауыспалы экспрессивті мағынасы да бар [39, 300-б.]. Ал «Диуани хикметтегі» *құллұқ* сөзі «құлшылық, яғни Құдайға сиыну, діни парызын өтеушілік» мағыналарына келеді. Осы мағыналары арқылы бұл сөз діни термин қызметін атқарады.

Һаққа *құллық* маңа үммет болған қаны (6b/6),
құллұқ қылмай Һаққ дйдарны көрме қанда (40b/9).
инан- (ایمانلاق): илану, сену, нану

Қазіргі қазақ тілінің сөздіктерінде *илану, инану, нану* түріндегі үш алломорфы да берілген бұл сөздің «бір нәрсенің бар екенін ұғыну, оған күмәнсіз сену және оны ең жақсы көретін, ең сенім артатын, тәуелді болуға тұрарлық болмыс ретінде тану» секілді мағыналары бар. Сонымен қоса, қазақ тіліндегі *наным-сенім*, түрік тіліндегі *inanış* «наным-сенім» сөздері туындаған *инан*- етістігі «Жаратушының бар екеніне сену, мойындау, иманға келу» мағыналарына да келеді. Ал А. Гаркавец көне қыпшақ тіліне арналған сөздігінде бұл сөзді *танун-* «табыну» сөзімен синоним деп көрсетеді [31, 614-б.].

«Диуани хикметте» де *инан*- етістігі «мойындау, сену» секілді мағыналарда жұмсалғанын көруге болады:

инанмаген құлны ұммет демес мұхаммед (86a/3).

сығ(ы)н- (سوغيلم): паналау, тығылу; сыйыну.

сығ- «сыю» етістігіне өздік етістің жұрнағының жалғануы арқылы қалыптасқан бұл етістік тарихи ескерткіштер тілінде көбіне «паналау, тығылу» мағынасын білдіреді [10, 202-б.; 11, IV. 152; 29, 1999-б.; 18, 172-б.]. Мысалы, Махмұт Қашқарлы сөздігінде бұл сөзге «көмекке шақыру, паналап келу; жалыну, жүгіну» мағынасын береді [28, 502-б.]. Ал көне қыпшақ тілінде *сығын-* вариантымен бірге қазіргі қазақ тіліндегі секілді *сыйын-* түрі кездеседі [18, 234-236-б.]. Александр Гаркавец бұл сөздің көне қыпшақ ескерткіштерінің тілінде де «сыю, орналасу, жайғасу, қоныстау, мекен ету» секілді мағыналары болғанын жазады [31, 1274-б.]. Тарихи ескерткіштердегі бұл мағынасы қазіргі түркі тілдерінің біршамасында сақталған. Түрік тілінің түсіндірме сөздігінде *сығын-* сөзінің «қауіп-қатерлерден қашып, сенімді бір жерді паналау; жан сақтау мақсатында бір жерге немесе бір кісіге жүгіну, жан сауғалау; сенім білдіру, көмек сұрау» мағыналарға ие екенін көрсетеді [36, 1749-б.]. Түркімен тілінде бұл етістіктің «паналау» мағынасымен қоса «көмек сұрау, медет тілеу» мағыналары бар [40, 574-б.]. Ал /ғ ~ г/ дыбыстарының /й/-ға алмасу құбылысы кең таралған қазақ тілінде *сыйын-* болып дыбысталатын бұл сөздің түсіндірме сөздікте берілген мағынасы – «Құдайға сену, Құдайға құлшылық ету; біреуге Құдайдай сену, пір тұту» [41, 483-б.].

«Диуани хикметте» де жиі қолданылатын (22 рет) *сығын-* сөзі «Жаратушының құзыретіне жүгіну», «Жаратушыдан жәрдем сұрау» мағыналарында жұмсалады. Хикметтерде бұл сөздің екінші буынындағы /ы/ дауыстысы өлең буынының санын сақтау мақсатында түсіріліп айтылғанын көреміз. Мысалы:

йақам тұтұп һузретиңе *сығнып* келдим (3a/6),

йашың сачып һаққа *сығнып* йүрек дәғла (5b/7),

қадир игем *сығнып* келдим пенәһыңа (25b/7).

йалбар- (يال بارماق): жалбару, жалыну, жалбарыну

Мағынасын тарқатып айтар болсақ, бұл сөз «құдіреті немесе күші өзінен басым біреуден тілегін орындауын өтініп сұрау» мағыналарын білдіреді. Көне ескерткіштеріміздің бірі Ырк-Бітігте кездесетін «Құл сабы бегінгерү өтүнүр, құзғұн сабы тәңрігерү йалбарур» (Құлдың сөзі мырзасына өтініш айту, құзғұнның сөзі тәңірге жалбарыну) нақылынан да осы мағынаны анық байқауға болады [42, 54-б.].

Көне ұйғыр ескерткіштерінен бастап *йалбар-* сөзіндегі /б/ дыбысы орта ғасырлық және қазіргі кейбір түркі тілдеріндегі секілді /в/ дыбысына алмасқанын көреміз. Яғни. көне ұйғыршада бұл сөз әрі *йалбар-*, әрі *йалвар-* түрінде қолданылды және «тілеу, жалбарыну, қалау, сұрау» мағыналарын білдірді [10, 281-283-бб.; 17, 620-б.]. «Диуани лұғат ит-түрікте» тек *йалвар-* түрінде кездесетін бұл сөздің мағынасын Махмұт Қашқарлы «жалбару, тілеуінің орындалуы үшін жалбарынып сұрау» деп түсіндіреді [11, 737-б.]. Ал көне қыпшақшада *йалбар-* ~ *йалвар-* етістігі «жалбарыну; дұға қылу; өтіну, тілек тілеу» мағыналарын білдірген [12, 307-309-б.]. А. Гаркавец көне қыпшақшада *йалбар-* сөзі «жалыну, тілеу, өтіну» мағыналарын берумен қатар бұл сөзді көне қыпшақшадағы *бағышла-* «сыйлау, ұсыну, беру, құрбан ету», *клә-* «тілеу, қалау, ниеттену», *қол-* «сұрау, өтіну», *сықта-* «өтіну, сұрау», *сұн-* «ұсыну, тапсыру», *тапун-* «табыну, илану, дін ұстану» сөздерімен синоним деп көрсетеді [31, 1630-б.]. Көне түркі тіліндегі *йалбар-* сөзі қазіргі түркі тілдерінде *йәлвәр-* (өзбек), *йалвур-* (ұйғыр), қырғыз және қазақшада *жалбар-/ жалбарын-* (қазақ, қырғыз), *йалвар-* (түрік, әзербайжан, Қазан татаршасы), *йарвар-* (Керкүк түркілері, Қырым татаршасы) секілді аздаған дыбыс ерекшеліктерімен қолданылғанымен [34, 1049-б.] мағыналық жағынан көнелігін сақтап қалған деуге болады. Айталық, қазақ әдеби тілінің сөздігінде *жалбар-*

етістігі «жалбарыну, жалыну», *жалбарын*- «құлдық ұрып, қиылып жалыну» мағыналарын беретіндігін жазады [20, 638-б.]. Ал Р.С. Мухитдинов «Діни мәтіндерде жалбарыну – барлық күнәлар үшін тәубеге келу және жақсы барлық іс-амалдар мен сөздер арқылы Аллаһқа ұмтылу дегенді білдіреді» деп түсіндіреді [38, 105-б.]. Диуани хикметте де «Аллаға құлшылық ету» мағынасында қолданылғанын көреміз.

саңа жезә йаратқанға *йалбармадың* (ба/3).

йарлықа- (یرلقلماق): кешіру, кешу, бағыштау.

Орхон-Енесей жазбаларында *тәңрі*, *йер*, *тәңрікен* сөздерімен келіп «бұйыру, әмір ету; бұйырту, нәсіп ету; жаны ашу, аяу, есіркеу, кешіру» секілді мағына берсе [5, 747-б.], көне ұйғыр жазбаларында осы мағыналармен қоса «насихат беру, мән беру, шапағатын төгу» мағыналарын білдіреді [10, 287-б.]. Жалпы *йарлық* «жарлық, бұйрық» сөзінен туындаған етістік ретінде бұл сөз көне ұйғыр ескерткіштерінің тілінде *йарлықа*- етістігімен бірге *йарлыққа*- түрі де жиі кездеседі [10, 287-б.]. Бұл етістік Құтадғу біліг, Нахжүл Фарадис секілді орта ғасырлық ескерткіштер тілінде *йарлықа*- түрінде дыбысталады [29, 111-б.; 18, 47-б.]. Ал, «Диуани лұғат ит-түрікте» *йарлықа*- етістігі кездеспейді, оның орнына осы мағынада *йарығса*- сөзі қолданылады [11, 749-б.]. Сол секілді көне қыпшақшада *йарылға*- ~ *йарылқа*- ~ *йарлыға*- ~ *йарлыха*- секілді фонетикалық жақтан әртүрлі түрлері қолданылғанымен көнеден бері келе жатқан мағыналарын сақтаған [31, 1659-б.; 12, 312-313-бб.]. Көне қыпшақ ескерткіштерінде бұл сөзден Жаратушының қасиетін сипаттайтын *йарылқаған* ~ *йарлыған* ~ *йарлығанчлы* ~ *йарлығанчлу* «күнәларын кешіруші, мейірімді, Рахым» сөздері туындағанын көреміз [12, 312-313-б.]. Қазіргі түрік тілінің сөздігінде *йарлыға*- етістігін діни сөз ретінде көрсетіп, бұл сөздің «Тәңірдің бір адамның күнәсін кешіруі» мағынасында қолданылатынын жазады [36, 2139-б.]. Ал қазақ тілінде бұл сөз «Бақытты қылу, жолын ашу, қолын бақытқа жеткізу; кенелту, қарық қылу; мәз қылу, қуанту» мағыналарында қолданылады [35, 132-б.].

«Диуани хикметте» *йарлықа*- сөзі «кешіру, күнәларын кешу» мағыналарында қолданылады.

йарлықағай жұмле құлны изим биздин (63b/2),

йарлықамыш сұрлар бирле соһбети бар (50b/8),

йарлықа деп кече күндүз ұчар ермиш (70b/5).

«Күнә», «күнә жасау», «адасу» мағыналарында қолданылған сөздер мен ұғымдар

йазұқ (يازوق): жазық, күнә, айып, қате.

Көне түркі ескерткіштері тіліндегі *йазұқлұғ* «кінәлі» [7, 315-б.], *йазұқла*- «қателесу, жаңылу» [5, 748-б.] туынды сөздерінің құрамында көрінетін бұл сөз көне ұйғыр ескерткіштерінде *йазұқ* ~ *йазұғ* ~ *йасұқ* түрлерінде өте жиі кездеседі [11, 292-б.]. Түбірі көне түркі тіліндегі *йаз*- «алдану, жаңылу» немесе қазіргі қазақ тіліндегі «кінәлі, айыпты болу, жақпау» мағынасындағы *жаз*- етістігімен мағыналас екенін байқау қиын емес. Көне түркі тілінен қазіргі кезеңге дейін «күнә, кінә, қылмыс, қате, жаңылыс» мағыналарын жоғалтпаған бұл сөз аздаған дыбыс өзгерістеріне ұшырағанымен қолданыстан түспеген деуге болады. Көне қыпшақшада бұл сөздің *йазұқ* ~ *йазұғ* варианттарының жанында дыбыс үндестігіне бағынған *йазық* түрі, сондай-ақ сөздің құрамындағы қатаң /к/ дыбысы /һ/-ға алмасып *йазуһ* болып өзгерген [12, 316-317-б.]. Ал қазіргі әзербайжан тілінде бұл *йазыг* деп қолданылса [34, 1049-б.], қазіргі қазақ тілінде өзіміз білетіндей бұл сөздің *жазық* түрі кездеседі. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде *жазық* сөзінің мағынасын «теріс қылық, айып-кінә, күнә» деп түсіндірсе [35, 552-б.], түрік тілінің түсіндірме сөздігінде *йазық* сөзінің «күнә, қателік» мағыналарын білдірумен қатар «әттең», «қап» деген секілді одағай сөздердің қызметінде жұмсалатынын айтады [36, 2154-б.].

«Диуани хикметте» де *йазуқ* сөзі *жерем* (36a/2) ~ *жұрм* (82a/9), *гүнāh* (12a/8, 26a/11), *туһмет* (27b/2), *һағā* (5a/5, 45b/4) сияқты кірме сөздермен мағыналас сөз ретінде қолданылып, «күнә» мағынасын білдіреді. Мысалы:

сивā қылып *йазуқымны* һаққ кечүрди (8b/1),
жүмле мелек *йазуқларым* билди дōстлар (10a/5),
үмметлерим *йазуқларын* һер жұм'а кеч (81b/6).

адаш- (اداشماق): адасу, тура жолдан таю; діннен безу, ислам және шариғат заңдарына қайшы әрекеттер жасау

Бұл етістік дәл осы дыбысталуымен көне түркі тілінде жазылған мәтіндерде мүлде кездеспейді, орта ғасырлық ескерткіштер тілінде де сирек қолданылады. Бұл Кодекс куманикте, сол секілді қазіргі түркімен тілінде *азаш-* түрінде қолданылады [35, 19-б.; 43, 105]. Осыған қарап бұл сөз *аз-* етістігімен түбірлес шығар деген ой келеді. Мағына жағынан да бір-біріне жақын. Сондықтан да болар, Севортян бұл сөзге ашық түсіндірме берместен бірден *аз-* етістігіне сілтеме жасайды. Яғни, Севортян *адаш-* және *аз-* етістіктері мағыналас сөздер деп бағалайды да бұл сөздерге «жаңылысу, шатасу, адасу; азу, жолдан таю; сотқарлану; есінен адасу» мағынасын береді. [44, 69-б.]. Сөздіктер мен дереккөздеріне сүйенер болсақ, *адаш-* сөзі қазіргі түркі тілдерінде де осы мағыналарда қолданылады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөздің мағынасын «Жол таба алмай сенделу; теріс бағытқа түсу, қателесу, жаңылысу, шатасу» деп түсіндіреді [45, 90-б.]. Ал, діни әдебиеттерде Құдайға тура алып баратын жолдан таюды, теріс жолға түсуді «адасу» деп атайды [38, 14-15-б.]. *Адаш-* сөзі «Диуани хикметтің» біздің қолға алып отырған нұсқасында төрт рет қолданылады. Бұл мысалдарда да *адаш-* сөзі «Хақ жолынан шығу, діннен безу, ислам және шариғат заңдарына қайшы әрекеттер жасау» мағыналарын береді. Мысалы:

кийāмет күн йол *адашсаң* йолға салай (80b/1),
тәрйқда йол *адашкен* reh-бери йоқ (20a/3),
йол *адашкен* ит дек йолны кимдин сорай (26b/1),
адашмайдұр һ^вāже аһмед гүлистāны ма'рифет (29a/9).
аз- (ازماق): азу, азғындау, дұрыс жолдан таю

Ең көне ескерткіштер тілінде де «азғындау, жолдан шығу, адасу» мағыналарында қолданылатын *аз-* етістігі қазіргі түркі тілдерінде аздаған дыбыстық ерекшеліктерімен қолданылады. *āз-* (башқұрт), *āз-* (өзбек), *ас-* (алтай, хакас, тува, чуваш) [44, 94-б.]. Севортян бұл сөздің *йазуқ* ~ *жазық* сөзіндегі *йаз-* сөзінің бір вариациясы деген көзқарасты ұстанады [44, 94-б.]. Сонымен қоса бұл сөзден түркі тілдерінде *азғыр-* «біреуді дұрыс жолдан тайдыру», *азаш-* «адасу», *азғын* «адамшылықтан айырылған, бұзылған», *азғында-* «теріс жолға түсу, адамшылықтан айырылу, бұзылу» деген секілді сөздер туындаған. Ал, көне ұйғыр ескерткіштерінің тілінде бұл сөзден туындаған *азаг* «теріс жолға түскен адам» [11, 28-б.], «Диуани лұғат ит-түркте» *азуқ* «жолдан адасқан, қайда бара жатқаны, қайдан келгені белгісіз» сөздерін кездестіреміз [11, 57-б.]. Көріп отырғанымыздай *аз-* етістігінен көбіне діни сөздер туындайды.

Ал, «Диуани хикметте» *аз-* етістігіне байланысты он мысал кездеседі. Бұл мысалдарда *аз-* сөзінің «адасу, тура жолдан таю» мағыналарында қолданылғанын көруге болады. Яғни, *йол* «жол» сөзімен көбірек қолданылып «адамға тән қасиеттен айырылу» мағыналарын береді. Бұл жағынан алғанда ескерткіш тіліндегі *адаш-* (80b/1), *йолдан чық-* (28a/5) т.б. мысалдар бұл сөзге синоним бола алады.

құл өзсиз һер ким йолдын *азар* (69a/3),
башым қатты 'ақлым *азды* серсāн болдум (52a/10),
йолдын *азған* гүм-рāһ ердим йолға салды (13b/3),
азғанларны рāст йолға салғыл имди (31b/8),
йол *азғаннын* раһм ейлебен йолға салсун (72b/4), т.б.

О дүние, қабір, тозақ, жәннат т.б. ұғымдарға қатысты сөздер

қыл көффри (قبر كوفي) қылкөпір, Сырат көпірі, тозақтың үстіндегі өткелдің атауы.

Бұл сөз ислам және заратуштра сеніміндегі жәннат пен тозақтың арасын жалғайтын Сират атты көпірдің түркі тіліндегі атауы болып табылады. Қазірге қазақ тілінде қыл көпір болып дыбысталатын бұл сөзге түсіндірме сөздікте «діни наным бойынша, жәннатқа барар жолдағы лаулап жанып тұрған тамұқ отының үстінен өтетін қылыштың жүзінен де жіңішке, өткір, азапты, ауыр өткел» деген анықтама береді [39, 531-б.]. Ал Р.С. Мухитдинов Сират көпірі жайлы мынадай мәлімет береді: Қиямет күні тозақтың үстінде құрылатын қылдан жіңішке, қылыштан өткір, жабысқақ ілмек тікенектері бар, тайғанақ көпір. Ол көпірден мүмін-мұсылмандар аман өтеді, ал кәпірлер өте алмай тозаққа құлайды. «Сират» сөзі араб тілінде «көпір», «өткел», «жол» деген мағыналарды береді [38, 211-б.]. Ал түрік тіліндегі діни терминдер сөздігінде Сират көпірі «1. Қиямет күні адамдардың махшарда тергеуге алынғаннан соң жәннаттық немесе жаһаннамдық болу үшін үстінен өтетін жол; 2. Махшардан бастап жаһаннамның үстінен өтетін жәннатқа дейін созылып жатқан және адамдардың осы дүниеде жасаған әрекеттері мен тәубелеріне қарай үстінен өтіп кететін немесе өте алмай жолда қалатын көпір» деп түсіндіреді [46, 331-б.].

«Диуани хикметте» де *қыл көффри* сөзі мен *сирāt* сөздері қатар қолданылады. Алайда *сирāt* сөзі бес рет, *қыл көффри* бір рет ғана қолданылған.

андағ мүфті жәйыны *сирāt көффри*де көрдүм (18b/8),

сирāt кечмей бенде болсаң қаһқа күлме (56b/6-9),

сирāt атлық *қыл көффри*дин дйлим лерззāн (10b/1), т.б.

Көріп отырғанымыздай, ескерткіш тілінде көпір сөзіндегі /п/ дыбысы шағатай және қыпшақ тілдеріндегі секілді /ф/ дыбысына алмасқан. Жалпы «Диуани хикметте» /п/ > /ф/ алмасуы *тофрақ* «топырақ» (2a/2; 2b/8; 12b/9), *афақ* «аппак» (2a/3) сөздерінде орын алған деуге болады.

Қорытынды

Мақалада түркі тілдерінің бай сөздік қорында ерекше орын алатын діни терминдер тек кірме сөздерден тұрмайтынын дәлелдеуге тырыстық. Ислам дініне қатысты терминдер мен ұғымдар дегенде ең алдымен, әрине, еске түсетіні араб тілі мен парсы тілінен енген элементтер ойға оралады. Сондықтан да бұл тақырыптағы ғылыми еңбектерде көбіне-көп осы тілдерден енген діни сөздер қолға алынады да діни терминдердің тағы бір қабатын түркизмдердің толықтырып тұрғаны ұмыт қалып жатады. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында бұл мақалада ғалым А. Балтабаеваның «Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың «Диуани хикмет» атты еңбегі тек қазақ халқының рухани мұрасы ғана емес, бүкіл әлем таныған Ұлы Жібек жолының рухани ескерткіштерінің бірі, рухани мұрасының ажырамас бір бөлігі деуге болады» [47, 30-б.] деген сөзіне қосыла отырып, түркі халықтарының мәдениеті мен тұрмыс-салтының қалыптасуына айрықша із қалдырған Қожа Ахмет Ясауидің әйгілі хикметтеріндегі діни терминдер мен ұғымдардың түркілік қабатына талдау жасалды. Соның ішінде дүниенің төрт бұрышына нұсқалары сақталған «Диуани хикметтің» соңғы жылдары табылып, түркология үшін құнды деректер ұсынған Көкшетау нұсқасындағы діни терминдер қарастырылды. Баршамыз білетініміздей, бұл ескерткіш діни шығарма ретінде сөздік қорындағы әрбір сөзінің астарында исламға, Аллаға, Хазреті Мұхаммедке деген махаббаттың жатқаны сезіледі. Сондықтан да ескерткіш діни терминдер мен ұғымдарға бай деуге әбден болады. Түркі тілінде жазылған діни термин санатына кіретін түркизмдерді де көптеп табуға болады. Олардың арасында құдіретті Жаратушыны (*Таңры*, *Ұған*, *Бір ү бар*, *Иге ~ изи*, *Йаратқан*), Пайғамбарды (*Йалавач*, *Елчи*, *Йол баишы*), Құдай жолында жүрген діндар адамдарды (*құл*, *ерен*) сипаттайтын сөздермен қоса ғибадат жасау, иманға келу (*құллұқ*, *инан-*, *сыз(ы)н-*, *йалбар-*, *йарлықа-*), күнә жасау, тура жолдан адасу (*йазұқ*, *адаш-*, *аз-*), қабір, о дүние, жәннат пен тозақ (*қыл көффри*) секілді түрлі ұғымдар мен сенімдерге

байланысты сөздер бар. Мұндай сөздердің біршамасы исламды қабылдағанға дейінгі түркілердің наным-сеніміне қатысты болса (*Таңры, Ұған*), біршамасы ауыспалы мағынаға ие болып діни термин қызметінде жұмсалған деуге болады (*Иге ~ изи, Йалавач, Елчи, Йол баишы*). Сонымен қоса олардың арасында тек есім сөздер емес, қимыл-әрекет атауларының да діни термин қызметінде жұмсалғанын көруге болады (*инан-, сығын-, йалбар-, йарлықа-, адаш-, аз-*). Кейбір діни ұғымдар сөз тіркестерінен тұрады (*Бір ү бар, Йол баишы, қыл көфри, т.б.*). Міне, осындай ерекшеліктерді ескеретін болсақ, мұндай сөздер мен ұғымдар діни тұрғыдан болсын, тілдік тұрғыдан болсын, ғылымда терең зерттеуді талап етеді. Біз мақалада тек жиырма шақты сөзді талдауға тырыстық. Шындығына келгенде, «Диуани хикметтің» тілінде қолданылған діни терминдердің түркілік қабаты бұдан әлдеқайда қомақты екенін мойындаймыз. Демек, ескерткіштің сөздік қорындағы бұл қабатты зерттеу мұнымен тоқтап қалмай, әрі қарай жалғасын табу керек деген сөз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Mehmet Ölmez. Türkçede Dini Tabirler Üzerine // Türk Dilleri Araştırmaları, Sayı: 15. 2005. – S. 213–218.
2. A. von. Gabain. Eski Türkçenin Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 313 s.
3. Ünver Günay, Güngör, Harun. Türk Din Tarihi. – Kayseri: Laçın Yayınları, 1998. – 512 s.
4. Mircea Eliade. Şamanizm İlk Esrime Teknikleri / Çev.: İsmet Birkan. – Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999. – 560 s.
5. Hatice Şirin. Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi. – Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2016. – 751 s.
6. Бекжан О. Түркі күлбіздік жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2015. – 367 б.
7. Talat Tekin. Orhon Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003. – 328 s.
8. Айдаров Ғ. Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Рауан баспасы, 1995. – 160 б.
9. Ergin, Muharrem. Orhun Abideleri. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011. – 157 s.
10. Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011 – 320 s.
11. Besim Atalay. Divanü Lûgat-it Türk Dizini. C. IV. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986. – 887 s.
12. Recep Toparlı, Hanife Vural, Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 337 s.
13. Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı. C. II. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. – 4527 s.
14. Mustafa Argunşah. Çağatay Türkçesi. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2013. – 381 s.
15. Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 664 б.
16. Emek Üşenmez. Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası. – İstanbul: Çalış Ofset Matbaacılık Ltd. Şti., 2013. – 576 s.
17. Kemal Eraslan. Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s.
18. Bin Ali Mahmud. Nehcü'l-Ferâdis. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. – 1392 s.
19. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, VII том. Ж – К. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.
20. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, V том. Д – Ж. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.

21. János Eckmann. Çağatayca El Kitabı / Çev.: Günay Karaağaç. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2017. – 232 s.
22. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, VIII том. К – Қ. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 742 б.
23. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, IV том. Б – Д. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
24. Necmettin Nacieminoğlu. Karahanlı Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. – 214 s.
25. Kemal Eraslan. Mevlâna Sikkâkî Divanı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999. – 686 s.
26. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, XV том. Ү – Я. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 827 б.
27. Harun Güngör. «Tanrı». Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul, C. 39. 2010. – 570 s.
28. Древнетюркский словарь / ред.-ры В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение. 1969. – 677 с.
29. İbrahim Taş. Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 281 s.
30. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, XIV том. Т – Ұ. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 798 б.
31. Александр Гаркавец, Кыпчакское письменное наследие. Том III. Кыпчакский словарь. – Алматы: Баур – Касеан, 2010. – 1802 с.
32. Osman Yıldız. Yûsuf u Zeliḥâ. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2008. – 580 s.
33. Mustafa Özkan. Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 480 s.
34. Tuncer Gülensoy. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 1204 s.
35. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, VI том. Ж – Ж. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.
36. Türkçe Sözlük. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 2005. – 2244 s.
37. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tomluk. II tom. – Aşgabat: Ylym, 2015. – 542 s.
38. Мухитдинов Р.С. Қазақ тіліндегі ислам діні сөздерінің қолданылу тарихы: Монография. 7 том. – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 260 б.
39. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, X том. Қ – М. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.
40. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhâl Ölmez, Süer Eker, Türkmence-Türkçe Sözlük. – Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi, 1995. – 728 s.
41. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, XIII том. С – Т. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.
42. Talat Tekin, İrk Bitig. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2017. – 132 s.
43. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tomluk. I tom. – Aşgabat: Ylym, 2016. – 658 s.
44. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Институт языкознания. – Москва: Наука, 1974. – 767 с.
45. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, I том. А – А. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 751 б.
46. Dinî Terimler Sözlüğü. – Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. 2006. – 415 s.
47. Балтабаева А. Қожа Ахмет Ясауи философиясындағы рух мәселесінің қарастырылуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №1. – Б. 21–31.

REFERENCES

1. Mehmet Ölmez. Türkçede Dini Tabirler Üzerine [Research on Religious Expressions in Turkish] // Türk Dilleri Araştırmaları, Sayı: 15. 2005. – S. 213–218. [in Turkish]
2. A. von. Gabain. Eski Türkçenin Grameri [Grammar of Old Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 313 s. [in Turkish]
3. Ünver Günay, Güngör, Harun. Türk Din Tarihi [History of Turkish Religion]. – Kayseri: Laçın Yayınları, 1998. – 512 s. [in Turkish]
4. Mircea Eliade. Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri [Shamanism Primitive Techniques of Esrime] / Çev.: İsmet Birkan. – Ankara: İmge Kitabevi Yayanları, 1999. – 560 s. [in Turkish]
5. Hatice Şirin. Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi [A Review of the Presence of Words in Ancient Turkish Inscriptions]. – Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2016. – 751 s. [in Turkish]
6. Bekzhan O. Turki kulbizik zhazba eskertkishteri tilinin semiotika-semantikalyq negizderi [Semiotics and semantic foundations of the language of Turkic Runic written monuments]. – Almaty: Qazygurt baspasy, 2015. – 367 b. [in Kazakh]
7. Talat Tekin. Orhon Türkçesi Grameri [Grammar of the Orkhon Turkish language]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003. – 328 s. [in Turkish]
8. Aidarov G. Orhon-Enisei zhane kone uigyr zhazba eskertkishterinin tili [Language of Orkhon-Yenisei and ancient Uyghur written monuments]. – Almaty: Rauan baspasy, 1995. – 160 b. [in Kazakh]
9. Ergin, Muharrem. Orhun Abideleri [Orhun Monuments]. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011. – 157 s. [in Turkish]
10. Caferoğlu, A. Eski Uyгур Türkçesi Sözlüğü [Dictionary of Old Uyghur Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011 – 320 s. [in Turkish]
11. Besim Atalay. Divanü Lûgat-it Türk Dizini [Divan LûGat-it is a Turkish Directory]. C. IV. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986. – 887 s. [in Turkish]
12. Recep Toparlı, Hanife Vural, Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü [Kipchak Turkish dictionary]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 337 s. [in Turkish]
13. Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı [Korkut Grandpa's Book]. C. II. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. – 4527 s. [in Turkish]
14. Mustafa Argunşah. Çağatay Türkçesi [Chagatai Turkish]. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2013. – 381 s. [in Turkish]
15. Syzdyqova R. Iasauı «Hikmetterinin» tili. Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [The language of the “Hikmet” of Yasawi]. – Almaty: El-shezhire, 2014. – 664 b. [in Kazakh]
16. Emek Üşenmez. Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası [Uzbek copy of the first translations of the Koran into Turkish]. – İstanbul: Çalış Ofset Matbaacılık Ltd. Şti., 2013. – 576 s. [in Turkish]
17. Kemal Eraslan. Eski Uyğur Türkçesi Grameri [Grammar of Old Uyghur Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s. [in Turkish]
18. Bin Ali Mahmud. Nehcü'l-Ferâdis [Nehcual-Feradis]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. – 1392 s. [in Turkish]
19. Qazaq adebi tilinin sozdigi, VII tom. Zh – K. [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume VII. J-K]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]
20. Qazaq adebi tilinin sozdigi, V tom. D – Zh [Dictionary of the Kazakh literary language. Volume VII. D-J]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]

21. János Eckmann. Çağatayca El Kitabı / Çev.: Günay Karaağaç [Handbook of the Chagatai language]. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2017. – 232 s. [in Turkish]
22. Qazaq adebi tilinin sozdigi, VIII tom. K – Q [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume VIII. K-Q]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 742 b. [in Kazakh]
23. Qazaq adebi tilinin sozdigi, IV tom. B – D [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume VIII. B – D]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
24. Necmettin Hacıeminoğlu. Karahanlı Türkçesi Grameri [Karahanlı Turkish Grammar]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. – 214 s. [in Turkish]
25. Kemal Eraslan. Mevlâna Sekkâkî Divanı [Mevlana Sekkaki Collection]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999. – 686 s. [in Turkish]
26. Qazaq adebi tilinin sozdigi, XV tom. Y – Ia [Dictionary of the Kazakh literary language]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 827 b. [in Kazakh]
27. Harun Güngör. «Tanrı». Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [«Tanrı» Turkish Religious Foundation Islamic Encyclopedia]. – İstanbul, C. 39. 2010. – 570 s. [in Turkish]
28. Drevnetiurkskii slovar [Ancient Turkic Dictionary] / red.-ry V.M. Nadeliaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Sherbak. – Leningrad: «Nauka», Leningradskoe otdelenie. 1969. – 677 s. [in Russian]
29. İbrahim Taş. Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı [Making Words in Kutadgu Bilig]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 281 s. [in Turkish]
30. Qazaq adebi tilinin sozdigi, XIV tom. T – U [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume VII. T – U]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 798 b. [in Kazakh]
31. Aleksandr Garkavec, Kypchakskoe pismennoe nasledie. Tom III. Kypchakski slovar [Kipchak written heritage. Volume III. Kipchak Dictionary]. – Almaty: Baur – Kasean, 2010. – 1802 s. [in Russian]
32. Osman Yıldız. Yūsuf u Zeliḥā [Yusuf and Zelikha]. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2008. – 580 s. [in Turkish]
33. Mustafa Özkan. Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük) [Gulistan Translation (Introduction-Review-Text-Dictionary)]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 480 s. [in Turkish]
34. Tuncer Gülensoy. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü [Turkish Dictionary of Origin Information of Turkish Dictionaries in Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 1204 s. [in Turkish]
35. Qazaq adebi tilinin sozdigi, VI tom. Zh – Zh [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume VI. J – J]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]
36. Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 2005. – 2244 s. [in Turkish]
37. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tomluk. II tom [A suggestive dictionary of the Turkmen language]. – Aşgabat: Ylym, 2015. – 542 s. [in Turkmen]
38. Muhitdinov R.S. Qazaq tilindegi islam dini sozderinin qoldanyly tarihy: Monografiia. 7 tom [History of the use of the words of Islam in the Kazakh language]. – Astana: «Ruhani qundylyqtardy qoldau qory» korporativtik qory, 2018. – 260 b. [in Kazakh]
39. Qazaq adebi tilinin sozdigi, X tom. Q – M [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume X. Q-M]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]

40. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Süer Eker, Türkmençe-Türkçe Sözlük [Turkmen-Turkish Dictionary]. – Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi, 1995. – 728 s. [in Turkish]
41. Qazaq adebi tilinin sozdigi, XIII tom. S – T [Dictionary of the Kazakh literary language, volume XIII. S–T]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]
42. Talat Tekin, Irk Bitig [Irk Bitig]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2017. –132 s. [in Turkish]
43. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tomluk. I tom [A suggestive dictionary of the Turkmen language]. – Aşgabat: Ylym, 2016. – 658 s. [in Turkmen]
44. Sevortian, E.V. Etimologicheski slovar tiurkskih iazykov: Obshetiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na glasnnye [Etymological dictionary of Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic vowel bases] / AN SSSR. Institut iazykoznaniiia. – Moskva: Nauka, 1974. – 767 s. [in Russian]
45. Qazaq adebi tilinin sozdigi, I tom. A – A [Dictionary of the Kazakh literary language, Volume I. A–A]. – Almaty: A. Baitursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 751 b. [in Kazakh]
46. Dinî Terimler Sözlüğü [Dictionary of Religious Terms]. – Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. 2006. – 415 s. [in Turkish]
47. Baltabaeva A. Qozha Ahmet Iasauï filosofiasyndagy ruh maselesinin qarastyrylyuy [Studying the Soul Problem in the Philosophy of Khoja Akhmet Yassawi] // Iasauï universitetinin habarshysy. – 2020. – №1. – B. 21–31. [in Kazakh]

Ж.М. ҚОҢЫРАТБАЕВА

*филология ғылымдарының кандидаты,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: zhanarkon@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2231-2684>*

ТОПОНИМДЕНУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТҮРКІЛІК НЕГІЗ

Аңдатпа. Соңғы кезеңде Елорданың урбанонимдік кеңістігінде, негізінен, үш үлкен үдеріс жүріп жатыр деуге болады: олар – 1) ұлттық трансонимдену үдерісі, яғни жаңадан қойылған, қайта атау алған нысан атауларының меморативтік принцип бойынша (оның ішінде ұлттық меморативтер) жүргізілуі; 2) тарихи-мәдени үдеріс; яғни нысан атауларының ұлттық мәдени нышан сипатында жаңғыруы; 3) ұлттық топонимдену үдерісі, яғни жалпы есімдердің жалқы есімдік сипатқа ие болуы. Мақала мазмұнының басты мақсаты – Елорданың урбанонимдік кеңістігіндегі ең бір өнімді ішкі ресурстық дамудың бірі – осы топонимдену үдерісі нәтижесінде қалыптасқан онимдер қабатының түркілік негізін ашып, анықтау. Яғни урбанонимия жүйесіне этимологиялық талдау жүргізе отырып, онимденген бірліктердің негізгі шығу көзі түркі тілдер тобына жататындығын көрсету.

Елорда урбанонимиясы кеңістігіндегі топонимдену үдерісінде ішкі ресурстық дамудың өзіндік үлес салмағы басым, яғни оның ономастикалық картасындағы онимдер қабатының дені түркілік негіздің нәтижесінде қалыптанған. Бұдан шығатын қорытынды, қазақ елінің бас қаласының урбанонимдік дизайны Қазақстан Республикасының тіл саясаты мен атау беру / қайта атау принциптеріне жауап беретін бірден-бір тарихи-мәдени орталыққа айналып үлгерді. Ал қаланың ішкі нысандарына атау беру заңдылықтарындағы онимдердің қабатын анықтау оларға диахрондық зерттеу жүргізу арқылы одан да терең ашыла түседі деп түсінеміз.

Кілт сөздер: топонимдену, топонимжүйе, жалқы есім, урбанонимия, түркілік негіз, этимология, интралингвистикалық фактор, Қазақстан.

Zh.M. Konyratbaeva

*Candidate of Philological Sciences, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: zhanarkon@mail.ru*

Turkish Basis in Toponimization System

Abstract. Recently, three major processes are taking place in the urban space of the capital: 1) the process of national transonymization, ie the implementation of the names of newly established, renamed objects on the memorial principle (including national memoranda); 2) historical and cultural process; that is, the reproduction of object names in the nature of a national cultural symbol; 3) the process of national toponymization, ie the acquisition of common nouns.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қоңыратбаева Ж.М. Топонимдену жүйесіндегі түркілік негіз // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №3 (121). – Б. 57–67. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.734>

***Cite us correctly:**

Konyratbaeva Zh.M. Toponimdenu zhuiesindegi turkilik negiz [Turkish Basis in Toponimization System] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №3 (121). – B. 57–67. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.734>

The main purpose of the article is to reveal and identify the Turkic basis of the layer of onyms formed as a result of this process of toponymization – one of the most productive internal resource development in the urban space of the capital. That is, by conducting an etymological analysis of the system of urbanonymy, to show that the main source of optimized units belongs to the group of Turkic languages.

In the process of toponymization in the space of urbanism of the capital, the share of internal resource development is predominant, ie most of the layer of onyms on its onomastic map was formed as a result of the Turkic basis. As a result, the urban design of the capital of Kazakhstan has become the only historical and cultural center that meets the principles of language policy and naming / renaming of the Republic of Kazakhstan. And we understand that the definition of the layer of onyms in the laws of naming the internal objects of the city will be revealed in more depth by conducting a diachronic study of them.

Keywords: toponymy, toposystem, property names, urbanonymy, Turkic basis, etymology, intralinguistic factor, Kazakhstan.

Ж.М. Қоныратбаева

*кандидат филологических наук, профессор
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: zhanarkon@mail.ru*

Түркісая оснота в сисете топонимизации

Аннотация. В последнее время в городском пространстве столицы происходят три основных процесса: это: 1) процесс национальной трансформации, то есть внедрение названий вновь созданных, переименованных объектов по мемориальному принципу (включая национальные меморативы); 2) историко-культурный процесс; то есть воспроизведение названий предметов в характере национального культурного символа; 3) процесс национальной топонимизации, то есть обретения нарицательных существительных. Основная цель статьи – раскрыть тюркскую основу слоя онимов, образовавшегося в результате этого процесса топонимизации – одного из наиболее продуктивных внутренних ресурсов развития городского пространства столицы. То есть путем проведения этимологического анализа системы урбанонимии, чтобы показать, что основной источник оптимизированных единиц принадлежит группе тюркских языков.

В процессе топонимизации в пространстве урбанизма столицы преобладает доля внутреннего ресурсного освоения, то есть огромная часть слоя онимов на ее онимастической карте сформировалась в результате тюркской основы. В результате урбаномический дизайн столицы Казахстана стал единственным историко-культурным центром, отвечающим принципам языковой политики и наименования/переименования Республики Казахстан. И мы понимаем, что определение слоя онимов в законах наименования внутренних объектов города будет раскрыто более глубоко при проведении их диахронического исследования.

Ключевые слова: топонимизация, топосистема, имена собственности, урбанонимия, тюркская основа, этимология, интралингвистический фактор, Казахстан.

Кіріспе

Белгілі бір тіл өзінің өмір сүру барысында екі түрлі жолмен толығып, дамып, байып отыратындығы белгілі. Бірі – ішкі мүмкіндіктің есебінен болса, екіншісі – сыртқы күштердің әсерінен. Қазақ мемлекетінің елордасының топожүйесінде бұл аталған интралингвистикалық та, экстралингвистикалық та факторлардың ықпалы аса зор болды.

Соңғы кезеңде Елорданың урбанонимдік кеңістігінде (жалпы Қазақстан Республикасы аумағында) жүріп жатқан ең бір өнімді ішкі ресурстық дамудың бірі – *ұлттық топонимдену үдерісі*, яғни жалпы есімдердің жалқы есімдік сипатқа ие болуы. Топонимдену үдерісінде жалпы есімнен жалқы есімге өткен тілдік таңбалардың лексикалық сипатында өзгеріс жүретіндігі байқалады. А.В. Суперанская бұл жөнінде: «Жалпы есімнен жалқы есімге өткенде тіл бірліктеріндегі жалпылық мағынаның айқындылығы сақталғанымен, жалқы есімнің лексикалық мәні өзгеріске ұшырайды. Ең алдымен оның эмоционалды реңкі редуцияланады» – дейді [1, 246-б.]. Яғни, жалпы есімдердің о бастағы мағынасы кейінгі орынға шегеріліп, символдық мәнге ауысады. Символикалық сипат алған топонимдердің бойында көптеген өзгешеліктің орын алатындығын Т. Жанұзақ та атап өтеді. Ғалымның пікірінше, жалқы есімдердің бойында денотативтік мағынаның басым екендігі, оның есесіне сигнификат жоқтығы анық байқалады» [2, 39-б.]. Онимдік қатарға өткен тілдік таңбалар тұтас тарихты сипаттаушы құрал есебінде саналады. Себебі халықтың өткені де, бүгіні де оның тілінде сайрап жатады. Ал бұл жайттың, әсіресе, жалқы есімдер табиғатына айрықша тән екені белгілі.

Мақаланың мақсаты

Мақаланың мақсаты – Қазақстан Республикасы елордасының урбанонимдік кеңістігіндегі топонимдену үдерісі нәтижесінде қалыптасқан, яғни, жалпылықтан жалқылық сипатқа өткен атаулардың этимологиялық негіздерін қарастыру. Оның ішінде бастауын түркілік негізден алатын онимдер қатарының кейбірінің шығу тегі жайындағы ғылыми пікірлерді талдап сипаттау.

Мәселенің зерттелу тарихы

Астананың урбанонимдік (оның ішінде көше, даңғыл, орам, тұрғын үй кешені атаулары) ансамблінің көп бөлігінің көне түркі тілдік қабаттан құралғандығын көрсетуде біз этимологиялық ізденістерге барамыз. Себебі жалқылық атауға ие болған сөз бірліктерінің тарихи тегін қарастыру, ономизациялауға ұшыраған оның қай мағынасы екендігін анықтау ономастика ғылымы үшін аса маңызды. Жалпы, «жалқы есімдердің қай-қай түрі болмасын, мейлі ол тұлғалық атаулар (антропонимдер), құдай аттары (теонимдер), жағрапиялық атаулар (топонимдер), тайпа мен халық атаулары (этнонимдер) және т.б. болсын – бәрі де этнографиялық мәнге ие. Олар барлық сөз бірліктері секілді тіл заңына бағынып, лингвистика ілімінің зерттеу нысаны болып табылса да, өзіндік сипаты этнографиядан қол үзіп кете алмайды. Сондықтан онимдер жүйесін зерттеу өз кезегінде түрлі этнографиялық мәселелерді шешуге көмектеседі» [3, 25-б.].

Қазақстанның жер-су аттарын этимологиялық тұрғыдан зерттеуде Т. Жанұзақ жалпы қазақ топонимдерінің құрамында ежелгі заман мен ерте орта ғасыр, ортағасырлық және жаңа замандық топонимдердің бар екендігін тарихи құбылыс ретінде атап өтеді. Ғалым бұл ретте: «Бұл атаулардың кейбіреулері Сақ, Қаңлы, Үйсін, Ғұн дәуірлеріне тән болса, біразы Орал-Алтай тіл бірлестігі кезеңіне, енді бір тобы көне түркі тіліне, ал басым көпшілігі қазақ тіліне, байырғы сөздерімізге хас болса, шағын тобы араб, парсы, монғол, славян (орыс, украин, поляк, т.б.) тілдерінен енгендер», – дейді [4, 13-б.]. Ал А. Әбдірахманов қазақ топонимдер қабатын былайша жіктейді: «Өзінің құрамы жағынан топонимдер біздіңше екі үлкен бөлімнен тұрады: 1) ана тілінің негізінде жасалған топонимдер, 2) басқа тілдер негізінде жасалған топонимдер» – деп екіге жіктейді де, оның ішінде ана тілінің негізінде жасалған топонимдер деп шартты түрде атап отырған жер-су аттарын а) алтай дәуіріндегі, б) көне түркі дәуіріндегі, в) көне қазақ тіліндегі және г) жаңа қазақ тіліндегі атаулар деген топтарға бөліп қарайды. Оның ішінде алтай дәуіріндегі атаулар түркі-монғол тіл бірлестігі заманын қамтитындығын атап өтеді [5, 31-б.]. Б. Әбдуәлиұлы қазақ ономастика ғылымындағы басты топтастыруларды негізге ала отырып, жалпы қазақ топожүйесін «1. Жалпытүркі тілі қабаты: а) көнетүркі тілі қабаты; ә) қазақ тілі қабаты. 2. Араб-парсы тілі қабаты. 3. Моңғол тілі

қабаты. 4. Славян (орыс) тілі қабаты» деп төрт түрлі қабатқа бөліп топтастырады [6, 15-б.]. Өз ізденісімізде тіл ғылымындағы аталмыш жіктеулерді басшылыққа аламыз. Яғни Елорда топожүйесінде түркілік негізден тараған ішкі ресурстың орны ерекше екендігін нақты талдаулар арқылы бергіміз келеді.

Зерттеу әдістері

Мақаланы әзірлеу барысында этнолингвистикалық әдіс пайдаланылды. «Этнолингвистический метод – это междисциплинарная интеграция методик, приемов и процедур, используемых для изучения широкого круга проблем, связанных со взаимоотношениями языка и этноса, с целью выявления закономерных корреляций между этническими и языковыми процессами для консолидации этноических общностей и научного прогнозирования этноязыкового строительства» [7]. Бұл әдісті кешенді әдіс деп атауға да болады. Оның құрамында салыстырмалы-тарихи, құрылымдық, коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік-коммуникативтік, социоллингвистикалық сынды жекелеген әдістер жұмыс жүргізеді. Зерттеу тақырыбы бойынша этнолингвистикалық материалдар Қазақстан Республикасы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында 2004–2011 жылдар аралығында жарияланған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен», Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінен, Көне түркі сөздігінен алынды.

Талдау мен нәтижелер

Қазіргі таңда Астана қаласында 934 көше, даңғыл, орам бар десек [8], соның 100-ден астамы – топонимдену нәтижесінде атау алғандар, яғни символдық мәнге көшкендер. Жалпы есімнен жалқы есімге ауысқан атаулардың шамамен 70 %-дайы түркілік негізден тараған деуге болады. Қаланың ономастикалық картасындағы *Ақжелкен, Арна, Атақоныс, Базарлық, Балауса, Бастау, Болашақ, Бостандық, Боталы, Бірлік, Достық, Жайсаң, Жалын, Жасыл, Кеңдала, Кеңшалғын, Өркен, Өрнек, Сарын, Сонар, Үлкен, т.б.* (көше атаулары), *Алаш* (тасжол атаулары), *Айдын, Гүлдала, Жазық, Мерген, Көкорай, Керуен, Сұлама, Ұлан, Шаттық, Ырыс, Оғыланды, Шабыт, т.б.* (орам атаулары), *Азат, Арман, Гүлдер, Жастар, Қайнар, Көркем, Керемет, Сәтті, Сенім,* (тұрғын үй кешені атаулары), т.б. атаулар тізбегін түркілік негізден қалыптасқан сөз бірліктері деуге болады. Әрине, бұл қабаттың біразының тілде жалпылық мәндегі қолданысы белсенді болса, бірқатары кәсіптік деңгейде болмаса, жалпы тілдік нормада аса өнімділігін таныта қоймайды. Ал енді кейбір таңбалардың мән-мағынасы тек соңғы кезеңде ғана жаңғырып, тілдік қолданысқа қайта енуде (*Алаш, Оғыланды* секілді бірліктер).

Түркі тілі қабаты негіз болған осы онимдер қатарының кейбірінің шығу төркініне көз жіберіп көрсек:

Айдар (*Айдар-1, Айдар-2*) (тұрғын үй кешені атауы). XI ғасыр жәдігері болып саналатын М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінде *айдар* сөзі *jalығ* (иалығ) түрінде келіп, *тақиғ jalығы* (тауық айдары) сынды мысалмен беріледі [9, 22-б.]. Қазіргі қазақ тілінде *айдар* сөзінің көптеген мағынаға ие болғаны байқалады. Ғасырлар белесінде тілдік қабаттың белсенді құралына айналған бұл таңба қазақ тілінің түрлі стилінде жұмсалым тапқан деуге болады. Мысалы, «1) «баланың төбесіне қойылатын бір шоқ ұзын шаш» деген этнографиялық мағына береді; 2) «төмпешік, шоқы, қырдың биік жері, төбесі» деген мағынасы бар; 3) «құстың төбесіне өсетін бір шоқ мамық не жұмсақ қызыл ет, сапар» деген жалпылық мағына береді; 4) «арбаға жегілетін мал» деген ауыспалы мағынада келеді; 5) «атақ, дәреже, абырой, даңқ» деген ауыспалы мағынада жұмсалады; 6) газет-журналдарда бір тақырып төңірегінде ұдайы беріліп тұратын жадығаттардың жалпы атауын білдіреді [10, 144-б.]. Алайда *Айдарлы* топонимінің этимологиясын қарастыру барысында А. Әбдірахманов *айдар* сөзінің төркінін мүлдем өзгеше талдайды: «Шынында бұл Иранда жиі кездесетін Абдарлы атауымен байланысты. Аб (иранша – су) + дар (иранша – «ды» қосымшасы сияқты жұрнақ) + лы (түркіше – туынды сын есім жасайтын жұрнақ): Абдарлы>Айдарлы» [5, 53-б.].

Сірә, топонимдік зерттеуге сүйенсек, онимнің жасалуына *Абдар* > *Айдар* «сулы жер» мағынасы көбірек келетін секілді. Дегенмен қазіргі қазақ тілінің сөздік қорындағы жоғарыда келтірілген «баланың төбесіне қойылатын бір шоқ ұзын шаш» деген этнографиялық мағынасы белсенді қабатта болғандықтан, урбаноним жасауға ұйытқы болған.

Айдын (орам атауы). Көне түркі тілінде *айдың* – «айдың сәулесі» мағынасын береді [11, 47-б.]. Академик Р. Сыздықова бұл сөздің ескі халықтық жырлардағы мағынасының өзгеше екендігін нақты тілдік деректер бойынша талдайды. Бұл сөздің орта ғасыр ескерткіштерінде «жарқыраған, анық, ашық, айқын» мағынасы бар екендігін әрі ол сөздің «айдын» тұлғасында да келетіндігін көрсететін Ә. Құрышжанов пен Э. Фазыловтың пікірлеріне сүйенеді. Қазіргі түркі тілдерінің бірқатарында (түрік, әзірбайжан, т.б.) *айдын*, *айдынлық* сөздері «жарық, жылтырауық, айқын» деген мағына береді. Түрік тілінде бұл түбірден жасалған *айдынламақ*, *айдынланмақ* етістіктері бар: *айдынламақ* «жарық түсіру», *айдынланмақ* «1) жарқырау, жалтырау, анықталу, айқындалу; 2) жарық бола бастау, таң ата бастау. *Айдың* сөзі қазіргі түрікмен тілінде «дұрыс, анық, ұнамды» және «белгілі, мәлім» деген мағыналарға да ие» [12, 21]. Автор *айдын* лексемасының этимологиясын талдау барысында К.К. Юдахин келтіретін қазіргі қырғыз тіліндегі бұл сөздің «сәулеттілік, ұлылық» мағынасын да көрсетеді. «Осылардың барлығына қарағанда, *айдын/ айдың/ айдун* сөзінде «жарық, нұр» мағынасы барлығы көрінеді. Осыдан «нұрлы, нұр шашқан, сәулетті», одан барып «ұлы» деген мағынасы пайда болған тәрізді. Бұл мағына тек қырғыз тілі емес, қазақ тілінде де орын алған» – деп түйіндейді ғалым [12, 21-б.]. Қазіргі қазақ тілінің сөздіктеріндегі түсіндірмелер академик Р. Сыздықованың пікірімен үндес келеді. Әдеби тіл сөздігінде *айдын* сөзінің үш түрлі мағынасы көрсетіледі: 1) «жайылып, шалқып жатқан су алабы, үлкен көл»; 2) «айбар, айбат, қайрат, айбын»; 3) «айқын, ашық, даңғыл» деген ауыспалы мағынаны танытады [10, 147-б.]. Т. Жанұзақ топоним құрамындағы *айдын* сөзінің мәнін «теңіз, көл сияқты көлемді су беті» деп таниды [4, 22-б.]. Сонда топонимдену үдерісіне «жайылып жатқан су алабы» деген басты мағынасы негіз болған деңге болады.

Алаш (тасжолы) – ежелгі түркі сөзі. Ол көне заманда, түркі халықтары бөліне қоймаған қауым кезінде дүниеге келген ұғым. «Алаш ұғымы «қазақ» сөзінің баламасы ретінде берілген. «Атамыз – Алаш, керегеміз – ағаш» деген қазақ халқы ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресінде ежелгі «Алаш» ұғымына қайта оралып, оны бостандық пен бірліктің ұраны етіп алды» [13, 261-б.]. Р. Сыздықова «Сөздер сөйлейді» еңбегінде *алаш* сөзінің тарихи шығармаларда екі-үш мағынада жұмсалғанын көрсетеді. «Бірі – *ел, жұрт, байтақ* сөздерінің синонимі ретінде. Екіншісі – белгілі бір этникалық құрам (айталық, хандық немесе тайпалар одағы), қауым» деген тар мағынада, «қазақ елі, қазақ қауымы» деген нақты терминдік мәнде қолданылған. Үшінші мағынасы – «жау, жат» деген алдыңғы мағыналарға қарама-қарсы мәні. *Алаш* сөзінің жағымсыз бұл мағынасы монғол, қалмақ тілдерінде бар. Ал қазақ тілінде бұл күнде *алаш* сөзі көбінесе «қазақ халқы» ұғымында жұмсалатын сияқты» [12, 33–37-бб.]. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *алаш* сөзінің төрт түрлі мағынасы тіркелген: 1) «Қазақ тайпаларының ең алғаш қауым болып біріккен одағы». 2) «Ерте замандағы қазақ руларының ұраны». 3) «Ел-жұрт, қауым, көпшілік» 4) «Қазақ зиялыларының алғашқы саяси партиясы» [14, 39-б.]. Ал 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *алаш* сөзінің мағыналары кеңейтіліп ашылады: 1. а) «Ежелгі қазақ тайпаларының ең алғаш қауым болып біріккен одағы, «қазақ» деуден бұрынғы елдің жалпы аты» деген тарихи мағынасы, ә) «қазақ, қазақ ұлты», б) «қалың ел, жалпық жұрт, халық», 2. «Қазақ руларының ерте замандағы ұраны» деген көне мағынасы; 3. «Қазақтың ұлтжанды оқығандарына, зиялыларына, қайраткерлеріне, Кеңес өкіметі жылдарындағы жамалған жағымсыз атау» деген қоғамдық-саяси мағынасы; 4. «Жат, бөтен, дұшпан» деген көне мағынасы [10, 377–380-бб.]. Бұл онимнің жалпылық мәннен жалқы есімге ауысуында «қазақ елі, қазақ қауымы» деген негізгі мағынасы ұйытқы болғаны анық.

Ашутас (орам атауы) – түркі сөзі. М. Қашқаридың сөздігінде *ажмиқ* (ажмұқ) түрінде келіп, «таздың басын соған ұқсатып *ажмиқ* *taz* – ажмұқ тас» дейді. Өйткені таздың басындағы жаралар ажмұқ жаққанға ұқсап тұрады» [11, 129-б.]. Қазіргі тіліміздегі түсіндірме сөздікте бұл лексема *ашудас* түрінде тіркеліп, екі түрлі мағынасы берілген: 1) Алюминий, хром, темір және басқа бір сілтілі металдың қоспасынан алынған екі Се күкіртқышқылды тұз; түссіз, мөлдір кристалл» деген химия саласындағы мағынасы; 2) «Тіл, ауыз уылғанда басатын ашудас сынығы» деген жалпылық мағынасы [15, 273-б.]. Сонда *ажмұқ тас*→*ашудас*→*ашутас* «қазақтың емшілік дәстүріндегі дәрі іспеттес тас» дегенді білдіретін сөз болып шығады.

Атақоныс (көше атауы) – қазақ халқының ұғымында ежелден бері өмір сүріп келе жатқан тарихи мекен. Ұрпағы түрлі себеппен өзге өңірге қоныс аударса да, ата қонысын ұмытпай, ұрпағының санасына сіңірген. Жалпы «атақоныс» ұғымы қазақ халқының түсінігінде тарихи мекен ғана емес, қасиетті топырақ ретінде де қалыптасқан.

Бұқтырма (көше атауы). «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» бұл сөздің бірнеше мағынасы ашылады. Яғни тілімізде: 1) «жасырын тосқауыл»; 2) «бұқтырылып пісірілген тағам» деген мәндері кездеседі. Сонымен қатар 3) «самаурынның оттығындағы шоқты өшіру үшін жабатын арнайы қақпақ» секілді аймақтық тілдегі жұмсалымы да бар екен [16, 675-б.]. Атау ұлттық топонимде алдымен өзен атауы ретінде қалыптасқан. Ол – басы Алтайдан басталып, Ертіске құятын өзен, яғни гидроурбаноним ретінде қалыптасып отыр. Онимнің грамматикалық құрылымы жөнінде ономаст-ғалым А. Әбдірахманов мынадай талдау жасайды: «Біздіңше атаудың түбірі **-бұқ** – етістік, **-тыр** – өзгешелік етіс жұрнағы, ал **-ма** – етістіктен зат есім тудыратын жұрнақ. Мәселен, Сарқырама, Жарма деген топонимдер, *басқарма*, *маңырама*, *сарқырама* сияқты сөздер осы **-ма** жұрнағы арқылы жасалған. Өзеннің қатты ағысы, бұқтыра жұлқына ағуы атаудың мағыналық негізі болған. Сөйтіп, бұл атау **Бұқ+тыр+ма>Бұқтарма** жолымен жасалған» [5, 98-б.]. Біздіңше де көше атауының аталуына осы соңғы көрсетілген талдау негіздес келеді, яғни онимнің мәні өзеннің ағысымен байланысты шыққан деуге болады.

Жазық (орам атауы). «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» *жазық* сөзінің үш түрлі мағынасын береді: 1) «кең алқапты теп-тегіс аймақ»; 2) «теңіз деңгейінен есептегенде одан төмен орналасқан, биіктігі 200 метрден аспайтын құрлықтың кең алқабы» деген географиялық мағынасы; 3) «тегістік, геометриялық табиғи дене» деген геометриялық сипаттағы мағынасы [17, 551-б.]. Бұл оним түркілік негізден қалыптасқан. Мәселен, М. Қашқаридың сөздігінде *язы* (иазы): *жазық*; *жазық жер*, *ашық алаң* деп түсіндіріледі [9, 36-б.]. Ал О. Сүлейменовтің «Язык письма» еңбегінде «Языги, язычники (жазық дала, яғни, степняки – далалықтар) деген атау «христиан емес» деген христиандық-бағалауыш мәнге ие болған. Дегенмен, «язык» сөзінің өзі орыс тілінде жағымды мән алып, кең қолданыс табады. Язык – 1. Жазық дала. 2. Жаз, жазу, жазба ескерткіштер. Оғыз тілінде язык – хат, жазу, жазба мәтін» деп талданады. Бұдан шығатын қорытынды, отырықшы христиандар далалық көшпенділермен «языги, язычники» деп күресіп, соғысқан, ал *язык* сөзін қолданыста қалдырған» деп тұжырымдайды автор. Автордың бұл ойы қаншалықты ақиқатқа жақын келетінін қазір айту, әрине, қиын. Автордың ойынша, түркі және славян тілдері көне еуразиялық морфологиялық жүйе мен форманттарды сақтаған тілдер қатарына жатады. Түркі және славян тілдерінің арасында генетикалық туыстық болмағанымен, мәдени туыстық бар, олар өзара мәдени туыс әлем болып саналады [18, 223–224-бб.]. Мұнда «тауы, қыраты, белі жоқ, көкжиегіне көз жетпес мекен, дала» деп жұмсалыс тапқан мағынасы топонимдік сипат алған секілді.

Жалын (көше атауы) – көне түркі тілінен бері жұмсалыстағы бар тілдік таңба. «Көне түркі сөздігінде» *jalin* – жалын, алау: *ot jalini* – от жалыны [19, 229-б.]. Қазіргі қазақ тілінде бұл лексема бірнеше мағынада қолданылады. Мысалы, «1) «жанған оттың лапылы, ыстық қызуы»; 2) «отын жанған кезде жоғары температурадағы ортада ыстық газбен бірге қатты,

сұйық және тозаң түйіршік түрінде пайда болатын зат» деген кен саласындағы мағынасы; 3) «бет қаратпай қатты соғып тұратын жел» деген диалектілік мағынасы; 4) осы мағыналардан туындаған «күш-жігер, қайрат» және 5) «жігер, екпін, қызу» деген эмоциялық мағыналары кездеседі [17, 682–683-бб.]. Жалқылық сипат алуда «от, алау» деген мәні ұйытқы болған деуге болады.

Жасыл (көше атауы) – түркілік элемент. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөздің үш түрлі мағынасы, атап айтқанда: «1) түстік мағынасы; 2) «шөптің, өсімдіктің қурамаған, сарғаймаған көк балауса кезі» деген мағынасы; 3) сөйлеу тіліндегі «жасын, найзағай, жай оты» деген мағынасы» анықталған [20, 170–172-бб.]. М. Қашқаридың еңбегінде *jaşыл* (иашыл) деп келеді де, қанық, қою жасылды *jar jaşыл* «иап иашыл» дейді. Бұл сөз *juşul* «иұшұл» сөзімен қосылып, *jaşыл juşul*: «иашыл иұшұл» деп те айтылады деп келтіреді [9, 30-б.]. «Көне түркі сөздігінде» *jasıl* лексемасының екі түрлі мағынасы тіркелген. 1-мағынасы «жасыл, көк» деген түстік мағынасында; 2-мағынасы өзен атауы ретінде географиялық сипатта – *jasıl oguz*» түрінде берілген [19, 246-б.]. Онимдік сипат алуда осы көрсетілген екі мағынасы да – түстік әрі көктік (шөп) мәндері ұйытқы болғанға ұқсайды.

Кеңдала (көше атауы) деп көлемі, аумағы үлкен, байтақ даланы айтады. Мұндағы *кең* көне түркі тілінде үш түрлі мағынада жұмсалған: 1. «ауқымды»; 2. «ағыл-тегіл, берекелі, мол»; 3. ауыспалы мағынасы – «жомарт» [19, 298-б.].

Кеңжайлау (көше атауы) – байырғы қазақ ұғымында жайлаудың кеңдігін білдірген сөз. Атаудың екі сыңары да түркілік негізден қалыптасқан. Сөздің бірінші сыңары М. Қашқаридың сөздігінде *кең*: *кең* түрінде берілген [9, 482-б.], ал екінші сыңары *иайлағ*, яғни *жайлау* деп келеді [9, 67-б.]. *Жайлау* сыңарының қазіргі тілімізде әрі заттық, әрі сындық, әрі қимылдық мағыналары сақталған. Солардың ішінде заттық мағынасы «малдың жазғы алыс жайылымы» дегенді танытады.

Қырат (орам атауы) – «жер бетінің төңірегімен салыстырғандағы көтеріңкі бөлігі» мағынасында келетін түркі сөзі. Көне түркі тілінде аталмыш бірлік *syrt* (сырт) түрінде келеді, «оғыздар төбе мен адыр, қыраттарды *сырт* дейді» [11, 400-б.]. Т. Жанұзақ Алматы облысындағы *Сырт* жайлауының этимологиясын талдай келе, Э. Мурзаевтан мынадай дерек келтіреді: «Көне түркі тілінде *sirt* «биіктік», өзбек тілінде *сирт* «сырт», «жал», «жоғарғы», «әзірбайжан тілінде *сырт* «жал», «бір нәрсенің жоғары жағы», «тегіс жазықтық», қазақ тілінде *сырт* «ішкі», «сыртқы», «арқа», қырғыз тілінде *сырт* «сыртқы жақ», «алыс, қашық жер» (ауыспалы мағынада – «биік тау үсті, биік таудағы кең жер»); хакас тілінде *сыр* «төбе», «жота», «тік, қия бет», «тау жалы»; түркімен тілінде *сырт* «жота, төбе», «дөң»; түрік тілінде *sirt* «арқа, жон», «тау жалы»; моңғол тілінде *сэр* «арқа тұс», «омыртқа», ауыспалы мағынада «төбе», «дөң» дегенді білдіреді» [4, 372-б.]. *Сырт* көнелік элементтен қалыптасқан бұл атаудың елорда ономастикасынан көрініс табуы заңды, себебі жайлаулы кең даласы мен қыратты, үстіртті, дөңесті қазақ ландшафтының онимдік қатарға шығуының өзіндік семантикалық уәжі бар.

Шаттық (орам атауы) – адамның қуанып, шат-шадыман күйге түсуі. М. Қашқарида «шаттық, сүйініш» ұғымы *sevinç* (севінч) түрінде келеді. «Үкүш *sevinç bolsa qatıg oxsunur: Kөп сүйініп, шаттанып кеткен адам, соның есесіне бір нәрседен одан да қатты күйінер, өкінішке тап болар»* мақалында жұмсалады [9, 500-б.]. Орамның қалыптасуына осы «сүйініш, қуаныш» мәндері негіз болғандығы анық. Мұнда *шаттық* сөзінің түп мағынасы сақталғанымен, символдық мәнге ауысқандығы байқалады.

Жалпы есімдердің жалқы есімдік сипат алуында белгілі бір қосымшалардың да өзіндік орны бар екендігі зерттеулерде анық көрсетіледі. А. Әбдірахманов топонимдерге этимологиялық зерттеу жүргізуде онимдердің жасалуына негіз болған бірқатар көне жұрнақтарды атап өтеді. Сондай қосымшалардың бірі – -лы//лі, -ды//ді (Даған+ды, Зерен+ді, Қаза(л)+лы, Қарқара+лы, Қарта(л) +лы), -ты//ті (Алма+ты, Арғана+ты, Ебей+ті, т.б.) [5, 48-

б.]. Астана ономастикасынан да аталмыш қосымшалар арқылы келген көше, орам атаулары кездеседі. Мысалы,

Боталы (көше атауы) – көне түркі тілінен қолданыс тапқан бірлік. Көне түркі тілінде бұл сөз *botuq* (ботұқ) формасында жұмсалып, «бота, ботақан» мағынасын берген [9, 297-б.]. Ес білер ескі заманнан қолданыс тауып келе жатқан көшпелі түркі дүниесі үшін «боталы жер, бота жайлаған жер, өріс» ұғымдарының мәні ерекше. Урбанонимдік қатарға ауысуға тиек болып тұрған да осы мағынасы екендігі даусыз.

Қамысты (көше атауы) – түркі сөзі. Көне түркі тілінде *қамышлығ* (қамышлығ) деп қолданылған. Мысалы, *Қамышлығ* жер: қамышлығ иер [11, 553-б.]. Яғни, «қамысты жер, қамысы мол жер» дегенді білдіреді.

Оғыланды (орам атауы) – түркілік негіз. Көне түркі тілінде «біреудің баласы, ұрпағы, құл және жауынгер» мағыналарында жұмсалған [9, 277-б.]. Қазіргі тілімізде *ұлан* тұлғасы белсенділік танытады да, *оғыланды* нұсқасы тарихи қабаттың еншісі болып табылады. Тек соңғы кезең тілдік жұмсалысында не болмаса тарихи лиро-эпостық жырлар мен көркем әдебиет стилінде жиілік сипатқа ие. *Оғыланды* тілдік таңбасын жалпылықтан жалқылық сипатқа көшірудегі бірден-бір діттелген мақсат – ұлттық қайнар көздерді аршып, тарихи-мәдени құндылықтарды жаңғырту деп түсінеміз. Себебі апелляциятерге қарағанда жалқы есімдердің бойында ұлттық-мәдени реңк, бояу басым болып келетіні белгілі.

Бұл қатардағы *Боталы*, *Қамысты*, *Оғыланды* деген годонимдердің бойындағы -лы//лі, -ты//ті, -ды//ді жұрнақтары қазіргі қазақ тілінің морфологиялық құрылымында белсенді жұмсалады. М. Қашқаридың сөздігінде атап көрсетілгендей, қазіргі *қамысты* лексемасын көне түркі тілінде *қамышлығ* (қамышлығ) деп қолданған: *қамышлығ* жер → қамысты жер. Сонда -ты//ті қосымшасының көне нұсқасы *лығ* (*лығ*) түрінде көрініс тапқан. Шамасы, топонимдердің жасалуына тірек болған қосымшалардың осы көне түркі тілінен келе жатқан нұсқасы болса керек.

Сана (тұрғын үй кешені атауы). Тілімізде *сана* лексемасы белсенді қабаттың бірлігі ретінде танылады. Сөздік материалдары да осыны айғақтайды. Мәселен, әдеби сөздікте *сана* бірлігінің атауыштық мәнде де, қимыл мәнінде де көптеген мағынаға ие екендігі байқалады: «Сана. Заттық мағыналары: 1) «объективті шындықты идеалды түрде бейнелеудің адамға ғана тән ең жоғары формасы»; 2) «білім, парасат» деген ауыспалы мағынасы; 3) «ой-өріс, ақыл-ес» ауыспалы мағынасы; 4) «сезім мен ой бейнелерінің жиынтығы» психологиялық мағынасы; 5) «ғылым, білім, оқыған-тоқығаны»; 6) «ойлау, қызмет»; 7) «ес, ой, қапер» деген ауыспалы мағынасы; 8) «дәрі жасалатын шөп түрі» деген диалектілік мағынасы, Сана. Етістік формасында: 1) «ақшаны, т.б. заттарды есептеу, есебін шығару»; 2) «тізбектеп айту, тізіп шығу»; 3) «санын анықтау»; 4) «белгілі бір пікірге кел, ұйғару» деген ауыспалы мағынасы; 5) «есепке алу» деген ауыспалы мағыналары ашылған [21, 635–637-бб.]. Р. Сыздықова *сана* лексемасының «ой, толғататын ой» деген мағынасының халықтық жырларда кездесетіндігін нақты тілдік деректермен талдай келіп, бұл сөздің кірме сөз емес екендігін, түркі-монғол тілдеріне ортақ сөздердің бірі екендігін айтады [12, 135–136-бб.].

Сәтті (тұрғын үй кешені атауы). М. Қашқаридың сөздігінде *жарағ* (иарағ) деп келеді де, *ыш жарағы*: *ыш иарағы*, яғни істің сәті деген мысал келтіріледі [9, 30-б.]. Яғни

Сенім (тұрғын үй кешені атауы). М. Қашқаридың еңбегінде *ыпанч* (ынанч) деп келеді де, «*ыпанч бег*: *ынанч бег – сенімді бек*» – деген түсінік осыдан алынған [9, 594-б.]. Сонда *ыпанч – иланыс – сеніс – сенім* болып келеді де, «бір нәрсеге илану, сену» мағынасының заттық формасын танытады.

Жалпы, прагматонимдердің (тұрғын үй кешені атауының) функционалды-прагматикалық қызметіне сәйкес *сана*, *сенім* бірліктері жарнамалық сипатты таныту мақсатында топонимдену үдерісін бастан кешкен деуге болады.

Ұлан (тұрғын үй кешені атауы) – «жас өспірім, бала, жеткіншек» мәніндегі көне түркілік негізден келе жатқан сөз. М. Қашқаридың сөздігінде *оғла* (оғла) деп келеді [11, 159-

б.]. Сонымен қатар, сөздікте «*огланыз күчеді: огланыз күчеді – ұланды күштеді*, яғни *балаға күш көрсетті*» деп сипатталады [9, 347-б.]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бұл сөздің төрт түрлі мағынасын ашады: 1) «жасөспірім, жеткіншек, өрен»; 2) «орасан, ұлы, зор» деген ауыспалы мағынасы; 3) «әуелде патшаны күзететін әскер, орта ғасырдағы атты әскер бөлімі, 13–14 ғасырларда түркі-моңғол әскерлерінде садақпен қаруланып, шашақты найза ұстаған атты жауынгер» деген тарихи мағынасы; 4) «батырлық, табандылық пен ерекше құрметке бөленген жауынгер, әскери бөлім» деген ауыспалы мағынасы [22, 706-б.]. Кешенге *ұлан* атауын беруде оның «жасөспірім, жеткіншек, өрен» мағынасы негіз болса керек. Бұл оним әлемдегі ең жас қала болып саналатын Астананың жас, өрен болмыс-бітіміне сәйкес таңбаланған.

Қорытынды

Топонимдену үдерісі нәтижесінде ұлттық атаулар қорын жаңғыртып отырған тілдік ресурстың бірі деп алдыңғы кезең (кеңестік дәуірге дейінгі және кеңестік дәуір тұсындағы) онимизациясының нәтижесінде пайда болған онимдік бірліктер деуге болады. Астана қаласының, әсіресе, кеңестік кезеңінде символдық мәнде орын тепкен годонимдер жүйесі (көше, даңғыл атаулары) – *Цветочная – Балауса, Озерная – Өзен, Набережная – Жағажай, Мира – Бейбітшілік, Дружба – Достық, Трудовая – Еңбекшілер, Шахтерская – Кеншілер, Няфтяников – Мұнайшылар* деп қазақшаланып, ұлттық нақышты жаңа атау тақты. Сонымен қатар, онимизацияланған бірліктер арасында кеңестік ойлау стереотипімен ассоциацияланған *Коммунистическая, Коммунальная, Пионерская, Октябрьская, Зональная, Социалистическая* секілді номинациялардың көпшілігі меморативті онимдерге ауыстырылды. Яғни, қазіргі таңда Астана қаласының годонимдер қабатын бұлар секілді дәуір символы болып табылған онимдердің орнын ұлтқа қызмет еткен және әлемдік мәдени-саяси кеңістікте өзіндік орны бар ірі тұлғалардың есімдері иеленді. Бір ғана мысал – талай жылдар бойы өзгертілмей келген Мирзоян көшесінің ұлттануы еді. Әрине, годонимия тарихындағы ондай құбылыстардың орын алуының белгілі себептері болды. 2015 жылдың 24-ақпанында Астана қалалық мәслихатының 5-шақырылған кезектен тыс сессиясының шешімімен Л. Мирзоян атындағы көше *Қ. Сәтбаев* көшесі болып өзгертілді. Көше атауының *Қ. Сәтбаев* есімін иеленуінің өзіндік номинациялау уәждері бар: *біріншіден*, Қаныш Сәтбаев – қазақ ұлттық ғылымына, мәдениетіне, тарихына еңбегі ерекше сіңген ғалым; *екіншіден*, Қазақ Ұлттық Ғылым Академиясын ұйымдастырушы және оның тұңғыш президенті болған қоғам қайраткері, қазақтан шыққан тұңғыш академик; *үшіншіден*, Астана қаласының ономастикалық кеңістігінде *Қ. Сәтбаев* атына берілген ешқандай нысан атауы жоқ. Яғни, меморативті (кісі есімдеріне қатысты) годонимдерді беру принципінің белгілеріне толық жауап бере алады. Сонымен қатар осы отырыста қаламыздағы 119 көшеге *III. Айтматовтың*, Е-352 жобалық көшесіне *Будапешт*, 142-жобалық көшесіне *Ө. Жәнібековтің*, 209-жобалық көшесіне *Ұзақ батырдың*, 203-жобалық көшесіне *Жәрмеңке абыздың*, 188 көшеге *III. Қосшығұлұлының*, 200 көшеге *I. Омаровтың*, 59-жобалық көшесіне *Жантай батырдың*, Е-487 жобалық көшесіне *З. Шашкиннің*, Е-107 жобалық көшесіне *Ә. Өмірзақованың*, Н. Тілендиев орамына *А. Кенжиннің*, Жерұйық көшесіне (3-4 пикет) *Р. Дүйсенбаевтың* есімдері берілді. Дарабоз көшесі мен А. Тоқпанов көшелері біріктіріліп, *А. Тоқпанов* көшесі деп қайта аталатын болды [23].

Тағы бір айта кетерлік жайт, Елорда көшелеріне атау беруде семантикалық ұстаным негізінде семантикалық «шоғырдың» пайда болуы. Қаланың белгілі бір шағынаудандарында әдеби-мәдени, тарихи-топонимикалық маңызы бар атаулардың бірыңғай берілуі еліміздің Бас қаласын өзге қалалардан ерекшелендіріп тұр. Мысалы, Сарайшық көшесі мен Қорғалжын тасжолының аралығында қазақ халқының тарихы мен әдебиетінде ерекше орын алған *Ақын Сара, Баян сұлу, Ұмай ана, Тұмар ханым, Айша бибі, Қыз Жібек, Ұлан, Домалақ ана, Қарашаш ана, Айман-Шолпан, Мәриям Жағорқызы, Қалқаман-Мамыр, Ләйлі-Мәжнүн*,

Ұлбике ақын, Ақжүніс, Ақбаян, Жұбан аналардың құрметіне қойылған көше атаулары үлкен бір «шоғырды» (квадрат) құраса, Бурабай, Жайық, Ертіс, Бұқтырма, Есіл, Шу, Лепсі, Іле, Еділ сияқты бірыңғай гидронимдік атаулар шоғыры: Қордай, Түлкібас, Мойынты, Баянтау, Бөрілі, Сарқан, т.б. еліміздің өзге өңірлеріндегі тарихи топонимдік атаулардың шоғыры қаланың ірі шағынаудандарында орналасқан.

Сонымен, Астана урбанонимиясы кеңістігіндегі топонимдену үдерісінде ішкі ресурстық дамудың өзіндік үлес салмағы басым. Яғни Елорданың ономастикалық картасындағы онимдер қабатының дені түркілік негіздің нәтижесінде қалыптанған. Бұдан шығатын қорытынды, қазақ елінің бас қаласының урбанонимдік дизайны Қазақстан Республикасының тіл саясаты мен атау беру / қайта атау принциптеріне жауап беретін бірден-бір тарихи-мәдени орталыққа айналып үлгерді. Ал қаланың ішкі нысандарына атау беру заңдылықтарындағы онимдердің қабатын анықтау оларға диахрондық зерттеу жүргізу арқылы одан да терең ашыла түседі деп түсінеміз.

Мақала «Қазақстан трансшекаралық аймақтарындағы топонимия» атты ҚР БжҒМ-нің мемлекеттік гранты аясында әзірленді (2020–2022 жж.).

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973. – 367 с.
2. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004. – 128 б.
3. Никонов В.А. Этнография и ономастика (на материале Украины) // Советская этнография. – 1971. – №5. – С. 25-36.
4. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: Өнер, 2011. – 496 б.
5. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 207 б.
6. Астана ономастикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2012. – 248 б.
7. Комарова З. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике. – Екатеринбург: УрФУ, 2012.
8. [Электронды ресурс]. URL: <http://astana.gov.kz/> [Қаралған күні: 05.10.2020].
9. Қашқари М. Түрік сөздігі. Үш томдық. Т. 3. – Алматы: ХАНТ, 1998. – 600 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы: Арыс, 2006, 1-том. – 752 б.
11. Қашқари М. Түрік сөздігі. Үш томдық. Т. 1. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 590 б.
12. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолданылу тарихынан). – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.
13. Астана көшелері. Улицы Астаны. Жинақ. – Алматы: Сардар, 2011. – 376 б.
14. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том. – Алматы: Арыс, 2006. – 744 б.
16. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. – Алматы: Арыс, 2007. – 744 б.
17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том. – Алматы: Арыс, 2007. – 752 б.
18. Сулейменов О. Язык письма. Взгляд в доисторию – о происхождении письменности и языка малого человечества. – Алматы: Рим, 1998. – 497 с.
19. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
20. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том. – Алматы: Арыс, 2007. – 752 б.
21. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 752 б.
22. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 800 б.
23. [Электронды ресурс]. URL: <http://egemen.kz> [Қаралған күні: 25.10.2019].

REFERENCES

1. Superanskaia A.V. Obshhaia teoriia imeni sobstvennogo [The general theory of the proper name]. – Moskva: Nauka, 1973. – 367 s. [in Russian]
2. Zhanuzaq T. Qazaq onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy [Kazakh onomastics: achievements and prospects]. – Almaty: Aziia, 2004. – 128 b. [in Kazakh]
3. Nikonov V.A. Etnografiia i onomastika (na materiale Ukrainy) [Ethnography and onomastics (based on the material of Ukraine)] // Sovetskaia etnografiia. – 1971. – №5. – S. 25–36. [in Russian]
4. Zhanuzaq T. Zher-su ataulary (etimologialyq anyqtamalyq) [Land and water names (etymological reference)]. – Almaty: Oner, 2011. – 496 b. [in Kazakh]
5. Abdirahmanov A. Toponimika zhane etimologiiia [Toponymy and etymology]. – Almaty: Gylym, 1975. – 207 b. [in Kazakh]
6. Astana onomastikasy [Astana onomastics]. – Astana: Astana poligrafiia, 2012. – 248 b. [in Kazakh]
7. Komarova Z. Metodologiiia, metod, metodika i tehnologiiia nauchnyh issledovaniy v lingvistike [Methodology, method, methodology and technology of scientific research in linguistics]. – Ekaterinburg: UrFU, 2012. [in Russian]
8. [Elektrondy resurs]. URL: <http://astana.gov.kz/> [Qaralghan kuni: 05.10.2020].
9. Qashqari M. Turik sozdigi [Turkish dictionary]. Ush tomdyq. T. 3. – Almaty: HANT, 1998. – 600 b. [in Kazakh]
10. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. – Almaty: Arys, 2006, 1-tom. – 752 b. [in Kazakh]
11. Qashqari M. Turik sozdigi [Turkish dictionary]. Ush tomdyq. T. 1. – Almaty: HANT, 1997. – 590 b. [in Kazakh]
12. Syzdyqova R. Sozder soileidi (Sozderdin qoldanylu tarihy) [Words speak (from the history of word usage)]. – Almaty: Sanat, 1994. – 272 b. [in Kazakh]
13. Astana kosheleri. Ulicy Astany. Zhinaq [The Streets Of Astana]. – Almaty: Sardar, 2011. – 376 b. [in Kazakh and in Russian]
14. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
15. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. 2-tom. – Almaty: Arys, 2006. – 744 b. [in Kazakh]
16. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. 3-tom. – Almaty: Arys, 2007. – 744 b. [in Kazakh]
17. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. 5-tom. – Almaty: Arys, 2007. – 752 b. [in Kazakh]
18. Suleimenov O. Iazyk pisma. Vzglia v doistoriiu – o proishozhdenii pismennosti i iazyka malogo chelovechestva [The language of the letter. A look into prehistory – about the origin of writing and the language of small humanity]. – Almaty: Rim, 1998. – 497 s. [in Russian]
19. Drevnetiurkskii slovar [Ancient Turkic Dictionary]. – Leningrad: Nauka, 1969. – 677 s. [in Russian]
20. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. 6-tom. – Almaty: Arys, 2007. – 752 b. [in Kazakh]
21. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. 12-tom. – Almaty: Qazaq enciklopediiasy, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
22. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. 14-tom. – Almaty: Qazaq enciklopediiasy, 2011. – 800 b. [in Kazakh]
23. [Elektrondy resurs]. URL: <http://egemen.kz> [Qaralghan kuni: 25.10.2019].

UDK 82:801.6; IRSTI 17.07.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.735>

Y. ZHIYENBAYEV¹, Z. ASANOVA²

¹*Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-posta: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-9234-4780>*

²*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi
(Kazakistan, Türkistan), e-posta: zamira.asanova97@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4705-3201>*

GÜLTEN AKIN'IN “YAŞLANMAYAN BİR KADINA TÜRKÜ” ŞİİRİ İLE FARIZA ONGARSINOVA “AYEL” ŞİİRİNİN YAPI, TEMA VE ANLATIM BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Özet. Gülten Akın ve Fariza Ongarsinova Türk dünyası edebiyatının önemli kadın şairleridir. İkisi de birbirinden güzel eserler yaratmış, kendi ülkelerinin edebiyat tarihinde izlerini bırakmayı başarmışlardır. Oysaki şairlerin amacı meşhur olmaktan ziyade toplumun sesini duyurmak olduğu belirgindir. Gülten Akın şairliğinin ilk dönemlerinde ferdi konulara değinmiş olmasına rağmen sonraki şiirlerinde hep toplumsal konuları ele almıştır. Bu bağlamda Fariza Ongarsinova da ele aldığı bireysel konularda bile halka seslenmeyi başarmıştır. Kazak edebiyatı ve Türk edebiyatının aynı döneminde yaşayıp, hemen hemen aynı konuları işlemiş olan bu şairlerin eserlerinde kadın imgesinin de yeri ayrıdır. Bu çalışmanın amacı iki şairin şiirlerindeki kadın imgesini karşılaştırmaktır. Bu bağlamda Prof. Dr. Şerif Aktaş'ın metin inceleme yöntemine istinaden şiir tahlili yapılmıştır. İki ana bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, Gülten Akın ve Fariza Ongarsinova'nın hayatı ve edebi kişiliği verilmiştir. İkinci bölümde ise, Gülten Akın'ın “Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü” ve Fariza Ongarsinova'nın “Aysel” (Kadın) şiirlerinin tahlili yapılmıştır. Metin tahlili Zihniyet; Yapı (Kişi, Zaman, Mekân); Tema, Dil ve Üslup, Ahenk adlı alt başlıklardan ibarettir.

Anahtar Kelimeler: Gülten Akın, Fariza Ongarsinova, kadın imgesi, şiir tahlili, toplumsal meseleler.

Е. Жиенбаев¹, З. Асанова²

¹*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zamira.asanova97@mail.ru*

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Zhiyenbayev Y., Asanova Z. Gülten Akın'ın “Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü” Şiiri İle Fariza Ongarsinova “Aysel” Şiirinin Yapı, Tema Ve Anlatım Bakımından Karşılaştırılması // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №3(121). – Б. 68–79.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.735>

***Cite us correctly:**

Zhiyenbayev Y., Asanova Z. Gülten Akın'ın “Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü” Şiiri İle Fariza Ongarsinova “Aysel” Şiirinin Yapı, Tema Ve Anlatım Bakımından Karşılaştırılması [Comparison of the Structure, Themes and Style of Gulden Akın's Poems “Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü” and Fariza Ungarsynova's “Aysel”] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №3(121). – B. 68–79.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.735>

Гүлтен Ақынның «Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü» және Фариза Оңғарсынованың «Әйел» өлеңдерін құрылымы, тақырыбы және стилі тұрғысынан салыстыру

Аңдатпа. Түркі әдебиетінің танымал әйел ақындары Гүлтен Ақын мен Фариза Оңғарсынованың поэзиялық шығармалары көпшілік қауымға белгілі. Алайда, бұл екі ақын танымал болудан гөрі қоғамдағы олқылықтардың жаршысы болуға тырысқан. Түрік ақыны Гүлтен Ақын поэзиясының алғашқы кезеңдерінде жеке тақырыптарды қозғағанымен, кейінгі өлеңдерінде әрдайым әлеуметтік мәселелермен айналысқан. Бұл тұрғыда қазақ ақыны Фариза Оңғарсынова да өзінің өлеңдерінде әлеумет жағдайын сипаттауға көңіл бөлген. Қазақ және түрік әдебиетінің бір кезеңінде өмір сүрген және ортақ тақырыптарды қозғаған бұл ақындардың шығармашылығында әсіресе әйел бейнесі ерекше орын алады. Бұл зерттеудің мақсаты – екі ақынның өлеңдеріндегі әйелдер бейнесін салыстыру. Осы мақсатта бұл зерттеу профессор Шериф Ақташтың мәтін талдау әдісі негізінде жасалған. Екі бөлімнен тұратын аталмыш мақаланың бірінші бөлімінде Гүлтен Ақын мен Фариза Оңғарсынованың өмірі мен әдеби тұлғасы жайлы мәлімет берілген. Ал екінші бөлімінде Гүлтен Ақынның «Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü» («Қартаймаған әйелге арналған толғау») және Фариза Оңғарсынованың «Әйел» өлеңдері талданады. Мақалаға арқау болған өлеңдердің идеологиясы, құрылымы (тұлға, уақыт, кеңістік), тақырыбы, тілі және стильдік ерекшелігі көрсетіліп, екі өлеңнің ортақ және алшақ тұстары салыстырылған.

Кілт сөздер: Гүлтен Ақын, Фариза Оңғарсынова, әйел бейнесі, поэзияны талдау, әлеуметтік мәселелер.

Y. Zhiyenbayev¹, Z. Asanova²

¹PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

²Master Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zamira.asanova97@mail.ru

**Comparison of the Structure, Themes and Style of Gulden Akin's Poems
“Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü” and Fariza Ungarsynova's “Ayel”**

Abstract. Well-known are the poetic works of famous women poets of Turkic literature Gulden Akyn and Fariza Ungarsynova. However, these two poets tried to be harbingers of flaws in society, and not to become famous. Although she dealt with personal themes in the early stages of Gulden Akin's poetry, in her later poems she always dealt with social issues. In this regard, Fariza Ungarsynova also described the position of the masses in her poems. The image of a woman occupies a special place in the work of these poets, who lived simultaneously in Kazakh and Turkish literature and touching upon common themes. The aim of the research is to compare the image of a woman in the verses of two poets. In this study, the method of analyzing the text of Professor Sherif Aktash was used. The first part of article, which consists of two parts, tells about the life and literary personality of Gulden Akyn and Fariza Ungarsynova. The second part analyzes the poems of Gulden Akyn “Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü” (“Folk Song for an Ageless Woman”) and Fariza Ungarsynova “Ayel” (“Woman”). The article reflects the ideology, structure (personality, time, space), subject matter, language and stylistic features of the poems, compares the similarities and differences of the two poems.

Keywords: Gulden Akyn, Fariza Ungarsynova, image of a woman, analysis of poetry, social problems.

Е. Жиенбаев¹, З. Асанова²

¹PhD, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави*
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

²магистрант *Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*
(Казахстан, Туркестан), e-mail: zamira.asanova97@mail.ru

Сравнение структуры, темы и стиля стихотворений Гюльтена Акына «Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü» и Фаризы Унгарсыновой «Әйел»

Аннотация. Хорошо известны поэтические произведения известных женщин-поэтов тюркской литературы Гюльтен Акына и Фаризы Унгарсыновой. Однако эти два поэта старались не прославиться, а показать в своих произведениях недостатки в обществе. Хотя на ранних этапах поэзии Гюльтен Акын затрагивала личные темы, в своих более поздних стихах она всегда касалась социальных вопросов. В этом контексте казахская поэтесса Фариза Унгарсынова также в своих стихах обращала внимание на социальные проблемы. Особое место в творчестве этих поэтов, живших в казахской и турецкой литературе одного периода и затрагивающих общие темы, занимает женский образ. Целью данного исследования является сравнение женских образов в стихах двух поэтов. В этой связи данное исследование было разработано на основе метода анализа текста профессора Шерифа Акташа. В первой части данной статьи, состоящей из двух частей, рассказывается о жизни и литературной личности Гюльтен Акына и Фаризы Унгарсыновой. Во второй части анализируются стихотворения Гюльтен Акына «Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü» («Народная песня для нестареющей женщины») и Фаризы Унгарсыновой «Әйел» («Женщина»). В статье отражены идеология, структура (личность, время, пространство), тематика, язык и стилистические особенности стихотворений, сопоставлены сходства и различия двух стихотворений.

Ключевые слова: Гюльтен Акын, Фариза Унгарсынова, образ женщины, анализ стихов, социальные проблемы.

Giriş

Bu çalışmada Türk şair Gülten Akin ve Kazak şair Fariza Ongarsinova'nın şiirlerindeki "Kadın" simgesi üzerine inceleme yapılmıştır. İnceleme karşılaştırmalı şekilde – Durkheim'in 'dolaylı deneyim' adını verdiği yöntemle – yapılmıştır. Aynı döneme ait Türk kadınlarının farklı coğrafyada bulunup, şahit olduklarını ve duygularını anlatan eserleri karşılaştırılmıştır. Böylece ortak ve farklı noktaları tespit edilmiştir. Ele aldığımız konu daha önce çeşitli araştırmalarda ele alındığını belirtmeliyiz. Örneğin, Gülten Akin'in şiirlerindeki kadın imgesiyle ilgili olarak, Alp Ruken "Gülten Akin'in Şiirlerinde Kadın Duyarlığı" (2007), Selin Lafcı "Gülten Akin'in Şiirlerinde Kadın ve Kadın Algısı", Tuğçe Büyükbay "Gülten Akin Şiirlerinin İzlek Evrenindeki Kadın ve Yalnızlaşma" (2019) adlı çalışmalarda bilgiler verilmiştir. Bunun yanı sıra Fariza Ongarsinova'nın poetikası üzerinde de çeşitli makaleler mevcuttur. Örneğin, S.Aybergenova'nın "Kazak kadın şairlerinin eserlerinde geleneğin devamı" adlı çalışmasında F.Ongarsinova'nın şiirleri tema ve şekil bakımından incelenmiştir. N. Qomarovna'nın "Günümüz Kazak şiirlerinde psikoloji" adlı doktora tezinde ise [1, s. 5], Fariza Ongarsinova'nın şiirleri üzerine psikoloji incelemesi yapılmıştır.

Şüphesiz her okuyucu şiiri kendi zevki, bilgi birikimi ve ruh haline göre anlamlandırmakta serbesttir. Bu, okuyucunun işidir. Aktaş'ın ifade ettiği gibi [2, s. 27], edebi metnin ve özellikle şiirin farklı okuma tarzları olduğunu kabul etmek gerekir.

Araştırmanın Yöntemi

Hayattan Yazıya. İki şairin edebi kişiliğinden bahsetmeden önce onların hayatıyla ilgili kısa bilgilerin verilmesinin isabetli olduğunu düşünüyoruz. Zira bir şairlerin hayat hikâyesi, duygusu ve düşüncesi eserlerinde çağrıştırılır.

Türk edebiyatının kadın şairi Gülten Akın 23 Ocak 1933 yılında Yozgat'ta doğmuştur. Ailesi 1943 yılında Ankara'ya yerleşmiştir. Yozgat'tan Ankara'ya taşınmaları ve küçük bir evde kalabalık bir nüfus içinde yaşadığını kendisi şu ifadelerle anlatmaktadır: “Babanız bir küçük devlet görevlisi ise, kalabalık bir aileyi geçindiriyorsa, küçük bir eve sıkışmak, olağanüstü tutumlu ve sabırlı davranmak zorundaydınız. Artık şarkı yok, imge, düş gerilere ta içlere itilmiş. Evde en az yer kaplayacak biçimde duracaksınız. Görünmez olmanız bile gerekebilir kimi zaman” [3, ss. 25–26]. 1948 yılında Cebeci Ortaokulunu, 1951 yılında Ankara Kız Lisesinden mezun olmuş ve aynı yıl kazandığı Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni 1955 yılında bitirmiştir. İlk şiirleri 1951 yılında Ankara Kız Lisesinde öğrencisi iken Son Haber gazetesinde yayımlanmıştır. Ardından Hisar, Varlık, Yeditepe, Türk Dili, Mülkiye adlı dergilerde de şiirleri yer almıştır. 1956 yılında Yaşar Cankoçak'la evlenerek Cankoçak soyadını almıştır. Bu evliliğinden beş çocuk sahibi olmuştur. İlk şiirlerini evlendiği yıl olan 1956'da “Rüzgâr Saati” adlı ilk şiir kitabında toplamıştır. 1958–1972 yılları arasında kaymakam olan eşinin görevi nedeniyle gittikleri Gevaş, Alucra, Gerze, Saray ilçelerinde ve Kahramanmaraş'ta bulunmuştur. Bu il ve ilçelerde yardımcı avukatlık, avukatlık ve öğretmenlik yapmıştır. 1972'de Ankara'ya yerleşerek Türk Dil Kurumu Derleme ve Tarama Kolu'nda çalışmaya başlamıştır. Kültür Bakanlığı Yayın Danışma Kurulu üyeliğinde bulunmuştur. Demokratik kitle örgütlerinin yeniden kuruluşu çalışmalarına katılmıştır. İnsan Hakları Derneği, Halkevleri, Dil Derneği gibi örgütlerde kurucu ve yönetici olarak görev almıştır.

İlk şiirlerinde doğa, ayrılık, sevgi, özlem ve kadın sorunları gibi temaları işlemiştir. İkinci Yeni şiir tesiri altında yazdığı yıllarda daha çok bireysel konularda kalmıştır. İlk şiirlerinde dahi ferdi konuları işlerken, kent yaşamı, gecekondu ve sanayileşmeyle birlikte büyük bir değişim ve dönüşümden geçen kentin içinde yaşamaya başlamasıyla buradaki problemleri tespit eden ve şiirine taşımakla da bir dönemin tanıklığını yapan bir şair olarak karşımıza çıkmıştır. Sonraki şiirlerinde ise halk şiirine yaklaşılarak toplumsal sorunlara yönelerek sosyal hayat, yaşam-halk ilişkisini öne çıkaran şiirler yazmıştır. 1970'li yıllardan itibaren bireysel konulardan sıyrılarak toplumcu duyarlılığa sahip toplumcu konularda yazan bir şair olmaya başlamıştır. “1980 öncesi sosyal hayat ve halk sorunlarını aktaran şiirler yazmıştır. İlhan'a göre [4, s. 104], Gülten Akın göçmen, devrimci ve mahkûm gibi ötekilerden yola çıkarak bir kadın hassasiyetinde kenti ele almıştır.

1980'den sonraki şiirlerinde II. Yeni tesirinden sıyrılmıştır. Halk şiirine ilgi duymaya başlayarak şiirlerinde folklor öğelerinden yararlanmaya başlamıştır. Bu yaklaşımı şiir üzerine yazılarını bir araya getiren Şiiri Düzde Kuşatmak (1983) adlı kitabında, “Halkta var olan öz ve biçimi diyalektik olarak yükseltmek, şiiri yükseltirken halkın yaşamının ve yaşam biçimlerinin yükselmesine yardımcı olmak” sözleriyle açıklanmaktadır.

Onun şiirinde yeni bir yaşam tarzının panoraması olan kent, kentleşmeyle birlikte gelen göç ve gecekondu gibi temalar önemli bir yer edinir. Çoğunlukla bir kadın duyarlılığında söz konusu temalara eğilen şair, aynı duyarlılıkla kent insanının destanını, türküsünü ve ağıtını yazmakla geleneği de dönüştürdüğünü göstermiştir.

Yazdığı şiirleri başka dillere de çevrilmiştir. 40 kadar şiiri de bestelenmiştir. Bestelenen şiirlerinden biri, Sezen Aksu'nun 1993 tarihli albümüne adını veren Deli Kızın Türküsüdür. (Besteleyeni: Sezen Aksu) Ayrıca kısa oyunlar da yazmıştır. Yazdığı bu oyunları Toplu Oyunlar adı ile 1997 de yayımlamıştır. Anı ve hikâye türünde denemeler yapmıştır.

Kazak halkının şairi ve yazarı Fariza Ongarsınova (25 Aralık 1939 – 23 Ocak 2014) Kazakistan'da Manaş köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Ongarsın İmangaliev Kazakistan Cumhuriyetinin onurlu vatandaşdır. Annesi Kalima İmangalieva ise, Arap dilini çok iyi derecede konuşan ve Kazak şifahi edebiyatını ezbere bilen kadınmış. Ailenin en küçük kız çocuğu olan Fariza Ongarsınova, daha genç yaşta bütün kardeşlerini ve babasını kaybetmiş. Yetim yaşamın çilelerine katlanan şair toplumsal sorunlarla yakından ilgilenmiştir. 1961 yılında Guryev üniversitesinden mezun olunca 1969 yılına kadar okulda Kazak dili öğretmeni olarak çalışmıştır. 1969 yılında Komünist Enbek gazetesinde gazetecilik mesleğine başlamış. Sonraki yıllar Leninşil

Jas, Pioner, Kazakistan pioneri gibi gazetelerde çalışmıştır. 1996–2004 yıllar arası milletvekili görevinde bulunmuş. 74 yaşına gelince 2014 yılında bilinmeyen sebeplerden dolayı vefat etmiştir.

Eski klasik şiirler Fariza Ongarsınova'nın çocukluğundan beri şiirlerinin yapı temelini oluşturmuştur. Onun kalemine ait çok sayıda şiirler, makaleler ve hikâyeler mevcuttur. Fariza Ongarsınova ilk şiirlerinde Kazakistan çöllerinin dönüşümü, uçsuz bucaksız kurak bozkırların en kurak köşelerine hayatın gelişi, cesaretli ve cömert insanlar hakkında yazılmıştır. 1966'da ilk şiirlerini "Sandugaş" adlı kitabında bastırmıştır. Sonra Jazuşı yayınevi tarafından birkaç şiir kitabı yayınlandıktan sonra Almatı'ya taşınmıştır. Almatı'da Kazakistan Pioneri adlı gazetenin editörü olarak çalışmıştır. Şairin dürüstlüğü, saflığı, özel duruşu ve talepleri bu şekilde güçlenmiştir. Onun şiirlerinin gücü açık sözlülüğünde, hızlı zekâsında ve acı gerçeğinde yatmaktadır. Fariza Ongarsınova Kazakistan Büyük Meclisinin üyesi olduğu yıllarda anne ve çocuk hakkıyla ilgili yasa hazırlayıp Meclise sunan ilk kişidir. Bunun yanı sıra kadınları iktidara çekme meselesini gündeme getirmiştir. Bazı Kazak kadınlarının siyasi pozisyonlara girmesine yardım etmiştir [5, ss. 124–125].

Tartışma

Gülten Akın'ın "Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü" şiiri ile Fariza Ongarsınova "Aysel" şiirinin tahlili

Ele aldığımız iki şairin hayatları ve edebi kişilikleriyle ilgili bilgi verildikten sonra, iki şairin kadın imgesi hâkim olan birer şiirini tahlil etmeyi isabetli görmekteyiz. Bu bağlamda Gülten Akın'ın "Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü" şiiri ile Fariza Ongarsınova "Aysel" şiiri üzerinde tahlil yaparak eserlerin arasındaki ortak ve farklı yönlerini göstermeyi amaçlamaktayız.

Gülten Akın'ın "Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü" adlı şiirinin tahlili

Zihniyet. Cumhuriyet döneminin diğer şairleri gibi toplumsal sorunları şiirlerinde yansıtan Gülten Akın, Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü şiirinde "kadın olmanın" zorluklarını, onların bireysel çıkmazlarını ve iç duygu durumlarını işlemiştir. Ayrıca, kadınların toplumsal yaşamdaki çeşitli hâllerine "Deli Kızın Türküsü", "Kapıcı Kadınlar Şiiri", "Korkak Kadınlar Şiiri", "Oğlunu Soran Kadının Şiiri", "Sorumlu Kadın Şiiri", "Eskiye Adamın Karısı", "Düşleri Çıkmayan Kadınlar" gibi şiirlerinde yer verir. Yeni devrin başlamasına rağmen kadınlar hâlâ düşüncelerin, duyguların ve özgürlük isteklerin açık bir şekilde ifade edemiyorlardı. İşte buna yanan şair her fırsatta onlar adına konuşur, onlara çağırışında bulunuyordu. "Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü" şiiri hariç değildir.

Bir taslak olmadı yüzün hiçbir zaman

Bitmiş bir resmin çizgileriydi

Kendi yüzüne kendin çizdin

Sevgiler korkular evmeler içinde

Atlas dokuyup şayak biçtin

Makastar sen terzi sendin

Biri bol gelendi halk bedenine

Ötekisi dar

Okul önlüğün mapus giysin [6, s. 236].

Kadınların dünyaya geldiklerinden itibaren çoktan toplum tarafından rolleri belirlenmiştir. Aileleri dâhi onlara özünü seçme fırsatını bırakmıyorlardı. Kadınlar da başka dünyayı bilmedikleri için onlara söylenenleri yapıyorlardı. Günümüzde de hâlâ devam etmiyor değil. İşte bu mısra da şairin anlatmak istediği budur. "Korku", Gülten Akın'ın şiirlerinde önemli bir izlek olarak yer alır ve kadınların yaşamlarında belirleyici bir konuma sahiptir. Bununla birlikte "korku"nun edebiyat alanında da, kadın yazarların kendilerini ifade etmelerini engelleyen bir duygu durumu olarak kendini duyurduğu söylenebilir. Ayrıca kadın ne yaparsa yapsın başkaları tarafından asla onaylanmadığını anlatmak istemektedir.

Şiirin ikinci kısmında sıradan yaşamlarını sürdüren, ev içi sorumlulukları, çocukların bakımı gibi yükümlülüklerin altında ezilen, kendini ifade edemeyen kadınların dilsizliği, boyun eğişlerini vurgular. Kadınların kendilerini ifade edememesi, şairin şiirlerinde sıklıkla yer bulur:

Hayatından övgülerle yitirdiğini
Yüce bir dirimde kargışla derledin
Belki gövdenin de dışındasın şimdi
Ayağa kalktığı, nesnelerin bile
Her şeylerin yürüyüp karıştığı
Susturulmuş, suskun günler içinden
Biraz geç de olsa, gerekenleri
Kadın elin, ana elin, üretken elin
Belki yine sen derleyeceksin
Ak başına dağlardan getirdiğimiz
Gül yapraklarıyla yastık yaptık
Şimdi dinlen [6, s. 236].

Yapı. Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü şiirinde mısra sayısı birbirinden farklı iki bentten, birinci bendi on mısradan, ikinci bendi ise on iki mısradan oluşmaktadır.

Şiirin genel kompozisyonuna baktığımızda birinci bentte kadınların zavallı durumu, ikinci bentte ise kadınların susup dayanamamalarını ve biraz da kendileri için yaşamaları gerektiği anlatılıyor. Şiirindeki sağlam kurgu, dize işçiliği ve yapı kurmaktaki başarısının yanı sıra, derin yapıyı da önemseyen bir şairdir. Mutlu'ya göre [7, s. 7], İnsani kaygılarının yanı sıra toplumsal kaygılar da şiirinin ana ekseninde yer alır.

Kişi. Şiirde “sen” gizli kişi unsuru mevcuttur. Burda “sen” aslında bütün kadınları kastediyor. Teklik eki ile anlatması, şairin her kadına kendisin yakın tuttuğunu, herkese ayrı ayrı tüm kalbi ile acıdığını gösteriyor bize. “Kadın” ve “ana” kişi adları da vardır. Annelik zaten kadın olmanın bir parçasıdır, ama şair burada anlatmak istediği her şeyin kadınların boynunda olduğudur. Son olarak gizli kişi unsuru daha “biz”dir. Burada “biz” tabi ki de kadınların tümüdür. “Ak başına dağlardan getirdiğimiz. Gül yapraklarıyla yastık yaptık. Şimdi dinlen” mısrasında şair kadınları bir tek kadınlar hisseder, anlar ve birlikte oldukları sürece bir birine yardımcı olabileceklerini ifade ediyor.

Zaman. “Hiç bir zaman”, “şimdi”(iki kez), “günler içinden”, “geç”, “yine” gibi zamanı belirten sözcükler kullanılmıştır şiirde. “Bir taslak olmadı yüzün hiçbir zaman. Bitmiş bir resmin çizgileriydi” mısrasında yukarıda da bahsettiğimiz gibi kadınların asla bir seçimlerinin olmadığını söylüyor şair. “Yüce bir dirimde kargışla derledin. Belki gövdenin de dışındasın şimdi” bulundukları durumu değiştirmeye kalkıştıkları zamanı “şimdi” ifadesi ile anlatıyor Gülten Akın. “Susturulmuş, suskun günler içinden. Biraz geç de olsa, gerekenleri” ifadesinde “suskun günler” kadınların kendilerini ifade etmekten korktukları zamanı belirtiyor ve değişime geç bile kaldıklarını göstermek amacıyla “geç” zaman belirticisi kullanılıyor.

Mekân, yer anlamlarına gelen “yüzüne”, “hayatından”, gövdenin de dışındasın”, “dağlardan” ifadeleri kaleme alınmıştır. “Kendi yüzüne kendin çizdin” mısrasında kadınların başına gelenlerin asıl sebeplerin biri de kendileri olduklarını söylemek istiyor şair. Yani her şeye göz yumup, dayatmalara baş eğmelerine karşıdır. “Hayatından övgülerle yitirdiğini” mısrasında bunca zaman zorluklarla elde ettiği şeylerin aslında hayatta hiç bir öneminin olmadığını anladığı andır. “Gövdenin de dışındasın” ifadesi düz anlamda bir yer ise, yan anlamda özgürlükten mutlu olmaktır. Ve şiirin son bölümündeki Ak başına dağlardan getirdiğimiz. Gül yapraklarıyla yastık yaptık. Şimdi dinlen” mısrasında gökten inmiş bir yardım meleği olarak, isyancı ruhu ile kadınların başkaldırmasını istiyor şair.

Tema. Görüldüğü üzere şiirde “kadın duyarlılığı” ve “kadın sorununun”, ataerkil toplumsal yapıya duyulan tepkinin açığa çıkarılması veya bireysel sorunların dile getirilmesi amaçlanmıştır. Eserde anlatılmak istenen, “evin içiyle kuşatılmış olması ve kendine dair bir hayat, bir dünya kuramaması aksine çocukla beraber eve daha çok hapsedilmesi kadının en önemli meselelerinden biridir. Akın, kadının özgürleşmesi, birey olabilmesi, kendini sadece evlilik yoluyla konumlandırması ya da öğretilmiş ve öngörülmuş evlilikle gelen statüyü reddetmemesi üzerine

kurar dizelerini.” [8, 32] Bir ihtar tonu ile ortaya konan şiir kalabalığa sesleniyor, ülkesinde insanlar için mühim bir devrim isteği açık şekilde ifade ediliyor.

Dil ve Üslup. Gülten Akın mısra ve cümlelerinde yeni duyuş ve heyecana eş yenilikler yaptı. Geleneksel klasik ve folklorik şiiri birleştirerek sade bir dil ve samimi bir yaklaşımla şiirler yazdı. Geleneksel imge ve sembolleri günlük konuşma dili ile zamana uygun tarzda işlemiştir. Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü şiirinde dil genel anlamıyla tasvir edici fonksiyonla kullanılmıştır. Eserin dili mecaz anlamlı sözcükleri saymadığımızda (“Bitmiş bir resmin çizgileriydi”, “Kendi yüzüne kendin çizdin”, “Makastar sen terzi sendin”, “Biri bol gelendi halk bedenine”, “Ötekisi dar Okul önlüğün mapus giysin”) büyük ölçüde konuşma diline dayalıdır. Yalın, açık ve akıcı üslubu duygu ve düşünceleri anlamakta okuyucuya zorluk çekirtmiyor. Şiirde eleştirici üslubu da belirtmemiz gerekir. Şiirin bütün dil ve yapı unsurunu kapsayarak şiire görsel bir nitelik kazandıran, dil ve muhteva arasında uyumu gözler önüne seren dış yapı unsuru, şiire aynı zamanda estetik bir güzellik kazandırır.

Ahenk. Serbest nazım şekli ile yazılmış olan ‘Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü’ şiiri iki kısa bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü 10 mısra, ikinci bölümü 12 mısra ve farklı hece sayılarla yazılmıştır. İlk mısralarında ahenk dize sonlarında ses benzerlikleri yani redifler ile sağlanmaktadır:

Kendi yüzüne kendin çizdin; Atlas dokuyup şayak biçtin; Makastar sen terzi sendin; Okul önlüğün mapus giysin.

Sonraki bölümde tekrarlamalar, dize sonlarında ses benzerlikler görülmemekle birlikte ‘l’yarım kafiye ve ‘ler’, ‘ken’ gibi zengin kafiyeler bulunmaktadır:

Hayatından övgülerle yitirdiğini
Yüce bir dirimde kargışla deriedin;
Ayağa kalktığı, nesnelerin bile..
Susturılmış, suskun günler içinden;
Biraz geç de olsa, gerekenleri
Kadın elin, ana elin, üretken elin
Söz Sanatları

Açık İstiare Sanatı. Aşağıdaki mısrada şair kadının yüzün bitmeyen bir resim olarak anlatarak Açık İstiare yapıyor:

Bitmiş bir resmin çizgileriydi
Kendi yüzüne kendin çizdin.

Tariz Sanatı. Birinci bölümün son mısralarında şair halka kadınların her hareketin tenkid ettiklerine iğneleme yapıyor:

Makastar sen terzi sendin
Biri bol gelendi halk bedenine
Ötekisi dar
Okul önlüğün mapus giysin.

Kinaye Sanatı. İkinci bölümün ilk mısralarında şair kadının ruh halini Kinaye sanatın kullanarak anlatıyor:

Hayatından övgülerle yitirdiğini
Yüce bir dirimde kargışla deriedin
Belki gövdenin de dışındasın şimdi..

Yani demek istiyor ki, insanlar tarafından onaylanmak için aslında istemediklerini yapıyorsun, mutsuz mutsuz yaşamaya, bir diri ölü olmaya devam ediyorsun. Bu mısrada hem başkalarına hem kadın milletine Nida’da bulunuyor.

Fariza Ongarsonova’nın “Ayel” şiirinin tahlili

Zihniyet. Kazak edebiyatında kadın eşitliği, anne sevgisi hakkında yazılmış olan bol bol eserler mevcut olmasına rağmen, bir yazar veya şair olarak yüksek zirveleri fetheden kadın yazarlarının sayısı ne yazık ki çok azdır. Sebebi de hepimize malûm. Doğuştan gelen yetenek yeterli olmuyor, sürekli arayışta olmayı gerektiriyor. Kazak halkının kadınları şahsi arzularına aile

mutluluğunu tercih eder, yazarlık yolculuğun ise erkek kısmına bırakırlar. Bu çalışmada Fariza Ongarsınova'nın şiir tahlilinin yapılmasının önemi, kadın konusun işleyen kadın şairlerinin nadirliğidir. F.Ongarsınova'nın "Aysel" (kadın) şiiri 1989 yılında kaleme alınmıştır.

"Aysel" şiirinde şair âlemde dönen kötülük ve iyilikleri dile getiriyor:

Ey, adamzat!
Qara jerge gul ekken,
Qara ormandı kûl etken!
Tında menı jurekpen!
Tında menı, san jurttar!
Ken elemde keudelerde tarlıq bar,
Tutastıq bar, qaldıq bar,
Bar elemde, qara jerdin betinde
Soğıs jaylı jarlıqtar.
Duniyede uzın qoldı ustem bar,
Şarasız bır kuşter bar,
Mahabbat bar, qurlıqtar bar, tuster bar.
Janartau bar, jarılı bar, dumpu bar.
Sendı uylerde kunkıl bar
Atpay, aspay qurtu bar.
Adaldıq bar, meyrım bar, zorlıq bar,
Qayratındı qaynatadı qorlıqtar.
Ulılıq bar, danalar bar, murat bar,
Şın atalğan qırat bar,
Teren jatqan bulaqtar.
Bıraq sonın berinen
Bıık turğan bır kûş bar,
Didarına Jer de quştar, Kun quştar:
Ol – nezıktık, mengı şuaq, nurı – qut,
Sarqılmaytın jılulıq,
Ol – tırlıqtın quatı –
AYEL attı ULILIQ! [9, 119].

Kalabalığa seslenerek, tüm kalpleri ile dinlemelerini istiyor şair. İnsanların kıskançlığını, bütünlüğün, kinlerin ve kendi aralarında gerçekleşmek üzere olan savaşın olduğunu söylüyor. Çaresizler, âşıklar renkli renkli bir birine benzemeyen insanlarla dolu dünyada hem adâlet hem zulüm var. Bu kadar güzel ve kötü şeyler arasında bütün güzel şeylerin kaynağı kadınlar olduğunu anlatıyor Fariza Ongarsınova. 1980'li yıllarında savaş kokusu her yeri kapmışken, kadınlar ailelerin, milletin koruma derdine düşerler. Kazak halkının bir atasözü diyor ki "Vatan ocak başından başlar", tabi ocak ev demektir, aile demektir. Yani sonuç olarak "Aysel" şiirinin zihniyeti XX. yüzyılın Kazak kadınların omuzlarına düşen zorluluklar anlatıp, onların değerini bilme çabasıdır.

Şair dünyadaki tüm kadınlara bir 'anne', 'yenge', 'kız kardeş', 'öğretmen' olarak bakar ve kaleme aldığı şiirlerinde dolaylı dolaysız onlara sık sık yer verir: 'Ayeldin Monologı', 'Anama', 'Jeneşe' adlı şiirlerinde kadınlığın inceliğini, hem duygusal hem güçlüğünü anlatır. Kadın konusunu her tarafından ele alan şair, o zamanlarda söylenmesi ayıp olan 'Kadının Sevgisi' konusunu işlemiştir: 'Suygen – Sulu', 'Ayselge Degen Mahabbat', 'Qız Mahabbatı'.

Yapı. "Aysel" şiiri yirmi yedi mısırdan ve altı bentten oluşmaktadır. Birinci bendi beş mısırdan ibarettir. Bu bentte şair giriş kısmı olduğu için okuyucuya sesleniyor. İkinci bendi dört mısırdan oluşuyor ve kalan dört bent gibi dünyadaki maddi manevi varlıkları sıralıyor. Altıncı bent ise, yedi mısırdan oluşuyor. Son bentte şair varlıkları sıralamayı bırakıp kadının önemini vurguluyor.

Kişi. Şiirde canlı cansız kişi unsurlarını belirten kelimeler: “adamzat” (insan), “danalar” (bilginler), “kûş” (güç), “ayel” (kadın), “ulılıq” (izzet). Adamzat kelimesi, şairin nida sanatın kullandığı beytinde seslendiği özneyi belirtmek amacıyla yazılmıştır. Hâkim anlatıcı düşüncelerini paylaşmaktadır. Dünyada “danalar” yani bilginlerin olduğunu belirterek, onları cankulağı ile dinlemek gerektiğini anlatır. Güç anlamına gelen “kûş” kelimesi maddi manevi varlıkların hepsinden üstün olan bir GÜÇü vurguluyor. Güç kelimesi soyut olsa bile somut varlığı yani kadını anlatan kelimedir. Kadın unsuru zaten şiirin ana karakteridir. Şiir bu karakter üzerinde yazılmıştır. “Ulılıq” ise izzet anlamına geliyor ve başkahraman olan kadını betimliyor.

Zaman. “Aysel” şiirinde zaman unsurunun belirtileri verilmemiş desek yanlış olmaz. Bir tek şiirin son beytinde “mengi şuaq” ifadesi kadınların daima bir güneşin nuru gibi parlayabilme yeteneğini anlatmak için kullanılmıştır. Kadın bir yaşam kaynağıdır, insanlığın devamını sağlayan bir varlıktır.

Mekân. Şiirde mekân unsurları oldukça çoktur. “Qara jerge” (kara toprağa), “orman”, “ken alem” (geniş dünya), “keudelerde” (gövdelerin içinde), “jerdin betinde” (yeryüzünde), “uylerde” (evlerde), “biikte” (yükseklerde) gibi benzetmeler, ifadeler kullanılmıştır.

Qara jerge gul ekken,

Qara ormandı kûl etken!

Bu mısralarda insanlar hakkında bir çelişki görünüyor, yani insanlar hem gül, ağaç ekerek doğayı zenginleştiriyor hem ormandaki ağaçları kendi faydaları üzere keserek doğaya zarar veriyor. İnsanlık hâli ya, hem sever hem söver.

Ken alemde keudelerde tarlıq bar mısrasında geniş âlemde bir birlerini kıskanan insanları, kalplerinin darlığından öyle yaptıklarını anlatıyor. Kazak halkında “gövdesi dar” ifadesi herkesi kıskanan, mutluluklarını paylaşamayan insanlar için kullanılır.

Bıraq sonın barinen

Bıık turğan bır kûş bar

mısrasında kadınların dünyadaki, insanların hayatındaki yerini belirtmek için “biikte” yükseklerde sözcüğün kullanılmıştır.

Tema. Edebiyat âleminde her şairin sevip, kendine yakın tuttuğu, anlatmaktan zevk aldığı temalar vardır mutlaka. Bunun sayesinde onların şairlik fikri, bağımsız bakışları belli olabiliyor. Fariza Ongarsınova’nın eserlerinin ana konusu kadınların hayatı, kadınların yoludur. Kadınların kibirliliği, ruhlarının özgürlüğün kendi halkının tarihinde arayan Fariza Ongarsınova’nın eserleri Kazak halkı için hâlen de aktüel desek yanılmayız. Kadınlar doğuştan ailelerine düşkün, onların rahatlığı için çabalayan, ev işleri ile uğraşan, aynı anda para kazanmaya de yetişen varlıktır. Kendi ölümlüklerin sonuna bırakan, değerleri bazen bilinmeyen canlılardır. İşte bu gerçekleri Fariza Ongarsınova eserleri ile dışa vuruyor. Şair babasını daha çok küçükken kaybetmiştir, o zaman bütün yük annesinin omuzuna yatmıştır. Bunları kendi gözleri ile görerek büyüyen şair en çok annesine hayran kalıp, hürmet ettiğini ve daima ona özendiğini söyler.

Dil ve Üslup. Fariza Ongarsınova diğer şiirlerinde de olduğu gibi “Aysel” şiirinde okuyucuya seslenip, düşüncesin gizlemeden açık ve akıcı dil ile kaleme almıştır. Şair eserlerin hep halkı için yazmıştır, o yüzden de şiirlerinde günlük konuşma kazakçasını kullanmıştır.

Fariza Ongarsınova şiirlerinde külfetli, ağır söyleyişlerden kaçınmış, fiil hâkimiyetinde yalın bir hareket üslubu yaratmıştır. Yaygın kullanım özelliği olmayan Arapça kelimeleri kullanmamıştır. Gramatikal olarak da sadeliği ve milliliği tercih etmiştir.

Ahenk. ‘Aysel’ şiiri hece ölçüsü ile yazılmıştır, hece sayısı da karışık kalıplar 7’li ve 11’lidir. ‘ekken’, ‘etken’, ‘bar’ çok sayıda ses benzerliği gösteren redifler ve ‘gul’, ‘kul’, ‘tarlıq’, ‘qaldıq’ gib kafiyeleler mevcuttur:

Qara jerge gul ekken,

Qara ormandı kûl etken;

...Ken elemde keudelerde tarlıq bar,

Tutastıq bar, qaldıq bar;

Kelime tekrarlamaları oldukça çoktur şiirde:

Tında menı jurekpen!

Tında menı, san jurttar!

‘Bar’ kelimesi redif olarak şiirde baştan sona kadar kullanılmaktadır.

Söz Sanatları

Seslenme Sanatı. Şair şiiri Seslenme sanatıyla başlamıştır, halka doğru sesleniyor:

Ey, adamzat!

Tezat Sanatı. Şiirde insanlar hakkında anlatırken anlamı güçlendirmek için zıt kavramların kullanılıyor:

Qara jerge gul ekken,

Qara ormandı kûl etken!

Yani doğayı hem koruyan hem yok ediciler insanların ta kendileridir.

Tekrir Sanatı. İyice duyulmak için kelimeyi tekrarlayarak Tekrir Sanatı yapıyor Fariza

Ongarsinova:

Tında menı jurekpen!

Tında menı, san jurttar!

Mecaz-ı Mürsel Sanatı. İnsanlardaki kıskançlığı anlatmak için ad aktarmasını yapıyor burada şair: Ken elemde keudelerde tarlıq bar – kazak dilinde bu ifade insanların duyduğu kıskançlığı belirtiyor.

Teşhis Sanatı.

Duniyede uzun qoldı ustem bar.

Bu mısradaki şair galipi uzun kollu olarak kişileştiriyor.

Değerlendirme ve Sonuç

Tahlil bölümünde ele aldığımız “Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü” ve “Ayel” şiirlerinin ortak muhtevada kaleme alındığı ortadadır. Bunun yanı sıra ele aldığımız bu eserlerin farklı yönleri de vardır. Örneğin, “Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü” şiirinde daha ziyade kadınların hayat sıkıntıları ön planda anlatılmaktadır. “Ayel” şiirinde ise, kadınların toplumdaki itibarı, yüceliği ve değeri üzerine durulmuştur. İki şairin şiirlerinde yaşadığı dönemin sorunları, hatta günümüzde de hâlâ geçerli olan toplumsal meseleler yansıtılmaktadır. Ancak duygu düşüncelerini aktarırken farklı anlatım tarzlarına başvurduğu görülmektedir. Şiirlerde kişi kavramları doğal olarak benzer durumdadır. Yani şiirlerde ana karakter olan kadınla birlikte topluma yönelen “biz” vardır. Zaman ve mekân unsurları lehçe farklılığını hesaba almazsak, ifadeye yüklenen anlam benzerlikleri bulunmaktadır. Bu bağlamda her ikisinde de kadınların çaresizliğini ifade eden “hiç bir zaman” ve ruhlarının ebediyetini belirten “sonsuz” kelimeleri isabetli kullanılmıştır. Gülten Akın ile Fariza Ongarsinova eserlerinde “yüksekte”, “dağlarda” gibi kelimeleri kadınların toplumdaki derecelerini belirtmek için kullanılmıştır. Ayrıca iki şiirde de bulabileceğimiz bir kavram “gövde”dir. Gövde, kadın milletin hem güçlü hem zayıf tarafıdır. Kadınlar nazik ve sevgi dolu kalpleri ile başkalarının kalplerini kazanır, aynı zamanda en çok kalbinden yaralandığı vurgulanmıştır.

Gülten Akın ve Fariza Ongarsinova’nın şiirsel doğası hırslarında, yapısal bütünlüklerinde ve iç kargaşalarında belirgindir. Ayrıca iki şairin da şiirlerinin özelliklerinin biri de insan dünyasının çeşitli yönlerini ortaya çıkarmak için doğal fenomenlerin kullanılmasıdır. İki şiirin benzerliği tabloda sunulmuştur (Tablo 1).

Tablo 1 – İki şiirin benzerlikleri

Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü	Benzerlikleri	Ayel
1	2	3
*yükümlülük altında ezilen kadınları anlatıyor.	*Aynı dönemde kaleme alınmışlardır. *Kadın konusu işlenmiştir.	* her şeyden üstün olan kadınların doğasını anlatıyor.

Tablo 1'in devamı

1	2	3
*susmaya alışık yaşayan kadınların isyanı çağrıştırılmış.*Adaletsizliğe meydan okuma belirgindir. *Karamsarlık hissedilir. *Ses ve kelime benzerlikler yok diyecek kadar azdır. *Serbest nazım şekli ile yazılmıştır.	*Kadın değerini vurgulanmıştır. *Akıcı üslupla ifade edilmiş.*Günlük konuşma dili kullanılmış. *Kadınları betimleme sırasında aynı kelimeler kullanılmış.	* okuyucuya sesleniyor. * kadınların gücü anlatılır.* İyimserlik hissedilir. * Hece ölçüsü ile yazılmıştır.

Gülten Akın ile Fariza Ongarsınova'nın ortak maksat, ortak yöntem kullandığını görmekteyiz. Gülten Akın şiirliğinin ilk yıllarında bireysel yaklaşımda olduğu belirgindir. Ama sonraki dönemlerinde hep toplumsal konuları folklor unsurları ile işlemiştir. Fariza Ongarsınova'nın aksine I.bölümde tahlil ettiğimiz şiirinde hep kötümserlik, ümitsizlik hâkimdir. İsyancı ruhu ile okuyucunun dikkatini çekmektedir. Lafcı'nın ifade ettiği gibi [10, s. 10], Gülten Akın'ın ilk üç şiir kitabındaki “Rüzgâr Saati” (1956), “Kestim Kara Saçlarımı” (1960), “Sığda” (1964) şiirlerinin merkezinde bireysel, içe dönük ve kadınca duyarlılığı yansıtan “ben” vardır. Bu kitaptaki şiirlerin çoğu özellikle kadın-bireyin aşkını, yalnızlığını, umutlarını, umutsuzluklarını, tedirginliklerini yalın bir söyleyişle ve kimi zaman doğaya ait öğelerle kurulan imgelerle dile getirir.

Şiir düşünce ile duyguların karışımı ise, Fariza Ongarsınova'nın eserleri insanın daha önce sezmediği duyguları hissettiriyor hem her şeye bir başka gözlerle bakmaya tesir ediyor. Bu da şairin kendine ait bir özelliğidir, estetik ifadelerle gerçekleri gösterir, iyimser tavırla okuyuculara his ve duygularını aktarır. Aynı dönemde yaşayan ve aynı konuları işlemiş olan bu iki kadın şairin düşüncelerinde ortaklık vardır. Gülten Akın ve Fariza Ongarsınova'nın bu eserlerinde kadın imgesi yüceltilmiştir.

KAYNAKLAR

1. Комарова Н.С. Қазіргі қазақ өлеңіндегі психологизм: Филол. ғылым. канд. ғылыми дәреж. алу үшін дайынд. дисс. автореф. – Алматы, 2000. – 5 б.
2. Aktaş, Ş. Şiir Tahlili. Teori ve Uygulama. – Ankara: Akçağ yayınevi, 2009. – 280 s.
3. Akın, G. Şiir ve Dilin Bilinci Gülten Akın. / Haz. Alpay Kabacalı. – İstanbul: Tüayap yayınları, 2004. – 142 s.
4. İlhan, N. Gülten Akın Şiirinde Kent, Göç Ve Gecekondu Algısı // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. – 2012. – №4. – S. 85–104.
5. Әбдіманұлы Ө. Фаризаның ақындық әлемі. Мир поэзии Фаризы Онгарсыновой. // Серия Журналистики, [S.l.], v. 35, n. 1, ақпан 2016. [Электронды ресурс]. URL: <<https://bulletin-journalism.kaznu.kz/index.php/1-journal/article/view/91>>. Алынған күні: 15 наурыз 2021ж.
6. Akın, G. Toplu Şiirler. – İstanbul: Yapı kredi yayınları, 2000. – 1256 s.
7. Mutlu, A. Gülten Akın Şiirine Bir Yaklaşım. [Elektronik kaynak]. URL: <https://www.theauroraaustralis.net/gulten-akin-siirine-bir-yaklasim-ayten-mutlu/> Erişim tarihi: 15.03.2021.
8. Yılmaz, E. Yalnızlık ve Kadın Bağlamında Gülten Akın'ın Şiirleri // Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2016. – №1. – S. 31–38.
9. Оңғарсынова Ф. Толық шығармалар жинағы. – IV том. – Алматы: BRK Press, 2015. – 320 б.
10. Lafcı, S. Gülten Akın Şiirlerinde Kadın ve Kadın Algısı. [Elektronik kaynak]. URL: <https://www.academia.edu/13390449/> Erişim tarihi: 15.03.2021.

REFERENCES

1. Komarova N.S. Qazirgi qazaq olenindegi psihologizm: Filol. gylym. kand. gylymi darezhi. alu ushin daiynd. diss. Avtoref [Psychologism in modern Kazakh poetry]. – Almaty, 2000. – 5 b. [in Kazakh]
2. Aktaş, Ş. Şiir Tahlili. Teori ve Uygulama [Analysis of Poetry. Theory and Practice]. – Ankara: Akçağ yayınevi, 2009. – 280 s. [in Turkish]
3. Akın, G. Şiir ve Dilin Bilinci Gülten Akın [Master of poetry and language Gulden Akyn] / Haz. Alpay Kabacalı. – İstanbul: Tüyap yayınları, 2004. – 142 s. [in Turkish]
4. İlhan, N. Gülten Akın Şiirinde Kent, Göç Ve Gecekondu Algısı [The Perception of the City, Migration and Slums in Gülten Akın's Poetry] // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. – 2012. – №4. – S. 85–104. [in Turkish]
5. Abdimanuly O. Farizanyñ aqyndyq alemin. Mir poiezii Farizy Ongarsynovoi [The poetic world of Fariza Ongarsynova] // Serii Zhurnalistiki, [S.l.], v. 35, n. 1, aqpan 2016. [Elektronnyy resurs]. URL: <<https://bulletin-journalism.kaznu.kz/index.php/1-journal/article/view/91>>. Alyngan kuni: 15 nauryz 2021zh.
6. Akın, G. Toplu Şiirler [Collective Poems]. – İstanbul: Yapı kredi yayınları, 2000. – 1256 s. [in Turkish]
7. Mutlu, A. Gülten Akın Şiirine Bir Yaklaşım [An Approach to the Poetry of Gülten Akın]. [Elektronik kaynak]. URL: <https://www.theauroraaustralis.net/gulden-akin-siirine-bir-yaklasim-ayten-mutlu/> Erişim tarihi: 15.03.2021.
8. Yılmaz, E. Yalnızlık ve Kadın Bağlamında Gülten Akın'ın Şiirleri [Poems by Gülten Akın in the Context of Loneliness and Women] // Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2016. – №1. – S. 31–38. [in Turkish]
9. Ongarsynova F. Tolyq shygarmalar zhinagy [The Complete Works]. – IV tom. – Almaty: BRK Press, 2015. – 320 b. [in Kazakh]
10. Lafcı, S. Gülten Akın Şiirlerinde Kadın ve Kadın Algısı [The Perception of Women and Women in Gülten Akın's Poems]. [Elektronik kaynak]. URL: <https://www.academia.edu/13390449/> Erişim tarihi: 15.03.2021.

FATİH VEYİS¹, SEBİLE ALKIR²

¹Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi

(Türkiye, Erzurum), e-mail: fatih.veyis@atauni.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-4874-7643>

²Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, Erzurum Lisesi
(Türkiye, Erzurum), e-mail: sebilealkir@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9482-0530>

ÇOCUK EDEBİYATINDA ÖLÜM VE YAS SÜRECİNE ANLATIBİLİMSSEL BİR BAKIŞ: “HAYALET POSTACI” ÖRNEĞİ

Özet. “Hayalet Postacı”, resimli çocuk hikâye kitabıdır. Yas sürecinde olan bir çocuğun annesinin yardımıyla düş gücünden yararlanarak ölümü kabullenişinin anlatıldığı bu kitapta yaşanan maceranın, babasını arama sürecinin uyku esnasında gerçekleşmesi, bilinçaltına açılan en önemli kapı olan uykuya da bir gönderme taşımaktadır. Hikâye anlatılırken adeta resimler de konuşturulmuştur. Çok işlenen ve genel olan ölüm konusu çocuk dünyasında diğer soyut kavramlar gibi anlaşılmazdır. Sevdği birini kaybetmek ve onun yasını tutmak yetişkinler için bile ruhsal travmalara sebep olurken ebeveynini kaybeden bir çocuğun bunu anlaması ve kabullenmesi daha zor gibi görünür. Oysa ölüme kendi dünyasından, oyun penceresinden, bakan çocuk bu gerçeği daha kolay kabullenebilir. Çünkü hayal ve gerçeklerle iç içe olan sınırları çizilmemiş bir dünyada yaşamaktadır ve her yeri hayalleriyle süslemiştir. “Hayalet Postacı’da” çocuğun bu yas sürecinden çıkışı anlatılmış ve resimlerle daha da belirgin hâle getirilmiştir. Nurgül Ateş’in yazdığı bu hikâyenin teması sevgidir, insanların sevginin gücü ile bütün zorlukları aşacağı, karşılaşılan sıkıntıların üstesinden gelebileceği, hayal ederek olumsuzlukları güzelliğe dönüştürülebileceği mesajı verilmek istenmiştir.

Anahtar kelimeler: Hayalet Postacı, Çocuk Edebiyatı, Çocukların Dünyası, Ölüm, Yas, Bilinçaltı.

Fatih Veyis¹, Sebile Alkyr²

¹Associate Professor, Doctor, Ataturk University

(Turkey, Erzurum), e-mail: fatih.veyis@atauni.edu.tr

²Teacher, High School of Erzurum under the Ministry of National Education

(Turkey, Erzurum), e-mail: sebilealkir@gmail.com

A Narratological Perspective on Death and Grief in Children's Literature: “The Ghost Postman” Example

* Bize doğru alıntı yapınız:

Veyis Fatih, Alkir Sebile. Çocuk Edebiyatında Ölüm Ve Yas Sürecine Anlatibilimsel Bir Bakış: “Hayalet Postacı” Örneği // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №3 (121). – Б. 80–91.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.736>

* Cite us correctly:

Veyis Fatih, Alkir Sebile. Çocuk Edebiyatında Ölüm Ve Yas Sürecine Anlatibilimsel Bir Bakış: “Hayalet Postacı” Örneği [A Narratological Perspective on Death and Grief in Children's Literature: “The Ghost Postman” Example] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №3 (121). – B. 80–91.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.736>

Abstract. “The Ghost Postman” to be analyzed is a children's picture story book. The adventure of a child in the process of mourning in this book, in which he accepts death by using his imagination with the help of his mother, also carries a reference to sleep, which is the most important door that opens to the subconscious. While the story was being told, the pictures were also spoken. The subject of death, which is widely covered and general, is incomprehensible like other abstract concepts in the world of children. Losing and mourning a loved one causes mental trauma, even for adults, while the loss of a parent seems more difficult for a child to understand and accept. However, the child who looks at death from his own world, from the game window, accepts this fact more easily. Because he lives in a world with no borders, intertwined with dreams and reality, and he has decorated it with his dreams. In Ghost Postman, the child's exit from this mourning process is explained and made more evident with pictures. The theme of this story, written by Nurgul Atesh, is love, and it is intended to convey the message that people can overcome all difficulties with the power of love, overcome the difficulties encountered, and turn negativities into beauty by imagining.

Keywords: Ghost Postman, Children's literature, the world of children, death, mourning, subconscious.

Фатих Вейс¹, Себиле Алкыр²

¹доцент, доктор, Атамүрік университеті

(Түркия, Эрзурум қ.), e-mail: fatih.veyis@atauni.edu.tr

²Ұлттық Білім Министрлігі жанындағы Эрзурум орта мектебінің мұғалімі

(Түркия, Эрзурум қ.), e-mail: sebilealkir@gmail.com

**Балалар әдебиетіндегі өлім мен қайғы-қасіретті баяндау тәсілі:
«Елес пошташы» мысалында**

Аннотация. Бұл мақалада талданатын «Елес пошташы» – бұл суретті балалар кітабы. Бұл кітаптағы аза тұту кезіндегі баланың шытырман оқиғасы, ол өзінің қиялында анасының көмегін қолдана отырып, өлімді қабылдайды, сонымен қатар түпсанасына ашылатын ең маңызды есік болып табылатын ұйқыға да сілтеме жасалады. Әңгіме айтылып жатқанда, фотосуреттер де дауыстап айтылады. Балалар әлеміндегі басқа дерексіз ұғымдар сияқты, кеңінен айтылатын және жалпы ұғым болып табылатын өлім тақырыбы да түсініксіз. Жақын адамынан айырылу және қайғы-қасірет ересектердің өзінде де психикалық жарақат тудырады, ал балаға ата-анасынан айырылуды түсіну және қабылдау тіпті қиын болатын секілді. Алайда, өз әлемінен, ойын терезесінен өлімге қарайтын бала бұл фактіні оңай қабылдайды. Себебі ол шексіз әлемде өмір сүреді, армандар мен шындықтармен араласып, оны армандарымен безендіреді. «Елес пошташыда» баланың осы аза тұту процесінен шығуы фотосуреттер арқылы түсіндіріледі және айқынырақ болады. Нұргүл Атеш жазған бұл оқиғаның тақырыбы – махаббат, ол адамдар барлық қиындықтарды махаббат күшімен жеңе алады, туындаған қиындықтарды жеңіп, теріс құбылыстарды елестету арқылы сұлулыққа айналдыра алады деген ойды жеткізуге арналған.

Кілт сөздер: Елес пошташы, балалар әдебиеті, балалар әлемі, өлім, аза тұту, түпсана.

Фатих Вейс¹, Себиле Алкыр²

¹доцент, доктор, Университет Атамюрка

(Турция, г. Эрзурум), e-mail: fatih.veyis@atauni.edu.tr

²учитель средней школы Эрзурума при Министерстве национального образования

(Турция, г. Эрзурум), e-mail: sebilealkir@gmail.com

Способ повествования о смерти и страданиях в детской литературе: на примере «Призрачного почтальона»

Аннотация. «Призрачный почтальон», рассматриваемый в данной статье, – это детская книжка с картинками. Приключение ребенка в этой книге, в которой рассказывается о том, как ребенок, находящийся в процессе скорби, принимает смерть, используя свою силу воображения с помощью своей матери, процесс поиска своего отца происходит во время сна, также содержится отсылка ко сну, который является самой важной дверью, открывающейся в подсознание. Пока рассказывалась история, фотографии также обсуждаются. Тема смерти, которая широко освещается и является общей, непостижима, как и другие абстрактные понятия в мире детей. Потеря и скорбь по близкому человеку вызывает психическую травму даже у взрослых, в то время как ребенку потеря родителя кажется более трудной для понимания и принятия. Однако ребенок, который смотрит на смерть из своего собственного мира, из игрового окна, легче принимает этот факт. Потому что он живет в мире без границ, переплетенном мечтами и реальностью, и он украшает его своими мечтами. В «Призрачном почтальоне» выход ребенка из этого траурного процесса объясняется и становится более очевидным с помощью фотографий. Тема этой истории, написанной Нургулем Атешем, – любовь, и она призвана донести мысль о том, что люди могут преодолевать все трудности силой любви, преодолевать возникающие трудности и превращать негатив в красоту, воображая.

Ключевые слова: почтальон-призрак, детская литература, мир детей, смерть, скорбь, подсознание.

Giriş

Çocuk kitapları küçük çocukların ilgi ve ihtiyaçlarına göre uyarlanmış, çocuğun hayal gücünü, kavrama yeteneğini, kendini ifade edebilme becerisini, kelime hazinesini ve düşünme çeşitliliğini geliştiren eğlenceli yayınlar şeklinde tanımlanır [1]. Çocuk edebiyatı ürünlerinin yazımı çok büyük ustalık ve titizlik gerektirir. İyi çocuk edebiyatının başarı çitasını; çocuk gerçekliği, çocuk bakışı ve çocuğa görelilik belirlemektedir [2]. Nitelikli çocuk edebiyatı ürünleriyle beslenen çocuklar, yazarların kitaplarda işlediği konulardan hareketle düşüncelerini oluşturmaya, doğruyu yanlış ayırt etmeye ve kendi doğrularını yakalamaya başlarlar [3]. Çocukların kitaptaki bir karakteri zihinlerinde canlandırmaya çalışmaları onların hayal dünyalarını güçlendirir [4]. Bir bakıma çocuğu farklı dünyalarla tanıştırır bu ürünler.

Kitaplarda sunulan zengin yaşantılar ve nitelikli ortamlar çocuğa farklı bakış açıları kazandırır ve sorgulama becerisini geliştirir [5]. Okul öncesi dönemde kitap, pek çok yönden ilk bakışta daha ilgi çekici, rengârenk ve hareketli oyuncaklarla rekabet etmek durumunda olduğu için oyuncak kadar estetik, çocuğu oyuncaklarından ayırabilecek kadar ilgi çekici olmak zorundadır [6]. Okul öncesi dönem, kişiliğin oluşumunda ve gelişmesinde, temel bilgi, beceri ve alışkanlıkların kazanılmasında insan hayatının en kritik dönemlerinden biridir. Okul öncesi dönemdeki çocuklar, yaşça daha büyük olanlar ve yetişkinler kadar nesnel düşünemezler, olaylar ve nesneler arasında somut ve bedensel bağlar kuramazlar, benmerkezcidirler, düş ile gerçeği çoğunlukla birbirine karıştırırlar [7]. Okul öncesi dönemin bütün bu özellikleri dikkate alındığında doğumdan itibaren başlayan süreçte uyarıcı çevre, sunulan oyuncaklar, eğitim materyalleri, özellikle de kitaplar onun bir yetişkin olmasının temellerini atması açısından çok önemli araçlardır [8]. Çocuk edebiyatının en önemli ilkesi çocuğa görelilik ilkesidir. “Çocuğa görelilik ilkesi, genel bir ifadeyle, çocuğun düşlem gücüne seslenen, onun rahatça ve tat alarak okuyabileceği dili ve anlatımı içinde barındıran, ilgi duyabileceği konuları işleyen, onu duygu ve düşünce yönünden besleyen, kurgusu ve olay örgüsü karmaşık olmayıp onun kavrayabileceği bir düzeyde olan, dikkat dağıtıcı ayrıntılardan arıtılmış olan” demektir [9]. Çocuklar yaşamlarının ilk yıllarından itibaren yazılı ve görsel yayınlarla

karşılaşırlar. Resimli çocuk kitapları çocukların edebiyat alanına ait ilk deneyimlerini yaşadıkları örneklerdir. Bu nedenle çocuklar için yaş, gelişim özellikleri, ilgi ve ihtiyaçlarını dikkate alınarak hazırlanmış nitelikli hikâye kitapları çok önemli eğitim araçlarıdır [10]. Özellikle çizilen resimlerin çocukların yaş özelliklerine, anlam evrenlerine ve duyarlıklarına göre hazırlanmış olması daha da büyük önem kazanır [11]. Özer [12] resimleri çocuklarda “öykü, masal dinleme isteği uyandıran unsur olarak ifade etmiştir. Çocuk kitaplarının şekil özellikleri, muhteviyatı ve resimlemeleri ile çocukların seviyesine uygun olması gerekir. Çocuklar hikâyenin metni ile hikâyenin resimleri arasındaki bağlantıdan hareketle metni anlayıp yorumlayabilmelidir. Hatta resimlemeler, hikâyenin kısa bir özeti olmalı hatta yazarın kelimelerle anlatamadıklarını renklerle, çizimlerle hissettirebilmelidir.

Çocuklar doğdukları ilk andan itibaren yazılı ve görsel imgelerle karşılaşmaktadırlar. Çocukların edebiyat ile tanışması da resimli çocuk kitapları sayesinde olur. Bu nedenle çocuklar için yaşlarına uygun, ilgilerini çekebilecek ve merak uyandıracak şekilde hazırlanmış nitelikli eserler önemli eğitim araçları olarak görülür. Bu çalışma ile çocuk edebiyatı ürünlerinden biri olan ve her ne kadar istenemeyen bir süreci -ölüm ve yas- ele alıyormuş gibi görünse de hayatın kaçınılmaz gerçeklerinden biri olan bu temayı kurmaca olarak çocuklara sunan Hayalet Postacı adlı eser, anlatıbilimsel bakış açısıyla incelenmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel araştırmanın olanaklarından yararlanılarak doküman incelemesi tekniği kullanılmıştır. Bir toplumun sosyokültürel, iktisadi, siyasi, dini hayatına ve medeniyetine dair geçmişine ilişkin özellikleri araştırılırken en önemli veri toplama araçları arasında dokümanlar/belgeler yer almaktadır. Araştırmacılar toplumların kültürlerini, geleneklerini, yaşam şekillerini, devlet politikalarını, inanç ve ibadetlerini, onlarla ilgili bugün bilinen pek çok şeyi dokümanların analizi yoluyla elde etmişlerdir. Bu bağlamda doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen konular hakkında bilgi içeren belgelerle veri sağlama tekniği ve analiz yöntemidir [13]. Doküman incelemesi hemen hemen her araştırma için vazgeçilmez bir veri toplama tekniğidir. Araştırmacılar araştırma süreçlerinin önemli bir kısmını önceden yapılmış araştırmaların incelenmesi ve değerlendirilmesi için harcarlar. Doküman incelemesinin en önemli özelliği araştırmacı ile belge arasında, iletişim sağlamanın zorunlu olmasıdır. Dokümanın anlatmak istediği ile araştırmacının anladığı arasındaki sapma ne kadar azalırsa, iletişim de o kadar başarılı olur [14]. Nitel araştırmalarda doğrudan gözlem ve görüşmenin mümkün olmadığı durumlarda, bazen de araştırmaların geçerliliğini yükseltmek amacıyla gözlem ve mülakat tekniklerinin yanı sıra dokümanlardan da istifade etmektedirler.

Araştırmada elde edilen veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. Çok sayıda içeriği analiz etmek için kullanılan, sosyal bilimlerde araştırmalarının vazgeçilmez yöntemlerinden biri olan içerik analizi; çoğunlukla söz konusu içeriklerdeki temalar, örüntüler, kalıplar, sık geçen kelimeler gibi içeriğin önemli olduğu düşünülen parçalarını belirlemek ve analiz etmek için kullanılır. Örneğin, belli bir konuda yapılan bir gazete arşivi taramasında; araştırma konusuyla doğrudan ve dolaylı olarak ilgili kelimelerin, o dönemin köşe yazılarında ne sıklıkla ve hangi bağlamda geçtiğini anlamak için elle ya da çeşitli bilgisayar programları ile yapılan analizler içerik analizi kapsamına girer. İçerik analizi, “sözel, yazılı ve diğer materyallerin içerdiği mesajı, anlam ve/veya dilbilgisi açısından nesnel ve sistematik olarak sınıflandırma, sayılara dönüştürme ve çıkarımda bulunmadır” [15].

İnceleme

Nurgül Ateş'in yazdığı bu öykü, babasını kaybettikten sonra bir çocuğun içinde bulunduğu yas sürecini ve annesinin icat ettiği bir oyunla bu süreçten nasıl çıktığını anlatıyor. Kahramanımızın çıktığı yolculuk aslında onun bilinçaltındaki küçük hatıra kırıntılarından oluşmuştur. Güneş'in babası ölmüştür. En çok sevdiği, güvendiği, sığındığı babası. Ölümü kavrayamadığı için babasının onları bırakıp gittiğini düşünür, Ona çok bağlı olduğu için kendini çok yalnız ve çaresiz hisseder.

Hiçbir şeyden zevk almaz duruma gelmiştir. En sevdiği oyunlardan, oyuncaklardan bile. Ölümü kabullenemez çünkü onun için hayatın son bulması ve ölüm kavramları tam oluşmamıştır. Çocuklar söz konusu olduğunda ölüm sonrasında yaşanan yas sürecinin zorlayıcılığı çocukların içinde bulunduğu bilişsel gelişim evresi [16] ve deneyim yetersizliği dolayısıyla etkili baş etme mekanizmaları konusunda tecrübesizliği [17] ile ilgilidir. [16] Güneş, ölümün geçici, geri dönülebilir olduğunu düşünür. Sürekli babasını bulmaya çalışır. Onu iki aydır görmemiştir ve çok özlemiştir. Sık sık ağlama nöbetleri geçirir, hırçınlaşır ve uyku sorunları yaşamaya başlar. Güneş, okul öncesi dönemdedir. Bu dönemde büyüsel düşünce hâkimdir. Ben-merkezci olduğu için babasının ölümünü babasının onu bırakıp gitmesi diye algılar. Buna kendisinin veya annesinin sebep olup olmadığını sorgular. Kayıp duygusu yaşadığı için sürekli babasını bulmak, görmek ister. Gerçek hayatta imkânsız olanı anne, kızının rüyasında görmesini, hayallerinde yaşatmasını sağlar. Annenin yaptığı kızının ölen babasıyla duygusal anlamda ilişkilerini yeniden düzenlemek ve yaşama kaldıkları yerden devam etmektir. Kızının zihninde, hayal gücünde babasına yönelik uygun bir anı formasyonu oluşturarak çocuğun belleğindeki baba ile ilgili anı ve düşüncelerini orada biriktirmesini, özlediği zaman rüyalarında onu görmesini, hayallerinde onu yaratmasını sağlar. Burada önemli olan çocuğun babası ile olan diyalogun kopmamasıdır. Gerçek hayatta olmasa da Güneş canı istedikçe, özledikçe babasına haber gönderebilecek, onunla geçireceği özel saatleri olacaktı ve bunu Güneş ne zaman isterse o zaman yapabilecekti. Bunu ise oyunla yapacaktı. Hem oyun oynayacak hem de babası oyun arkadaşı olacaktı. Bu oyun, annesinin icat ettiği görünmez postacı oyunudur. Sadece onların bulduğu bir oyundur. Görünmez Postacı, üstün yetenekli, görünmez ve hayali bir arkadaştır. Bu özel arkadaş kimsenin gidemediği yerlere gider, göremeyecekleri insanları görür. Annesinin bulduğu bu oyun Güneş'i çok heyecanlandırır ve gülmeye başlar. Hayali arkadaşın adını Hayalet Postacı koyarlar. Güneş ne zaman isterse postacı gelip mesajlarını babasına götürebilir, hayali mektuplarla baba kızı buluşturabilir. Güneş'in babasına söyleyecekleri vardır. Bunun gerçekleşebileceğini duyunca çok mutlu olur ve neşe ile yatar, gözlerini kapar ve babasına içinden seslenir: "Hem beni seviyorsun hem de bırakıp gidiyorsun. Neden dönmeyeceğini anlamıyorum. Bana mı kızdın anneme mi kızdın" derken suçun kendinde mi annesinde mi olduğunu sorarak çok üzgün olduklarını, onu çok sevdiğini söyleyerek mektubunu bitirir ve fısıltıyla Hayalet Postacıyı çağırır ve huzurla annesine sarılıp uykuya dalar. Rüyasında Hayalet Postacıyı görür. Postacı, çocuğun elinden tutarak onu çiçeklerle dolu bir ormandan geçirir. İleride nilüferlerle bezeli bir göl, gölün ortasında, küçük bir ada ve o adada da küçük bir kulübe görünür. Hayalet Postacı, Güneş'i kucağına alır ve uçarak önce adaya sonra oradan da kulübeyi götürür. Kulübenin bir köşesinde babası koltuğa oturmuş kitap okumaktadır. Güneş koşar, babasına sarılır, doya doya öper ve sitemle niye gittiğini sorar. Hayalet Postacı oraya girer ve Güneş'in mektubunu okur. Babası kucağındaki kızı ile konuşmaya başlar. Ölümün üzücü olduğunu ama hayatın da bir gün sonlanacağını, insanların doğup büyüüp zamanı gelince de öldüğünü söyler. Güneş babasının burada yaşadığını düşünür: "Neden benim yanımda yaşamıyorsun" diye sorar. Babası: "Yanınızda yaşayamasam da senin kalbinde yaşayacağım" der. Aslında onu yaşatacak olan kızının sevgisidir. Babası her zaman Güneş'in kalbinde var olacaktır. Hayallerinde, rüyalarında babası ile buluşmak, birlikte olmak Güneş'i bir nebze de olsa rahatlatır. Babasını çok özlemiştir ve çok hoş vakit geçirirler. Artık Güneş'in uykusu gelmiştir ama babasından da ayrılmak istemez. Babası Güneş'i koynuna alır, mutlu bir hayat sürdüğünü, iş hayatında başarılı olduğunu, mutlu bir yuvasının ve Güneş gibi harika bir kızı olduğunu söyleyerek kızına şu öğütleri verir: "Sen de büyüyecek, yeni bilgiler öğrenecek, yeni insanlarla tanışacaksın. Yeni yerler göreceksin, bir işin bir yuvan olacak. Çoluk çocuğa karışacaksın ve ben her zaman senin kalbinde olacağım. Beni düşündüğünde ben senin sevginde var olacağım. Gözlerini kapadığında sana sarıldığımı hissedeceksin" der. Güneş, babasının göğsüne sokulup kokusunu içine çeker ve vedalaşır. Uyandığında annesinin koynundadır artık. Annesine sarılır ve yanağından öper. Bu öpücük de babasının annesine mektubudur.

Anlatıcı ve Odaklayıcı

Gérard Genette'in heterodiegetik anlatıcıyla ilgili şu saptaması dikkat çekicidir: "Heterodiegetik bir anlatıcı, öykü dünyasında hiçbir zaman karakter olarak yer almayan birisidir. Heterodiegetik bir anlatıcının öykü dünyasının dışında bir pozisyona sahip olduğu gerçeği, gerçek hayatta asla kabul edemeyeceğimiz bir şeyi kabul etmemizi kolaylaştırır. O da şudur: bizim sınırsız bilgi ve otoriteye sahip olma zorunluluğu. Bu tip anlatıcı, tipik bir biçimde sanki dünyadaki en doğal şeymiş gibi, her şeyi bilmenin sorumluluğunu üzerlerinde taşırlar" [18]. Anlatma (narration), odaklanma (focalization) ve anlatı durumları bakımından incelendiğinde anlatıcının Dışanlatıcı (heterodiegetic narrator) olduğu görülür. Yazar anlattığı öyküde karakter olarak yer almamıştır. Kurgusal anlatıdır. Yani hayali bir dünyada kurgulanan bir hikâye yine hayali bir anlatıcı tarafından anlatılmıştır. Odaklanma / Kip (focalization / mood anlatı biliminde metnin ifade derecesi ve aksiyonun sunulduğu farklı bakış açıları anlamındadır. Bu hikâyede dış odaklanma söz konusudur. Dış odaklanma (external focalization): Bir metindeki algısal yönelimin, karakterler dışındaki bir anlatıcı üzerinde olması; bilgilerin, karakterlerin algı dünyası ile sınırlı olmamasıdır. Anlatımda duygulara odaklanılmıştır. Ağırlıklı olarak üçüncü tekil kişi odaklı bir anlatımın bulunması ölüm söz konusu olduğunda konuşmanın zorluğunu göstermektedir. Çocuklar ile de ölüm hakkında konuşmak, bu konudaki duyguları açığa çıkarmak oldukça zordur. Hikâyede Güneş'in ölümü oyun vasıtasıyla da olsa kabullenebilmesi ve duygularının gerçekçi bir şekilde ifadesi gerçek yaşamda ölüm ile karşı karşıya gelen okur çocuklar için de yol gösterici olabilir. Hikâyenin bu karakteri model olarak yas sürecini daha kolay bir şekilde atlatmasını sağlayabilir. Hikâye anlatma tekniği yazarlar için salt bir araç olmanın ötesinde, yer yer anlamın önüne geçen bir unsur olmuştur. Bu açıdan bakıldığında hikâye anlatmak, öykü kurgulamak, insanı araştırmanın bir yöntemidir ve okuru kapalı mesajlarla buluşturmaktan, onlara vaaz etmekten çok, insanı zaafılarıyla anlamayı, onu ucu açık anlamlar dünyasına sevk etmeyi hedefler [18].

Mieke Bal'a göre anlatıcı ses ve anlatım, anlatının teknik yönüne daha çok hizmet ederken, odaklama ve görüngen, anlatının psikolojik/ideolojik unsurlarını teşkil eder. Mieke Bal, bunu, teknik anlatıcı ile ideolojik anlatıcı ayrımıyla dile getirir. Çünkü, odaklama, beş duyu organı vasıtasıyla elde edilen algıları aktarmakla kalmaz, zihinsel karmaşaları, bilinç akışını, rüya, halüsinasyon ve yanılsamaları, düşünceleri de yansıtır. Böylece okur odaklayıcı unsurun (bu anlatıcının bizzat kendisi ya da bir karakter olabilir) iç dünyası, psikolojik durumu, hayal gücü ve zihin yapısına nüfuz edebilir. Kâh masal dili, kâh günlük, kâh fantastik öğeler barındıran gayet simgesel bir rüya dili [19].

Anlatı, okur ve yazar arasında gerçekleşen sembolik bir eylemdir. Bu nedenle yazar ve okuru bu sembolik eylemde rol alan temsilciler (agents) olarak görmek gerekir. Yazar yaratma sürecinde sembollerle örülü bir kodlar zinciri oluştururken okur da okuma sürecinde yazarın sembollerle ördüğü bu kodlar zincirini çözmeye çalışır. Bu nedenle, yazar temsilciye düşen görev, okur-temsilcinin metni yapılandırmak için kullandığı anlatımsal ifadeleri ya da semboller topluluğunu biçimlendirmesine yardımcı olmaktır [19]. Okurun okuduğu metne anlam vermesini sağlayan anlatımcı bakış açısının yanı sıra algılanabilir bakış açısı ve kavramsal bakış açısı da dilin ideolojik bağlamda kurgulanmasında işlevseldir. John Stephens'a göre algılanabilir bakış açısı, metnin konusunu, olaylarını, kişilerini ve mekânını "kim görüyor?" sorusuna cevap veren bakış açısidir (1992: 28). Yani algılanabilir bakış açısı bir şeyin gözde canlandırıldığı gibi anlatılmasıdır Ancak çocuk edebiyatında bir ana karakterden veya bir anlatıcıdan fazla bakış açısıyla anlatımın yapıldığı kapsamlı bir anlatı döngüsü oluşturmak pek olası değildir. Bu nedenle anlatı genellikle bir karakterin veya bir anlatıcının ağzından yapılır [20]. Hayalet Postacı'da özellikle diyaloglar tek odaklayıcının bakışıyla verilmiştir, Anlatıcı olayları gören durumundadır ve üçüncü tekil üzerinden anlatır. Aynı zamanda, "yazar anlatıcı" şeklinde de ifade edilen hâkim bakış açısidir. Çocuğun bilinçaltına nüfuz edip zihnindeki rüyalarını, hayallerini görüp anlatır.

Karakterler

Çizilen karakterler metnin içeriğine uygun olmalı. Yazarın dili ile çizerin dili birbirini tutmalı, “söz ve göz kardeşliği” kurulmalıdır. “Benim ilkem şöyle: Söz, göz, öz; el ele.” [21]. Karakterler metinde ayrıntılı bir şekilde tanımlanmamıştır, özellikleri resimlerle verilmiştir.

Bu öykünün ana karakteri olan Güneş nispeten yuvarlak bir karakterdir. Babasının ölümünden sonra değişmiştir. Sürekli ağlayan, hiçbir şeyden mutlu olmayan hırçın bir çocuğa dönüşmüştür. Yas sürecinde olan bu çocuğun fiziksel tepkileri, enerjisi tükendiği için çabuk yorulmaktadır.

Duygusal olarak verdiği tepki, üzüntüsünden dolayı hırçın ve öfkeli. Davranışsal olarak da ağlama nöbetleri ve uyku bozukluğu söylenebilir. Bilişsel olarak da ölümün sona erme olduğunu ve babasının geri dönemeyeceğini tam olarak kavrayamamıştır. Okuyucu Güneş’e kolaylıkla yakınlık duyabilir çünkü o yaş grubundaki çocukların yaşadıkları travmatik olaylara özellikle ölüme karşı gösterecekleri tavır genellikle Güneş’in tepkilerine benzemektedir. Güneş’in anne ve babası ile ilgili verilen ipuçlarından hareketle şöyle bir değerlendirme yapılabilir. Anne; çocuğuna çok düşkün, onun içinde bulunduğu bu durumdan kurtarmak için çabalayan, sevgi dolu, acısını içine gömmüş, sabırlı, içindeki çocuğu, o çocuk ruhunu kaybetmemiş, önceliği çocuğu olan fedakâr bir annedir. Baba ile ilgili ipuçlarına Güneş’in rüyasından ulaşılabilir. Çocuğu ile güzel vakit geçiren, kitap okumayı seven, mutlu bir hayat süren, başarılı bir hayatı olan, genç yaşta hayatını kaybeden, sevgi dolu bir eş ve sevgi dolu bir babadır. Hayalet Postacı ise Güneş’in düş gücünün eseridir. Gerçeküstü özellikleri olan hayali arkadaşıdır, Güneş’in istediği her şeyi yapabilir; kuş gibi uçabilir, dağlar, nehirler aşabilir. Burada Hayalet Postacı metaforuyla Güneş’i mutlu eden hayalleri, hayal gücü temsil edilmiştir.

Zaman

Anlatı zamanı (narrative tense): Anlatıcının, anlatma işini (speech act) gerçekleştirdiği zaman noktası ile, anlattığı hikayenin yaşandığı zaman arasındaki farktan doğar. Geçmiş zaman anlatımı (narrative past) ve şimdiki zaman anlatımı (narrative present) olmak üzere iki türü vardır. Hayalet Postacı adlı hikayede şimdiki zaman anlatımı kullanılmıştır. Anlatısal bir metnin hızını ya da temposunu belirlemek için, öykü zamanıyla söylem zamanını karşılaştırmak gerekir. Bunun sonucunda şu temel ilişki ortaya çıkar: Eş zamanlı/eş süreli/eşit sunumda, öykü zamanı ve söylem zamanı neredeyse birbirine eşittir ya da ritmik olarak birbirine eşlenmiştir. Rüyaya kadar olan bölüm eş zamanlıdır. Hikâye zamanıyla anlatı zamanı süre açısından neredeyse örtüşür. Hayalet Postacı’da olaylar kronolojik sırayı takip eder. Yazar hikâyesine başladığında baba ölmüştür ve yaşanan yas süreci okuyucuya aktarılmıştır. Hikaye zamanı ile söylem zamanı ritmik olarak örtüşmüştür. Özellikle annesiyle Güneş’in diyalog bölümlerinde böyle bir denklik vardır. Annesinin Güneş’i bu süreçten çıkarmak için icat ettiği oyunda babasını görmesini, onunla konuşmasını sağlamasını görüyoruz. Güneş’in ölüm gerçeğini kabullenerek uyanması, babasını kalbinde yaşattığı düşünmesi ve burada ilginç olan Güneş’in rüyasındaki yolculuğudur. Çok uzak yerlere, çok kısa sürede Hayalet Postacı onu götürür ancak rüyalar tam olarak çözülememiş olmasa da zihnimizin bir oyunu olarak düşünülmektedir. Bazen anlık şeyleri yaşarken asırlar geçmiş gibi gelir, bazen de çok uzun zaman alan şeyleri bir kaç dakikada yaparız rüyalarımızda. Burada da gidilen yer ütöpik bir yer olduğu için zaman ve mekân ilişkisi içinde net olmamakla birlikte zaman gecedен sabaha kadardır. Güneş’in rüya yolculuğunun anlatıldığı bölümde öykü zamanı ile söylem zamanı arasında zaman sapması olmuştur. Yani olayların akış hızı ile olayların anlatılış hızı birbirinden farklıdır. Rüyalardaki zaman kavramı soyut olduğu için süresi ile ilgili net bir şey söyleyememekle birlikte çocuğun rüyasındaki kısa bir zaman dilimini daha uzun bir zaman diliminde anlatmıştır. Hikâyenin en önemli bölümüdür çünkü verilmek istenen mesaj buraya yerleştirilmiştir. Okura özellikle gösterilmek istenen bölümdür. Bazen karakterin hatıraları ya da geleceğe dair umutları aktarılabilir [18]. Hikâye düzen bakımından incelendiğinde olayların normal dizilişini yansıtır yansıtmadığına bakılmıştır. Eğer yansıtıyorsa, kronolojik bir düzen var demektir. Eğer yansıtmıyorsa bir anakroni biçimiyle karşı karşıyayız demektir. Hayalet Postacı’da olaylar kronolojik sırayla anlatılmıştır, anakroni değildir.

Mekân

Hikâyede olayın geçtiği mekân yani hikâye alanı anne ile kızı Güneş'in yaşadığı evdir. Mekânın özelliklerine metinde yer verilmemiştir. Çizilen resimlerle karakterlerin içinde yaşadığı evle ilgili ipuçları verilmiştir. Anne kızın diyalogunun geçtiği odada fazla eşya yoktur. Ortada büyükçe bir koltuk, sağında abajur, solunda küçük bir dolap var. Diğer resme geçince odanın kalan yarısı da verilmiştir. Babanın yokluğunun yoğun bir şekilde hissettirildiği bir görüntü hâkim. Duvar da Güneş'in anne ve babasıyla birlikte yer aldığı mutlu aile fotoğrafı, hemen altında da tek kişilik boş bir koltuk ve hemen yanında üzerinde çiçek olan bir sehpa var. Annesi çocuğunu neşelendirmek için sabah parka götüreceğini söylerken, içinde sadece salıncağın olduğu park hayalinde canlanır. Diğer mekân Güneş'in yatak odasıdır. İçinde oyuncağının olduğu küçük bir yatak vardır burada. Anne, Hayalet Postacı oyununu keşfedip kızına anlatınca odadaki eşya sayısı nispeten artar. Yatağın her iki tarafında iki komodin vardır. Birinin üzerinde küçük bir abajur –gece lambası, diğer komodinin üzerindeyse Tatlı Bela adlı bir hikâye kitabı vardır. Hemen Güneş'in tarafında duvarda küçük bir dünya haritası asılıdır. Güneş rüya yolculuğuna çıkınca ev mekânından da çıkmıştır. Sadece kendi odasından, kendi evinden değil, başka evlerin de olduğu gerçek dünyadan da uzaklaşmıştır. Geride bıraktığı görüntüye tersinden bakmaktadır. Gerçek dünya yerinde durmaktadır. Farklılaşan, uzaklaşan Güneş'tir. Ütopik bir yolculuğa çıktığı için masalımsı betimlemeler çizilmiştir. Mekân olarak büyük ağaçların olduğu, özellikle yeşilin ve mavinin her tonunun kullanıldığı, rengârenk çiçeklerle bezenmiş orman, göl, ada ve küçük bir kulübe kullanılmıştır. Yolculuğun sonunda kulübeye gidilmiştir. Babanın oturup kitap okuduğu sandalye ve abajurdan başka hiçbir şey yoktur. Olayın kırılma noktasının gerçekleştiği bu bölümde bütün dikkat baba ve kızına yoğunlaştırılmıştır. Bu yüzden dikkati dağıtacak hiçbir unsura yer verilmemiştir.

Biçim Özellikleri

Kitabın dış yapısıyla ilgili özellikleri kapsamaktadır. İyi tasarlanmış bir kitabı diğer kitaplardan ayıran birçok özellik vardır. Kitabın okunma ve saklanma süresini uzatmak için kitapta sağlam bir cilt kullanılmalıdır [5]. Kâğıt: “Çocuk kitapları en iyi kalitedeki birinci hamur kâğıda basılmalıdır. Kâğıt; mürekkebi dağıtmamalı, renkleri değiştirmemeli, kolay yırtılmamalı, çocuğun gözünü yoracak kadar parlak olmamalıdır. Kâğıdın mat olmasına özen gösterilmelidir” [22]. “Sürekli aynı boyutlardaki kitaplar yerine farklı boyutlardaki kitaplar tercih edilmelidir” [23]. Bir resimli çocuk kitabı fiziksel olarak çocuğun kullanımına uygun ve çocuğun ilgisini çekebilmelidir. Hayalet Postacı'nın dayanıklı olması için kâğıdı kartondur ve ikinci derece kâğıt hamuru kullanılmıştır. Resimlerin görünürlüğü açısından kâğıdı renkli değildir. Boyutu ortalama büyüktür ve 48 sayfadan oluşmuştur. Resim ve ilgili metin aynı sayfada yer almaktadır. Görsel bütünlük sağlanmıştır. Bunu sağlamak için de açılmış iki sayfa tasarlanmıştır. Yazıyla resmi bir arada kullanırken yazıya resmin içinde değil boşluklarda yer verilmiştir. Kitabın bütününe bakıldığında peş peşe gelen resimler bir bütünlük sağlamaktadır. Kitaptaki resimler yetişkin bir kişinin elinden değil de tıpkı küçük bir çocuğun elinden çıkmış gibidir. Resimlerde hayal öğelerine yer verilmesi çocuğun hayal gücünü zenginleştirir. Hayal öğeleri, fanteziler çizgilerle somutlaştırılmalıdır. Böylece çocuk hayalle gerçek arasındaki ilişkiyi daha kolay kurabilmektedir. Diğer taraftan olayda önemli bir yeri olmayan ya da gereksiz ayrıntılar çocuğun dikkatini dağıtır ve resim-metin ilişkisini kurmasını zorlaştırır [8]. Hikâye okul öncesi çocuk grubuna hitap ettiği için resimlemesi de o yaş grubunun gelişim aşamasına uygun olarak yapılmıştır.

Hikâyenin başkahramanı olan Güneş'i resmederken güneşin renkleri olan turuncu ve tonları hâkimdir. Boya tekniği olarak figürlerde guaj boya, arka mekânda ise sulu boya tekniği kullanılmıştır. Yaşanan şimdiki zamanın gerçekliğini ve önemini vurgulamak için guaj boya ile netlik kazandırılmıştır fakat babasının olmadığı karelerde özlem ve ayrılığı ifade etmek için sulu boya tekniği ile flu renkler kullanılmıştır. Genel olarak ise artık eski mutlu hayatları olmadığı için canlı renkler yerine orta tonlar kullanılmıştır. Güneş, babası vefat ettikten sonra annesi ile hayatına

devam edeceği için bunun önemi açısından ve annesini de sevdiği için ikisinin de kafası büyük çizilmiştir. Diğer yandan postacının kafası ise normal ebatlardadır.

Güneş, postacı oyununu oynamadan önce babasının hüznünü yaşarken kollarını hep arkasında saklamıştır. Bu da onun tüm dünya ile bağıni koparıp acısını yaşadığını gösteriyor. Ölen babanın ölüm anına ilişkin bir resminin olmadığı göze çarpmaktadır. Bu durum hikâyenin çocuklara yönelik yazılmış olmasının yanı sıra ölümü uygun bir şekilde resmetmenin zorluğundan da kaynaklanabilir.

Güneş'in rüyalarından, hayallerinden bahsedildiği bölümlerde hayallerin rengi olan pembe rengi kullanılmış. Postacı metaforu, haberciği dolayısıyla Güneş'in hayali arkadaşını ve onun düş gücünü simgeler. Postacının etrafında uçuşan kelebekler, yıldızlar onun güzel haberler getirdiğini gösteriyor. Ayrıca annesinin üstün yetenekli ve her yere gidebilen postacıdan bahsederken duvardaki dünya haritasının kullanılması, bu konuyu somutlaştırarak pekiştiriyor. Güneş'in puantiyeli elbisesi her şeye rağmen hikâye ruhunun ve hareketliliğinin ifadesidir. Postacı, Güneş ile tanıştığında, onu babasına götürürken hep uzun boyludur ve tüm vücudu çizilmiştir. Çünkü o bir kahramandır fakat babası ile buluştuğunda bu kahraman önemini yitirdiği için sadece gövdesi çizilerek flulaştırılmıştır.

Hikâyede renkler solgun ve yumuşak renkler yani çocukların sevdiği renkler, pastel tonlar kullanılarak pozitif bir hava oluşturulmuştur. Naif bir anlatımı olduğu için bu da okuyucuya olumlu bir mesaj veriyor. Çizgiler sert ve keskin değil aksine yuvarlak ve yumuşaktır. Bu da renkler gibi olumlu havayı destekliyor böylece pozitif bir mesaj veriliyor. Çocuklar ölümü olumsuz duygularla birleştirir. Onlar için tam olarak bilinmez, içinden çıkılmaz bir durumdur. Hikâyedeki renkler ve çizgiler, kitabı okuyan kişinin olumsuz duygulardan arınmasını sağlıyor. Aynı zamanda babanın güzel bir yerde olduğunun hayal edilmesi, çocuğun ölümüne olan önyargısını kırmaya başlıyor yani okuyucu için de olumlu bir hava oluşturulmuştur. Çocuk hayal kurmaya başlayıp postacı ile irtibata geçtiğinde renkler de canlanmaya başlıyor. Annesi ile Güneş'in konuştuğu sayfada duvarda mutlu bir aile fotoğrafı vardır: Annesi, babası ve Güneş. Bu fotoğrafın altındaki boş koltuk kaybedilen kişiyi ve yokluğu yani ölen babayı temsil ediyor. Anne, kızına yeni bir oyun bulunduğunu anlatırken bu sayfada hınzır bir çocuk gibi resmedilmiştir. Çocukla çocuk olmadır bu. Ancak bu şekilde kızına ulaşabileceği düşünülmektedir. Oyunu oynamaya başlayınca Güneş'in düş gücüyle - hayali arkadaşıyla - Hayalet Postacı ile konuşmasından sonra daha önce boş olan yıldızların içi doldurulmuştur. Artık yıldızlar parlıyor ve çoğu kelebeğe dönüşüyor. Gerçek dünyada solgun olan renkler hayal kurulunca canlanıyor. Hayal kurarsanız, istediğin şeylere kavuşabilirsiniz. Doğadaki hayvanlar, bitkiler, kalpler, şekerler, kelebekler daha aydınlık ve parlak olur mesajı veriliyor. Dolayısıyla Güneş'in ölümüne bakış açısı değişiyor. Sırtında kalpler olan kaplumbağalar geliyor hayal dünyasına. Hayal etmenin güzelliğidir bu. Babasına kavuştuğunda hayvanlar bile gülüyor artık. Hayal kurunca dünyayı fark ediyor. Gerçek dünyada ev bomboş ve gereksiz iken hayal kurduğunda her şey mutlu ve gülümsüyor. Bu da hem ölümü kolaylaştırıyor hem de gerçeklikten uzaklaştırmıyor. Okuyucuyu hayal kurmaya teşvik ediyor. Yas konusu oldukça iyi işlenmiştir. İsyan ve kendini suçlama yoktur. Durumu kabullenme vardır artık. Çocuğun rüyasında ölen babasına giderken yaptığı yolculuğu anlatırken yazar masalımsı unsurlardan yararlanmışır.

Babasının yaşadığı yer çok güzel ama ıssız bir adada ve yine uzakta anlatılmış. Gerçeklikten kopmama hâli var. Hayal de olsa baba hâlâ uzakta güzel bir yerde fakat oldukça uzak, ulaşılmaz bir yerdedir. Burada da hâlâ ölüm gerçeğini yansıtıyor. "Hayal ettiğim sürece görebilirim ama gerçekte göremem". Ormandaki renkler çok canlı ama babasının olduğu ada ve kulübe hâlâ soluk renklerdedir. Güneş, babasına kavuşurken: "Ben senin kalbinde yaşıyorum". dediğinde renkler yine solgunlaşır, Güneş üzülür. Yine burada da gerçeği kabullenme durumunu renklerle ve yüz ifadeleri ile anlatmıştır. Babası ile oynayıp eğlendiği bölümde renklerde canlılık vardır. Ayrılık vaktine gelindiğinde ise gerçeğe dönüş vardır, renkler git gide soluklaşır. Babasına sarılıp vedalaştığı bölümde renkler yine mutlu ve canlıdır. Ölüm bir aileye ayıramaz ve gerçek hayatta ölüm ayırsa bile bir aileyi sevgi birleştirir mesajı verilmiştir.

Sonuç

Araştırmada ölüm ve yas sürecini işleyen okul öncesi çocuk edebiyatına ait resimli çocuk hikâye kitaplarından biri olan Hayalet Postacı incelenmiştir. Çocuk edebiyatı tüm gelişim alanlarını destekleyen, kültür aktarımının gerçekleşmesine aracılık eden, çocuğa estetik bilinci ve edebi zevki kazandıran etkili bir araçtır. Çocuğun duygu dünyasını besleyerek ölüm gibi anlaşılmas ve baş edilemez bir kavram çocukça, onun bakış açısıyla incelenen eserde ele alınmıştır. Hayatın bir gerçeğidir ölüm, Zor olan yas sürecinden çıkabilmektir. Çocuğun dünyası, hayal gücü yetişkinlerden daha zengindir, sınırsızdır. Yasaklar, toplumsal dayatmalar, kurallar çoğaldıkça yani insanlar büyüdükçe sınırlar daralır, hayaller küçülür daha sığ ve daha mutsuz bir dünyaya kendini mahkûm eder. Çocuk çocukluğunu yapar, en karmaşık ölüm kavramını en basit en yalın oyuna döker. Zaman, mekân kavramı önemli değildir. Uyuduğunda ölen babasını görür, onunla oyunlar oynar ve mutlu olur. Sevgi her şeyin ilacıdır. Aslında unutmaktır ölüm, değer vermemektir. Yazar anlatımını resimlerle desteklemiştir. Bir çocuğun elinden çıkmış izlenimi veren, çizimleriyle, kullanılan renk tonlarıyla, hikâye zenginleştirilmiştir. Hatta bazı bölümlerde resimlerin konuştuğu ve metinden daha etkili olduğu görülmektedir. Görselliğin ön planda tutulması hitap ettiği okuyucu kitleyi etkilemesi açısından önemlidir. Dolayısıyla ölüm temasının ele alındığı bu anlatı biçim ve içerik özellikleri bakımından hedef kitlesine hitap eden ve iletmek istediği mesajı, tesiri okurunda hissettiren önemli bir eserdir.

KAYNAKÇA

1. Aral, N., Gürsoy, F. Kitabın Çocuğun Gelişimindeki Yeri ve Önemi. 1.Ulusal Çocuk Kitapları Sempozyumu. 2000.
2. Şirin, M. Çocuk Edebiyatı Kültürü. Kök Yayıncılık. 2007.
3. Aslan, C. Yazınsal Nitelikli Çocuk Kitaplarının Çocuğun Gelişim Sürecindeki Yeri. II.Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi. 2007.
4. Temple, C., Martinez, M. ve Yokota, J. Childrens Books in Childrens Hands: An Introduction to Their Literature (3rd Edition). Allyn and Bacon. 2006.
5. Güler, H. Yaratıcı Çocuk Edebiyatı. Pegem-A Yayıncılık. 2006.
6. Alpay, M. ve Anhegger, R. Çocuk edebiyatı ve çocuk kitapları. Cem Yayınevi. 1975.
7. Yavuzer, H. Çocuk psikolojisi, 18.Basım. Remzi Kitabevi. 1999.
8. Tür, G. v.-P. Okulöncesinde çocuk, edebiyat ve kitap. Ya-Pa Yayınları. 1999.
9. Demirel, Ş. Çocuk, çocuğun gelişim özellikleri, ihtiyaçları ve ilgi alanları. Pegem Akademi Yayıncılık. 2010.
10. Tuğrul, B.ve Feyman, N. Okul öncesi çocukları için hazırlanmış resimli öykü kitaplarında kullanılan temalar. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi 2.Ulusal Çocukve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu (s. 387-392). Ankara Üniversitesi Yayınları. 2006.
11. Özer, A. Çocuk kitaplarındaki resimlerin “çocuğa göreliği”. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi 2. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu (s. 425-432). Ankara Üniversitesi yayınları. 2006.
12. Özer Ayhan. “Çocuk Kitaplarındaki Resimlerin ‘Çocuğa Göre’liği”. II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu, AÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2007.
13. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Seçkin Yayın. 2006.
14. Karasar, N. Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Nobel. 2006.
15. Tavşancıl, E. ve Aslan, A.E. Sözel, Yazılı ve Diğer Materyaller İçin İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri (1. Baskı). 2001.
16. Corr, C.A. What do we know about grieving children and adolescents? K.J. Doka (Ed.), Routledge. 2009.

17. Webb, N.B. The child and death. In N. Webb (Ed.), Helping bereaved children: A handbook for practitioners (pp. 3-21). Guilford. 2011.
18. Çıraklı, M.Z. Anlatıbilim: kuramsal okumalar. Hece Yayınları. 2015.
19. Can, D.T. Çocuk Edebiyatında Dilin İdeolojisi: Anlatı Bilimsel Yaklaşım. Dil Araştırmaları Sayı: 12, 191-213 s. 2013.
20. Stephens, J. Çocuk kurgusunda dil ve ideoloji. Longman, 28-29. 1992.
21. Can, G. Renk Sihirbazları, Cumhuriyet Kitap, Sayı: 935. 2006.
22. Gültekin, E. MEB Yayınları Çocuk Kitaplarının Resimlerine Genel Bakış, 2007. II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu, AÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2007.
23. Tür G. ve Turla A. Okul Öncesinde Çocuk, Edebiyat ve Kitap. YA-PA Yayın Pazarlama. 2005.

REFERENCES

1. Aral, N., Gürsoy, F. Kitabın Çocuğun Gelişimindeki Yeri ve Önemi [The Place and Importance of the Book in the Development of the Child]. 1.Ulusal Çocuk Kitapları Sempozyumu. 2000. [in Turkish]
2. Şirin, M. Çocuk Edebiyatı Kültürü [The Culture of Children's Literature]. Kök Yayıncılık. 2007. [in Turkish]
3. Aslan, C. Yazınsal Nitelikli Çocuk Kitaplarının Çocuğun Gelişim Sürecindeki Yeri [The Place of Written Qualified Children's Books in the Child's Development Process]. II.Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi. 2007. [in Turkish]
4. Temple, C., Martinez, M. ve Yokota, J. Childrens Books in Childrens Hands: An Introduction to Their Literature (3rd Edition). Allyn and Bacon. 2006. [in English]
5. Güler, H. Yaratıcı Çocuk Edebiyatı [Creative Children's Literature]. Pegem-A Yayıncılık. 2006. [in Turkish]
6. Alpay, M. ve Anhegger, R. Çocuk edebiyatı ve çocuk kitapları [Children's literature and children's books]. Cem Yayınevi. 1975. [in Turkish]
7. Yavuzer, H. Çocuk psikolojisi [Child psychology]. 18.Basım. Remzi Kitabevi. 1999. [in Turkish]
8. Tür, G. V.-P. Okulöncesinde çocuk, edebiyat ve kitap [Preschool children, literature and books]. Ya-Pa Yayınları. 1999. [in Turkish]
9. Demirel, Ş. Çocuk, çocuğun gelişim özellikleri, ihtiyaçları ve ilgi alanları [The child, the features of the development of the child, his needs and interests]. Pegem Akademi Yayıncılık. 2010. [in Turkish]
10. Tuğrul, B.ve Feyman, N. Okul öncesi çocukları için hazırlanmış resimli öykü kitaplarında kullanılan temalar [Themes used in illustrated story books prepared for preschool children]. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi 2.Ulusal Çocukve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu (s. 387-392). Ankara Üniversitesi Yayınları. 2006. [in Turkish]
11. Özer, A. Çocuk kitaplarındaki resimlerin “çocuğa göreliği” [The relationship of pictures in children's books to the child]. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi 2. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu (s. 425-432). Ankara Üniversitesi yayınları. 2006. [in Turkish]
12. Özer Ayhan. Çocuk Kitaplarındaki Resimlerin ‘Çocuğa Göre’liği [The 'Relative' of the Pictures in Children's Books to the Child]. II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu, AÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2007. [in Turkish]
13. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri [Qualitative Research Methods in Social Sciences]. Seçkin Yayın. 2006. [in Turkish]
14. Karasar, N. Bilimsel Araştırma Yöntemleri [Methods of Scientific Research]. Nobel. 2006. [in Turkish]

15. Tavşancıl, E. ve Aslan, A.E. Sözel, Yazılı ve Diğer Materyaller İçin İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri [Content Analysis and Application Examples for Written and Other Materials] (1. Baskı). 2001. [in Turkish]
16. Corr, C.A. What do we know about grieving children and adolescents? K.J. Doka (Ed.), Routledge. 2009. [in English]
17. Webb, N.B. The child and death. In N. Webb (Ed.), Helping bereaved children: A handbook for practitioners (pp. 3-21). Guilford. 2011. [in English]
18. Çıraklı, M.Z. Anlatıbilim: kuramsal okumalar [Narrative science: theoretical readings]. Hece Yayınları. 2015. [in Turkish]
19. Can, D.T. Çocuk Edebiyatında Dilin İdeolojisi: Anlatı Bilimsel Yaklaşım [The Ideology of Language in Children's Literature: A Narrative Scientific Approach]. Dil Araştırmaları Sayı: 12, 191-213 s. 2013. [in Turkish]
20. Stephens, J. Çocuk kurgusunda dil ve ideoloji [Language and ideology in children's fiction]. Longman, 28-29. 1992. [in Turkish]
21. Can, G. Renk Sihirbazları [Color Wizards]. Cumhuriyet Kitap, Sayı: 935. 2006. [in Turkish]
22. Gültekin, E. MEB Yayınları Çocuk Kitaplarının Resimlerine Genel Bakış [Overview of the Pictures of Children's Books of the Ministry of Education Publications]. 2007. II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu, AÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2007. [in Turkish]
23. Tür G. ve Turla A. Okul Öncesinde Çocuk, Edebiyat ve Kitap [Preschool Children, Literature and Books]. YA-PA Yayın Pazarlama. 2005. [in Turkish]

Б.Н. БИЯРОВ

*филология ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: berdibek_biyar@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>*

СІБІР ХАНДЫҒЫНЫҢ ОТАРЛАНУЫНА ЖАҢАША КӨЗҚАРАС НЕМЕСЕ ТАРИХИ ТОПОНИМДЕР НЕ ДЕЙДІ

Аңдатпа. Мақалада XV ғасырдың екінші жартысында Батыс Сібір аумағында құрылған Сібір хандығының Ресей тарапынан отарлануының кейбір қырлары жаңа көзқарас бойынша ашылады. Ермак жасағынан бұрын ресейліктердің Орал тауынан аспағанын, ол жерде сібірліктер мен түркі тайпаларының ежелден тұратындығы тарихи топонимдер арқылы дәлелденеді. Сонымен бірге, автор Ермак жасағының жорығын басқыншылық деп танып, оны пайдалану Ресей сияқты державаға лайық әрекет емес еді деп бағалайды.

Мақалада Сібір хандығының тәуелсіздігі үшін өмірінің соңына дейін ұлт-азаттық күрес жүргізген Көшім ханның тарихтан лайықты бағасын ала алмай келе жатқаны атап көрсетіледі. Оның садақ, қылыш, найзамен қаруланған әскері зеңбірек пен мылтық оқтарына қарсы тұра алмауы заңды құбылыс еді. Соның өзінде Көшім хан өмірінің соңына дейін күресіп, кейін оның ұлдары жалғастырып, отарлау үдерісін ондаған жылдар бойы тоқтатып тұрды.

Мақалада Сібір хандығына қарасты жердегі макротопонимдерге этимологиялық талдаулар жасалған. Жекелеген тарихи топонимнің мағынасы туралы бұрыннан жазылып келген ғылыми пікірлерді келтіре отырып, автор өз тұжырымын да ұсынып отырады. Мұндағы топонимдердің этимологиялары угор немесе түркі тілдерінен ғана ашылатындықтан, бұл өлкені ежелден остяк, вогул және түркі халқтарының мекендеп келгені анықталады. Батыс Сібір, Шығыс Сібір, Қиыр Шығыс Ресейдің кейін отарлап алған жерлері екенін әр көзі ашық адам біледі.

Соңғы кездері Батыс Сібірді айтпағанда, кейбір ресейлік саясатшылардың «Қазақстанның солтүстік облыстары Ресейге тиесілі еді, ол жерлер Қазақстанға «сыйлық» болды» деген орынсыз, негізсіз айтылған пікірлеріне осы мақала жауап береді деуге болады. Орыстың көрнекті ғалымы Г. Потаниннің де, керісінше, «Сібір Ресейге сыйлық болды» деген тұжырымы бар.

Кілт сөздер: Сібір хандығы, Ресей, Ермак, Көшім, Қазақ жері, казактар, остяк, вогул, топонимдер, этимология.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Бияров Б.Н. Сібір хандығының отарлануына жаңаша көзқарас немесе тарихи топонимдер не дейді // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №3 (121). – Б. 92–104. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.737>

***Cite us correctly:**

Biiarov B.N. Sibir handygynyn otarlanuyna zhanasha kozqaras nemese tarihi toponimder ne deidi [A New Look at the Colonization of the Siberian Khanate or what the Historical Toponyms Say] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2021. – №3 (121). – B. 92–104. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.737>

B.N. Biyarov

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of
S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: berdibek_biyar@mail.ru*

A New Look at the Colonization of the Siberian Khanate or what the Historical Toponyms Say

Abstract. The article reveals some aspects of the Russian colonization of the Siberian Khanate, which was formed in the second half of the 15th century in Western Siberia. Historical place names prove that before Yermak's detachment, the Russians did not cross the Ural Mountains, where Siberians and Turkic tribes lived for a long time. At the same time, the author considers the campaign of Yermak's detachment to be aggression and considers its use unworthy of such a force as Russia.

The article notes that Kushim Khan, who fought for the independence of the Siberian Khanate until the end of his life, could not get a proper assessment of history. It was only natural that his army, armed with bows, swords and spears, would not be able to withstand guns and rifles. At the same time, Kushim Khan fought until the end of his life, and then his sons continued and stopped the process of colonization for decades.

The article provides an etymological analysis of the macrotoponyms of the Siberian Khanate. The author also offers his own conclusions, referring to long-standing scientific opinions about the meaning of certain historical toponyms. Since the etymology of toponyms is revealed only in the Ugric or Turkic languages, it is known that this region has long been inhabited by the Ostyaks, Voguls and Turkic peoples. Everyone knows that Western Siberia, Eastern Siberia and the Far East were later colonized by Russia.

This article can be considered a response to the inappropriate, unreasonably expressed opinions of some Russian politicians that “the northern regions of Kazakhstan (not to mention Western Siberia – the author) belonged to Russia, these lands were a “gift” to Kazakhstan”. The outstanding Russian scientist G. Potanin also, on the contrary, claims that “Siberia was a gift to Russia”.

Keywords: Siberian Khanate, Russia, Ermak, Kushim, Kazakh land, Cossacks, Ostyak, Vogul, place names, etymology.

Б.Н. Бияров

*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова
(Казakhstan, г. Усть-Каменогорск), e-mail: berdibek_biyar@mail.ru*

Новый взгляд к колонизации Сибирского ханства или о чём говорят исторические топонимы

Аннотация. В статье раскрываются некоторые аспекты русской колонизации Сибирского ханства, образовавшегося во второй половине XV века в Западной Сибири. Исторические топонимы доказывают, что до отряда Ермака русские не переходили Уральские горы, где долгое время жили сибиряки и тюркские племена. В то же время автор считает поход отряда Ермака агрессией и его использование недостойным такой державы как Россия.

В статье отмечается, что Кушим-хан, до конца своей жизни боровшийся за независимость Сибирского ханства, не смог получить должной оценки истории. Было вполне естественно, что его армия, вооруженная луками, мечами и копьями, не сможет

противостоять пушкам и винтовкам. При этом Кушим-хан воевал до конца своей жизни, а затем его сыновья продолжили и остановили процесс колонизации на десятилетия.

В статье представлен этимологический анализ макротопонимов Сибирского ханства. Автор также предлагает собственные выводы, ссылаясь на давние научные мнения о значении отдельных исторических топонимов. Поскольку этимология топонимов раскрывается только в угорских или тюркских языках, известно, что этот регион издавна населен остяками, вогулами и тюркскими народами. Всем известно, что Западная Сибирь, Восточная Сибирь и Дальний Восток позже были колонизированы Россией.

Эту статью можно считать ответом на неуместные, необоснованно высказанные мнения некоторых российских политиков о том, что «северные области Казахстана (не говоря уже о Западной Сибири – автор) принадлежали России, эти земли были «подарком» Казахстану». Выдающийся русский ученый Г. Потанин также, напротив, утверждает, что «Сибирь была подарком России».

Ключевые слова: Сибирское ханство, Россия, Ермак, Кушим, Казахская земля, Казаки, Остяк, Вогул, топонимы, этимология.

Отаршылар шектен шыққанда, отарланған жерде тұрып, кімнің жерінде тұрғанын, ол жердің тарихи иесі бар екенін ұмытып кетеді.

Сандра Камбиселлис.

Кіріспе

Сібір хандығының қысқаша тарихы

Сібір хандығы (Сібір патшалығы, Сібір жұрты) – XV ғасырдың соңында Алтын Орда ыдыраған соң, Батыс Сібірде құрылған татарлардың феодалдық мемлекеті. Сібір хандығы Пермь жерімен, Ноғай Ордасымен, Қазақ хандығымен және телеуіттермен шектесіп жатты. Солтүстігінде Обь өзенінің төменгі ағысына дейін созылса, шығысында Ала ордамен көршілес болды [1]. Мұндағы Ала орда (Пегая Орда) Нарым мен Том өзендерінің аңғарларында орналасқан селькуп пен кет тайпаларынан құралған одақ болатын. Сібір хандығының шығысындағы көршісі және кейде одақтасы болып тұрды [2].

Сібір хандығы қайдан шықты, қалай пайда болды? Тарихи деректерге шолу жасағанда, Сібір хандығының түп төркіні Қимақ мемлекетінен шығатынын көреміз. Атап айтқанда, 1035 жылға дейін Қимақ қағанатының құрамында болған [3]. Қимақиядан кейін бұл өлкені билеушілердің тізімі былайша жалғасады: Татар хан – Қазылтин – Даметей – Юваш – Ишим (Есім) – Мамет – Куташ – Аллагул – Кузей – Ебаргул – Бахмур – Яхшимет – Юрак – Мунчак – Юзак – Оң хан (Тоғұрыл) – Иртышақ (Шыңғысханнан жеңіледі) – Тайбұға (1220 ж.). Осы Тайбұғаның ұрпақтары Сібір хандығын ұзақ билегендіктен, «тайбұғалықтар» деген династия қалыптасады. «Қазақстан тарихы» атты оқулық жазған Күзембайұлы Аманжол мен Әбіл Еркін Тайбұғаны керей ханы Тұғырылдың тікелей ұрпағы еді дейді [4].

Көне тарихтан бері түркі тектес және остяк, вогул (ханты, манси) сияқты сібір халықтарымен аралас қалыптасқан Сібір хандығын енді Алтын Орда мемлекетінің құрамында көреміз. Нақтырақ айтқанда, Жошы ханның ұлы Шайбан ханның ұрпақтары билеген: Шайбан (Шибан, 1243 жылдан бастап) – Бахадүр (1266–1280) – Жошыбұқа (1266–1280) – Бадағұл сұлтан – Мөңке Темір хан (1359 ж.) – Болат Темір хан (1359–1367) – Ибрагим оғлан және Араб Шах бөлісіп билеген (1367 жылдан бастап) – Әлібек хан (1367–1375) – Қағанбек хан (1375–1380) – Дәулет шейх сұлтан (1382 жылдан кейін).

Осыдан кейін Сібір хандығының билігі аз уақыт Тоқа Темір ханның ұрпағына өтеді: Тоқтамыс хан (1396–1406) – Шөкіре хан (1407–1413).

Сібір хандығы енді көшпелі Өзбек ұлысының құрамына енеді, яғни қайтадан шайбандықтардың қолына өтеді: Қажы Мұхаммед хан (1420–1428) – Жұмадық хан (1425–

1428) – Махмұд қожа хан (1428–1430) – Әбілхайыр хан (1428–1468) – Мар (Омар, 1468–1480) – Ибақ хан (1468–1495). Осы жерден билікке тайбұғалықтар қайта оралады: Мұхаммед мырза (1495–1502) – Ангши мырза Абалақұлы (1502–1516) – Қасым Мұхаммедұлы (1516–1530) – Едігер Қасымұлы (1530–1563) және Бекболат Қасымұлы (1555–1563). Осы кезде шайбандық Ибақ ханның немересі Көшім хан билікті тайбұғалықтардан тартып алады. Көшім хан 1563–1598 жылдары Сібір хандығын соңына дейін ұстап тұрды.

Тайбұғалықтар Шыңғыс тұқымына жатпағандықтан, «хан» атанбаған, «бек», «би», «мырза», «бектербек (беклярбек)» лауазымдарымен тарихта қалған. Сібір хандығы бірде Алтын Орда, бірде Өзбек хандығы сияқты ұлыстарға бағынышты болса, бірде тәуелсіз хандық болып келді де, Ресейдің отарынан кейін біржолата құлады. Сібір хандығының біршама ұзақ ғұмыр кешуіне оның аласапыран болып жататын Қыпшақ даласынан шеткері, солтүстікте орналасуы себепкер болды.

Сібір хандығының тарихы орыс, татар, қазақ, ханты-манси ғалымдары тарапынан жақсы зерттелгендіктен, толық нұсқасын келтірмедік, өйткені мақаланың мақсаты Сібір хандығының, жалпы Батыс, Шығыс Сібір, тіпті Қиыр Шығысқа дейінгі ұланғайыр жердің өз тарихы, өз халқы, өз ұлыстары болғандығын дәлелдеу болып табылады. Бүкіл Сібір жерінен табылған көне түркі тілінде жазылған тас ескерткіштер оның түпкі иесі кім екенін көрсетіп тұрған жоқ па?! Қазіргі кезде айтылып жүрген «ежелден орыс жері болатын» деген жалған тұжырымның негізсіз екенін тағы қайталауға тура келеді. Ермактың жорығына дейін орыстың аяғы Орал тауынан асып Сібір жерін аттап баспағаны анық. Оны осы қысқаша шолудан-ақ айқын көруге болады.

Зерттеу әдістері

Мақалада ретроспективті әдіс (этимология), салыстырмалы-тарихи әдіс, салғастырмалы әдіс, ареалдық әдіс сияқты тілдік-тарихи зерттеу әдістері қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

1. Сібір хандығының отарлануы

Сібір хандығының құлауы, Ермактың атышулы жорығы туралы ғылыми еңбектер мен көркем шығармалар молынан жазылды. Біз солардың ішінен генерал-бригадир И.К. Кириловтың, В.Н. Татищевтің, Г.Ф. Миллердің жазбалары мен Л.А. Чарскаяның «Грозная дружина (о покорений Сибири)» атты повесін (1909 ж.) іріктеп алдық [5], [6].

Ресей империясын дамытуға Иван Грозныйдың (Иоан патшаның) қосқан үлесі аз емес. Ол дәуірлеп тұрған кезде, Қазан хандығы жаулап алынды; оның артынан еш қарсылықсыз Астрахан хандығы Мәскеуге бас иді; олардан кейін көптеген Кавказ князьдары Иоанға бағына бастады. 1555 жылы Мәскеуге Сібір хандығының князі Едігерден де елшілер келіп, бодандыққа ниет білдіріп, ясақ төлеп тұруға келіседі. Едігер (бәлкім Жәдігер) – Сібір хандығын құрушы Тайбұғаның ұрпағы болатын және Едігер өзінің інісі Бекболат екеуі бірлесіп билік құрған тәрізді. Олар ақ патшаға шайбандықтардан қорғану үшін барған делінеді жылнамада.

Сол кезде Южный немесе Югорск жері деп аталатын Сібір аумағы Угорск (қазіргі Орал) тауларының үлкен тас белдеуінің арғы жағында, Тобыл, Ертіс және Обь өзендерінің бойында жатты. Оның халқы жергілікті ұсақ тайпалар вогулдар, остяктар, самоедтер, буряттар мен одан кейінірек келген татар, қырғыз-қайсақ, моңғолдардың тайпаларынан құралған болатын. Олар Азиядан Алтай таулары арқылы көшіп келген.

Көп ұзамай, 1563 жылы, Ибақ ханның немересі Көшім Мұртазаұлы Бұхара жақтан қол жинап келіп, Едігер мен Бекболатты өлтіріп, Сібір хандығын тартып алады. Л.А. Чарская «оларға Қырғыз-Қайсақ ордасының ханы Көшім шабуыл жасады» деп жазады. Ал И.К. Кирилов «Көшім бұхарлық шейбаниттердің хан әулетінен шыққан еді» дейді. Көшім хан, кезінде атасы Ибақ ханның иелігінде болған бүкіл Сібір тайпаларына өзінің билігін мықтап орнатып қана қоймай, ислам дінін енгізе бастайды.

Өз хандығының дербес болғанын қалаған Көшім хан Ресей патшасымен бейбіт байланысын үзіп, тағайындалған ясақты уақытында төлемейді. Қол астындағы көшпелі, жартылай көшпелі остяктардың, вогулдардың және татарлардың шекаралас орыс қоныс аударушыларына шабуыл жасауына тыйым салмайды. 1573 жылы Көшім сұлтанның туысы Маметқұл ханзада орыс көпесі Строгановтардың бекінісін өртеп, жою үшін, Пермьге дейін жорық жасады. Ол бекініске бес мильге дейін таяп келді.

Строгановтардың сол кездегі басшысы Семен Аникиевич Строганов бекінісін қорғаушы ретінде Еділ-Кама бойындағы өзен қарақшыларын жалдай бастайды. Ол қарақшылардың дені казактардан және ішкі жақтан қашып келген қылмыскерлерден тұратын. Өзен бойымен жүретін сауда-саттыққа кесірін тигізгендіктен, Иоан патша қарақшылардың даңқты атаманы Ермак Тимофеевичті және оның жасағын өлім жазасына кескен жарлық шығарады. Сонымен бірге, жазалаушы әскер де жібереді. Еділ бойынан қуылып, Каманың сағасына дейін қашып, енді барар жері қалмаған Ермак бастаған 500-ден астам казак Строгановтың айтқанымен келіседі.

Строгановтар Ермак бастаған қарақшылардың шарасыз күйін пайдаланып, Сібір хандығына айдап салады. Көпестердің ішкі есебі Сібір хандығының байлығы мен жерін иемдену болады және Ермак жеңген жағдайда патша кешірім жасайды деп қарақшыларды көндіреді. Шегінер жері қалмаған қарақшылар 1581 жылы қыркүйек айының басында шығысқа қарай жорыққа шығады. Олар көпес Строгановтың мекені Сольвычегодскийден Чусовой өзені (казак, татарлар Күміс өзен деп атаған) бойымен өрлейді. Жолбасшы адамдармен, мылтық, зеңбірек, азық-түлікпен қамтамасыз етілгенімен, бұл жорық патшаның рұқсатын алмаған, заңсыз жорық болып табылады.

Ермактың жолы: Чусовой өзені – Жаровле өзені – Тура өзені – Тавда өзені – Тагил өзені – Тобыл өзені – Есіл өзені – Ертіс өзені. Ермак Ертіс өзені бойына салынған Сібір хандығының астанасы Искерге (Қашылыққа) еш кедергісіз жетеді. Бұл Көшім ханның бейқамдығын, қарақшыларға мән бермеуін білдіреді. Жау іргеде келген соң, Көшім әскер жинап, Мәметқұлды қолбасшы етіп тағайындайды. Ол әскердің құрамында түркі тектес рулардан басқа остяк (ханты) және вогул (манси) сияқты сібірліктер де болған. Мәметқұлды И.К.Кирилов Көшімнің ұлы деп көрсетсе, Л.А. Чарская туысы еді дейді, ал казак тарихшылары Көшімнің інісі деп жазады [4].

1582 жылдың қазан айында Бабасан шатқалында Көшімнің Маметқұл басқарған әскері мен Ермак дружинасының арасында үлкен соғыс болды. Мәметқұлдың қолы жеңілді. Сан жағынан басым болғанмен, қолдарында садақ, қылыш, балта, найзадан басқа қару жоқ сібірліктер зеңбірек пен мылтық оғына қарсы тұра алмады. Екінші жағынан, И.К. Кирилов остяк пен вогулдар қолы Көшімді тастап кетті, өйткені оларға кімге алым-салық төлесе де бәрібір болатын дейді [5]. От қарумен мұздай қаруланған Ермак жасағының қылыш пен қалқан ұстаған сібірліктермен болған әділетсіз соғысын әйгілі суретші Василий Суриковтың «Покорение Сибири Ермаком» атты суретінен айқын көреміз. Бұл Америка «үндістерін» қырып-жойған еуропалық колонизаторларды еске түсіретін еді.

Жеңіліс тапқан Көшім ел-жұртымен Искерді тастап, көшіп кетеді. Ермак жасағы қаңырап бос қалған қалаға кіреді және өз жеңісі туралы Мәскеуге, патшаға жаушылар жібереді. Оның жолдаған хатында: «...к шерти их по их вере привели, что быт и им под твоєю государскою высокою рукою до века, покамест бог изволит вселенней стояти, и ясак им давати тебе, государю» деген жолдар бар [5].

Иван Грозный патша «бейбіт жатқан көрші елге рұқсатсыз неге жорық жасайсындар?» деудің орнына, кешегі өзі өлім жазасына кескен қарақшыларды кешіріп, төрге шығарып күтіп, сый-сияпат беріп, тағы әскер қосып шығарып салады. Империялық көзқарастағы қандай ел болмасын, жер мен ясақты қандай да бір адамдық құндылықтардан жоғары қоятынын осыдан байқауға болады. Кейін орыстың зиялысы Г.Н. Потаниннің: «Сібір – Ресейге сыйлық болды», – деп жазғаны да сондықтан деп ойлаймын [7]. Қазіргі кейбір

ресейлік саясатшылардың «солтүстік облыстар Қазақстанға сыйлық болды» деп айтулары олардың сауатсыздығын білдіреді, өйткені кімге-кім, нені сыйлағаны тарих бетінде анық жазылып тұр.

Ермактың қуанышы ұзаққа бармады: 1585 жылы Ермакты Көшімнің адамдары Ертістің суына батырып өлтірген соң, дружинасынан қалған шағын топ Искерді тастап кері қайтады. Ол жасақтан қалғандарының өзі аштықтан, цинга ауруынан титықтаған, азып-тозған болатын.

Сібір хандығының осындай жағдайын көрген Қазақ хандығының қолы Тобыл өзенін бойлап келіп Искерді басып алады. Атап айтқанда, Ораз Мұхаммед сұлтан мен Қадырғали Жалайыр би Сібір хандығын басып алып, тайбұғалық Сейітахмет (Сейдақ) Бекболатұлын ата-бабасының еліне билікке отырғызады. Бұлай болуының себебі Көшім хан Қазақ хандығымен достық қарым-қатынаста болмаған еді. Өкінішті, әрине, егер Көшім қазақ хандарымен бірлікте болғанда, онда Сібір хандығы орысқа былайша оңай олжа болмас еді. Бәлкім бұл жер (жалпы Батыс Сібір) қазақ жерінің құрамында қалар ма еді? Кім білсін?

Көп ұзамай Ермак салған соқпақпен орыс армиясы көптеп келіп, 1586 жылы Чимге-Тура қаласының орнына Тюмень қаласы салынады. 1587 жылы Тобольск бекінісі орнайды. Осы қаланың басшысы Д. Чулковтың Сейдақ мырзаны, Ораз Мұхаммед сұлтанды және Қадырғали биді келіссөзге шақырып алып, қулықпен қолға түсіргені, олардың Мәскеуге жөнелтілуі әбден егжей-тегжейлі жазылғаны белгілі (М. Мағауин, т.б.)

Көшім хан өмірінің соңына дейін орыс басқыншылармен соғысып өтеді. 1591 жылы Федор Иоанович патша Көшімге Ресейге бағынса, көп сый-сияпат беріп, құрметтейтінін жеткізеді. Сонда Көшім хан былай жауап береді: «Не надо мне ни милостей, ни даров. Не поеду в Москву. Был я свободным и умру свободным. Царь степей и гор и умереть должен степным и горным царем, вольным ханом Сибирским» [6].

Сібір ханының бұрынғыдай айбыны болмаса да, отарлаушыларға тиіп-қашып шабуыл жасап тұрған. Сібір жылнамашысы С.Ремезовтің айтуынша, Көшім хан Есіл (Ишим), Нор Есіл (Нор-Ишим), Ом (Оми) және Камышлова аумағында көшіп-қонып жүрген көрінеді. Көшімнің осы қарсылығының әсерінен орыстар алты жыл бойы ілгері жылжи алмай отырған. Ресейге бағынбай, өз жері, өз қаласы Искер үшін 1598 жылға дейін күрескен Сібірдің соңғы ханы Көшім ақыры шегініп, қазақ жеріне кетеді. Л.А. Чарская өз кітабында Көшімді Ресей отарлаушылары ноғай жігітін жансыз ретінде жалдап өлтіргенін жазады. Көшім қаза тапқаннан кейін, оның ұлдары Әли/Әлей (Алей) мен Қанай (Канай) әкелерінің ісін жалғастырып, орыс бекіністерін шабуылдап тұрған. Олардың әскерінің негізін сібірлік ноғайлар құраған және Тобыл, Есіл, Торғай өңірінде көшіп жүреді.

Көшім ханды орыс тарихшылары да, Қазақ хандығымен жаулықта болған деп қазақ тарихшылары да дәріптей қоймайды. Ал, шын мәнінде, дәріптейтін адам осы – Көшім. Ол, мейлі, өзінің жеке билігі үшін күрессін, мейлі, ел-жұртының еркіндігі үшін күрессін, әйтеуір ұлт-азаттық күрес жүргізгені анық. Оның қателіктері де, жеңісі де, жеңілісі де болды. Сібірлік орыстар үйлеріне Ермактың суретін іліп, оны қаншалықты құрмет тұтса, Көшімнен соншалықты қорқатын болған. Отарлау үдерісін ондаған жылдар бойы тежеп, Ертіс, Тобыл өзендері бойымен орысты өрлетпей тұрған. Сондықтан Көшім ханға тарихшылар лайықты бағасын береді деп сенемін.

2. Сібір хандығы және топонимдік ақпараттар

Сібір – аймақ, Ресей. Әуелде Орал тауының шығысында жатқан Тобыл, Ертіс және Обь өзендерінің аңғарлары Сібір (Батыс Сібір) аталған. Кейін Шығыс Сібір атауы қалыптасты.

Сібір топонимінің этимологиясы туралы ғылыми пікірлер баршылық және алуан түрлі болып келеді. Соларды санамалап көрелік:

1. Қазіргі Батыс Сібір аумағын орыс жылнамаларында Югорск, кейде Южный деп атаған [6]. Орыс тілінде Сибирь сөзі Искер қаласының аты ретінде бертінде, 1580-ші

жылдардан бастап қолданылғанын орыс тарихын жазушы В.Н. Татищев атап көрсетеді [8]. 15 ғасырда Ертіс пен Тобыл өзенін мекендеген сарматтарды татарлар басып алып, Ертіс бойына Сенбиль деген қала салды. Сенбиль татар тілінде «сен бірінші, басты қаласың» дегенді білдіреді. Орыстар ол өлкені тартып алып, Сенбиль қаласын Сибирь деп бұзып атады дейді зерттеуші (сонда). Бұл, әрине ғылыми этимологиядан гөрі халықтық этимологияға жақын тұрған пікір, бірақ Сібір атауы орыс (славян) тілінен шықпағанын дәлелдеуге жарайды.

2. Белгілі топонимист-ғалым Е.М. Поспелов Сибир (Шибир) – фин-угор тайпаларының бірінің атынан қалыптасқан этнотопоним, мүмкін ханты, мансильердің бірінен шығады деген болжам айтады [9]. Оларды татар тайпалары солтүстікке ығыстырып, Сібір хандығын құрғанын келтіре кетеді (сонда). Алайда бұл болжам сібір сөзінің мағынасын ашып тұрған жоқ.

3. Тағы бір топонимист әрі географ-ғалым Э.М. Мурзаев өзінің атақты сөздігінде, алдымен Север/Сивер термин-атауына тоқталады. Сивер «ағаш, бұта қалың өсетін тау, қыраттардың солтүстік жағы (қазақша теріскейі – Б.Б.)» дегенді білдіретін орыс тіліндегі географиялық термин деп табады [10]. Н.И. Михайлов, В.Н. Богданов сияқты ғалымдар осы терминнен Сибирь топонимі қалыптасқанын мойындайды дейді (504-бет).

Ал шабар/шавар географиялық термині моңғол тілінде «батпақ, шалшық», бурят тілінде шабар «батпақ, саз, балшық», халха моңғол тілінде шивер «орман батпағы», «ұсақ жауын» мағыналарын беретінін келтіреді (623-бет). Бірнеше авторлардың Сібір топонимін моңғол тіліндегі осы шибир/шивер сөзімен байланыстыратынын атап көрсетеді: С.К. Патканов, К.В. Вяткина, В.И. Огородников, С. Караев.

Моңғол тілінде шавар, шивер «батпақ, балшық, сазды жер, ұсақ жауын» мағыналарын беретін сөздер бар екені рас [11]. Бұл терминнің Алтын Орда мемлекетінің құрамында болған Сібір (Батыс Сібір) жеріне атау болып берілуі де ықтимал деп ойлаймыз. Ал орыс тіліндегі Сивер, Север осы терминдердің (шабар, шивер) нешінде қалыптасуы мүмкін, өйткені В.Н. Татищев те, Е.М. Поспелов те орыс тілінде сивер, север термині бар деп айтпайды.

4. Сібір топонимін түркі тілінен шығаратындар түркітанушы-ғалым Олжас Сүлейменовтің Шумер және Сібір атауларын теңестіріп, көне түркі тіліндегі суб-йер «су+жер, сулы жер» сөздерінен жасалған деген пікіріне сүйенеді [12]. Көне түркі тас ескерткіштеріндегі жер-су «отан, ел, жұрт» мағыналы сөзінің орындары ауысып қолданылғанын айтады: Субйер/Субер/Сумер/Сібір.

Бұл пікір де қолдауға тұрады, өйткені Батыс Сібір өлкесінде Обь, Ертіс, Тобыл, Тавда, Тара сияқты ірі-ірі өзендерді айтпағанда, ұсақ сулар мен көлдер жетіп артылады. Оның үстіне Сібір атауына ең жақын тұрған моңғол тіліндегі шивер «батпақ, балшық» сөзімен де семантикалық байланысы бар. Екі тілдегі мағынасы бірігіп, «сулы, батпақты жер» ұғымын тудырады және олар осы өлкенің ең басты ерекшелігін тап басып көрсетіп тұр.

Сібірдің ежелгі тұрғындары ханты, мансильердің тілінде бұл жердің атауы болғаны анық, бірақ олар өлкенің қиыр солтүстігіне ығыстырылғандықтан, ол атаулар өзгеріске ұшыраған не ауыстырылған. Батыс Сібірге тән халықтық географиялық терминдерін жинаған М.Ф. Розен мен А.М. Малолетконың сөздігінде Сібір топониміне сәйкес келетін географиялық термин кездеспеді.

Қорыта келгенде, Батыс Сібір өлкесін ежелден остяк, вогул, самоед тайпалары мекендеген, олардан соң түркі тілдес елдер келді, Алтын Орда кезінен бастап моңғол тілді тайпалар араласты деуге болады. Ең соңғы келген елдің қойған атауы сақталып қалуы топонимика заңына қайшы келмейді. Ал орыстардың отарлауы тым бертінде болды және отарлау халықтардың табиғи араласуына жатпайды, ол басқыншылық болып табылады.

Искер – Ертістің жағасына салынған көне қаланың аты. Сібір хандығының астанасы болған. Г.Ф. Миллердің жазуынша, 1495 жылы тайбұғалық Мұхаммед бек Чинги-турадағы астананы осы жерге көшіріп, Искер деп атаған [2]. Искер сібірлік татарлар тілінде иски

«ескі» + йер «жер» сөздерінің бірігуінен жасалған деген пікір бар. Ендігі бір талдауда атаудың екінші сыңары түркілік йер/жер емес, угор тіліндегі кар/кер «қала, бекініс» сөзі делінеді: иски/эски + кер «ескі қала». Осы пікірлердің халықтық этимология емес, шындыққа жетелейтінін байқаймыз, өйткені бұл қаланың орнында одан бұрын Қашлық деген қала болғаны жылнамаларда кездеседі. Сонда Мұхаммед бек жаңа қала салмаған, ескі қалаға (қаланың орнына) астананы көшірген болып шығады. Соған сәйкес Искер «ескі қала» деп аталғанын көреміз. Ал Қашлық түркі (татар) тіліндегі қышлық/қыстақ сөзінен шығуы әбден мүмкін. Сібір хандығының астанасы Искер Чувашья тауында орналасқан еді.

Кейін орыс отаршылдары келгенше, астана болып тұрған Искер қаласын олар Сибирь деп атады. Сонда бұл қала Қашлық – Искер – Сибирь деген атауларды бастан кешкен.

Чинги-тура – Тура өзенінің бойына Тайбұға бек салдырған қала. Алтын Ордаға қарасты Түмен хандығының, 1428 жылдан бастап Әбілхайыр хандығының, Ұлы Орданың, Сібір хандығының астанасы болған. Кейін тайбұғалық Мұхаммед бек астананы Искерге көшірді. Жылнамаларда: Чинги-тура, Чимги-тура, Чингидин, Цымге-тура, Жанги-тура нұсқаларында кездеседі.

Ең алдымен, ойконимнің екінші сыңарындағы тура/тұра сөзінің басын ашып алайық. Бұл сыңардың көне түркі тіліндегі тұра/тура «бекініс, қамал, тұрақ» мағыналы сөзі екені дау туғызбайды [13]. Ал бірінші сыңары туралы бірнеше пікір бар:

1. Түркі тілдеріндегі чинг/шинг «шың, жартас» сөзінен шығып, Чингтұра «шыңдағы, биік жердегі тұрақ (қала)» деген мағына береді дейді [14].

2. Түркі тілдеріндегі чинг/чынг «ылғал, дымқыл» сөзінен шығып, Чынгтұра «ылғалды, сулы жердегі бекініс» мәнін береді дейді [15].

3. Парсы тілінің чин «өзеннің көзі» деген сөзінен шығып, Чинтұра «өзен бастауындағы қала» ұғымын тудырады [16].

4. Фин-угор тіліндегі тим/чим «өзеннің сағасы» сөзінен шығып, Чимтұра «өзен сағасындағы қала» болады дейді [17].

5. Қимақ тіліндегі чим, қыпшақ тіліндегі цым «шым» сөзінен шығып, Чымтұра «шымнан салынған қала (шымқала)» мағынасын береді дейді [18].

Топонимист-ғалым болған соң, нысанның ерекше бір белгісіне сүйеніп барып шешім шығарады, сондықтан жоғарыдағы бес тұжырыммен де келісуге болады: Ертеректе үй, қораның төбесін шыммен жауып шатырлау кең тарағандығын Шымкент, Шымқора сияқты қазақ ойконимдерден байқауға болады. Чинги-тураның өзен бойында тұрғаны да рас. Өзеннің жағасына салынған соң, су жайылмас үшін, биік жарға салғаны да шындыққа жанасады. Осы пікірлерді теріске шығармай-ақ, өз көзқарасымызды қосуды жөн көрдік. Ол үшін қаланың салыну тарихына зер салайық. Г.Ф. Миллер бастаған тарихшылардың біразы Чинг-тура қаласын Тайбұға салдырғанын келтіреді [2]. Шежіре бойынша Тайбұға керей Оң ханның Иртышмақ деген баласынан туады. Иртышмақты Шыңғысхан өлтіреді. Ал Тайбұға Шыңғысханның Бұхара жорығына қатысып, көзге түскендіктен, ұлы хан оған осы солтүстік өлкені билеуге рұқсат береді делінеді. Бұндай сыйлыққа риза болған Тайбұға өзіне тиген аймақтың астанасы ретінде қала салдырып, ұлы қағанның құрметіне Шыңғыстұра деп атауы мүмкін деп ойлаймыз. Шыңғыстұра/Чингистұра/Чингитұра болып солтүстік тайпалар және орыс тілдеріне бейімделген. Бұл болжамға жол сілтеген бір дерек кейбір жылнамаларда қаланың аты Чингидин болып жүруі еді. Чингидин Шыңғыстың (тұрасы) сөзіне жақын келеді.

Тюмень – қала. Сібір хандығының бұрынғы астанасы болған Чинги-тұра қаласының орнына 1586 жылы орыс колонизаторлары салған. Тура өзеніне құятын Тюменка өзенінің сағасында орналасқан.

Тюмень қаласының этимологиясы туралы мынадай пікірлер бар:

1. Г.Ф. Миллер түркі тіліндегі 10 000-ды білдіретін түмен сөзінен шығатыны туралы өз жылнамасында жазып кетеді [2]. Жергілікті татарлардың айтуынша, сол жерді мекендеген

бір бектің он мың (бір түмен) елі болған, не бір түмен әскер шығара алатын болған, не 10 000 бас малы болған дейді.

2. Түркі қағанатын құрған Түмен (Тумын) қағанның (490–552) атымен байланыстыратын пікір де бар [19].

3. Түркінің «төмен» сөзінен шығып, «өзеннің төменгі сағасы» дегенді білдіреді деген пікір де жылнамаларда кездеседі.

Келтірілген үш тұжырым да ғылыми этимологиядан аулақ жатыр, бірақ атаудың шын мәні осы ел аузынан алынған пікірлерден табылуы да мүмкін. Сібір хандығында 10 000 әскер шығаратын бек тұрды деген шындыққа жанаспайды. Кейбір деректерде Мәметкүл 10 000 әскер жинады деген әсірелеу кездеседі, бірақ Мәметкүлда бір түмен қол болса, Ермактың 700-800 жасағынан жеңілер ме еді. Едігердің Мәскеуге берген дерегінде бүкіл Сібір хандығында 30,5 мың ғана адам тұрған екен. Ал орыстар Сібір хандығын жаулап алуға 500-ге жуық әскер жұмсаса, олардың қарсыласы Көшім ханда да 500-дей сарбаз болған [20].

Біздің ойымызша, Түмен ойконимі түркі тілінің төмен «аяққы, төменгі» сөзінен шығады. Олай деуге Түмен қаласының бұрынғы астана болған Чинги-тұраның тура орнына емес, жанына салынды деген тарихи дерек итермелейді. Түмен Чинги-тұрадан төменірек салынғандықтан, жергілікті тұрғындар «Төменгі қала» деп атай бастауы әбден мүмкін. Орыс отарлаушылары осы сөзді қалаға атау ретінде алған: Төмен/Тюмень.

Қызыл-тура – қала. Ертіс бойына салынған. Тайбұғалықтардың астанасы болған.

С.У. Ремезовтың картасында «город царя Иртышака» деп көрсетілген және биік қызыл жардың үстінде тұрғаны айтылады [21]. Жардың қызыл топырағына (жоса топырағына) байланысты, қала Қызыл-тұра «қызыл қала (бекініс)» атанғаны анық. Кейін орыс отарлаушылары қиратып тастайды. Қазіргі кезде сол маңда Красноярск деген елді мекен бар.

Тавда – өзен. Тобыл өзеніне сол жағынан құяды. Ермак жүзіп келген өзеннің бірі. Профессор Е.М. Поспеловтың жазуынша, гидронимның негізінде манси тіліндегі таута «өзеннің тармағы» сөзі жатыр [9]. Таута/Тавда Тобыл өзенінің «тармағы» дегенді білдіреді. Угор тілдерінде -ва/-га/-а «өзен, өзеннің тармағы» терминін береді: Волга, Кама, Сосьва, Лозьва, Тагтя, т.б.

Тура – өзен, Тобыл өзеніне құяды. Ермактың жасағы жүзіп келген өзеннің бірі. Татарлар Түре деп атайды. Кезінде Г.Ф. Миллер де, кейін топонимист-ғалым А.К. Матвеев те өзен атын түркінің тұра/тура «бекініс, қамал» сөзінен шығарған еді [22]. Олардың айтар уәжі осы өзеннің бойында көптеген қала-бекіністер салынған және ең маңызды қала Чинги-тура болған дейді. Угор тіліндегі тор/тур «көл» термині нысанға сәйкес келмейді, сондықтан жоғарыда келтірілген тұжырым дұрыс деп табылады.

Тагил – өзен. Тура өзенінің оң саласы. Е.М. Поспелов «...возможно этимология гидронима из древнетюркского тагыл «горная местность» деген пікір айтады [9]. Бұдан басқа тагил вогул тілінде «мол су» дегенді білдіреді деген пікір кездеседі, бірақ тілдік тұрғыдан толық талданбаған. Біздің ойымызша, Тагил гидронимі көне түркі тіліндегі тағ «тау» + ыл/іл «су» сөздерінен бірігіп жасалған: Тағыл/Тагил «тау суы» деген мағына береді. Қиыл, Ойыл, Тобыл гидронимдеріндегі ыл/іл «су» мәнін беретін көне тұлға екені дәлелденген. Өзен бастауын Орал тауының орта тұсынан алатындығы бұл пікірді растап тұрғандай.

Тобыл – өзен. Оңтүстік Оралдың шығыс сілемдерінің бірі – Қараадырдан бастау алып, Ертіске құяды. Осы құйылысқа Тобольск қаласы салынған. Гидронимнің этимологиясы әлі де толық ашылған жоқ. Мынадай көзқарастар бар:

1. Қазақ ғалымдары тобылғы өсімдігімен байланыстырады, бірақ сәтті тұжырым емес.

2. Манси тіліндегі тогал «жаман (плохой)» деген сөзден шығады дейді, бірақ бұл да тілдік тұрғыдан дәлелді емес.

3. Манси тіліндегі топпа «шет, шекара» сөзінен шығарғысы келетіндер бар, алайда нәтижесіз.

4. Саяхатшы Т.П. Фальктың «Тобалак хан деген адам есімінен шыққан антропоним» деген пікірін қолдаушылар бар. Мәселен, Е.М. Поспелов, т.б. [9].

5. Гидроним угор және түркі тілдерінен бірігіп жасалған деген тұжырым бар: Угор тіліндегі тов (тоб) «өзеннің саласы, тармағы» + түркі тіліндегі ол/ыл «су» [23].

Бұлардың ішінде соңғы, Н. Фроловтың пікірі, шындыққа жанасады, өйткені Тобыл Ертістің бір саласы екені белгілі, бірақ құрамы екі тілден құралған атаулар күдік тудырады. Біздің ойымызша, Тобыл гидронимі таза түркі тілінен жасалған: Топ «топ, топталған» + ыл «су» түбірлерінен шығады. Сонда Топыл/Тобыл «топ су, топтанып, топ-топ болып ағатын су» деген ұғым туғызады. Өзеннің біз таңдап алған бір ерекшелігі, оның тым ирелендеп ағатыны және, әсіресе, тасып жайылғанда көптеген көлшіктер жасауы деп білеміз. Су мамандарының айтуынша, Тобыл өзені өз бойында ірілі-ұсақты 20 мың көл, көлшіктер жасап ағады екен.

Есіл – өзен. Бастауын Сарыарқадағы Нияз тауының етегінен алып, Ертіс өзеніне құяды. Есіл гидронимінің мағынасы да нақты анықталған жоқ. Мәселен, қазақ ғалымы Ғ. Қоңқашпаев Есіл атауын оның толқынының ескен арқан тәрізді бұралып ағуымен байланыстырады. Е.М. Поспелов көне түркі тіліндегі йешіл/йашыл «жасыл» сын есімінен шығарады (жасыл өзен). Енді бір зерттеушілер Көшім ханның бір баласы Есімнің атына қойылған десе, тағы бірде Есілбай деген антропонимнен жасалған дейді.

Аталған тұжырымдардың ішінде Ғ. Қоңқашпаевтың пікірі шындыққа біртабан жақындайды, өйткені ғалым өзеннің ағысына назар аударған. Әрине, толқынның бұралып ағуын анықтау қиын, бірақ оның есіліп, сусып, баяу ағуын байқау қиын емес. Еспе атас өзендердің суы астындағы құммен бірге сырғып, сусып баяу ғана ағып жатады. Баяу желмен сусып көшетін құмды «еспе құм» дейді. Жел баяу соқса, «жел, самал есті» дейміз, ал екпіні қатты болса, «жел соқты» дейміз. Осылардың түбіріндегі ес сөзінің бір мағынасы «есілген, баяу қимылды» білдіреді. Көне түркі тілінде желемікті, баяу желді есін «жел» деп атаған [13], [24]. Ендеше Есіл гидронимі ес «есілген, баяу» + іл «су» деген екі түбірден бірігіп жасалған деуге болады. Өзеннің есіліп, сусып, баяу ағуына оның үнемі далалы жермен ағуы әсер етеді.

Сызге-тұра – бекініс. Ертіс бойына Искерге жақын жерге Көшім хан салдырған. Л.А. Чарскаяның повесінде Көшім қайтыс болған сүйікті әйелінің құрметіне осы қаланы тұрғызғанын жазады [6]. Көшім ханның әйелдерінің ішінде Сызге-ханым (Сүзге) атты әйелдің болғаны рас, сондықтан антропоним деп табамыз. Көшім ханның әйелдері: Салтаным, Сүзге, Яндаулет, Кек, Ақтұлым, т.б.

Орал – таулы қырат. Орал оронимі туралы көптеген көзқарастардың ішінен екеуін екшеп атауға болады: 1) Ғ. Қоңқашпаев пен А. Әбдірахманов келтірген Орал қазақ тілінде «белдік тәрізді орап, оралып жатқан тау» мағынасы. Таудың оңтүстіктен солтүстікке қарай белбеу (белдік) секілді созылып жатуы бұл пікірге негіз болған және орыс тілінде кездесетін «каменный пояс» тіркесіне сүйенген сияқты. 2) Белгілі топонимист-ғалым А.К. Матвеевтің «таудың әуел бастағы аты – Арал, оны башқұрттар өзгертіп, өз тіліне бейімдеп айтады» деген тұжырымы [22]. Бұл тұжырымның Қазақстандағы Арал теңізіне қатысы жоқ, Орал тауы басқа тау жүйелеріне жалғаспайтын, Шығыс Европа жазығы мен Батыс Сібір жазығын бөліп жатқан, арал тәрізді жеке тау болған соң, түркілер Аралтау атап кетуі мүмкін (арал сөзі тек суға қатысты айтылмайтыны мәлім. М.: Аралтөбе). Аралтауды башқұрттар Оралтау/Оралтау түрінде бұрмалап атайды, өйткені башқұрт тілінде сөз басында а дыбысын о түрінде айту құбылысы бар. Осы, соңғы пікір шындыққа жанасады.

Бұлардан басқа Сібір хандығы тұсында Қараша (Көшімнің бас уәзірі тұрған бекініс), Абалақ (тайбұғалықтардың бір мырзасының мекені болған), Сауысқан (ол да тайбұғалық мырза болған), Қасым-тұра (тайбұғалық мырза тұрған бекініс), Биік-тұра, Бабасан шатқалы, Өтік-тұра (тайбұғалық мырза) сияқты микротопонимдер кездеседі. Жер-су аттарына қарағанда, бұл жер ежелден угор және түркі тайпалары мекендеген өлке болғаны анық

байқалады. Орыс тілді атаулар Сібір хандығы басып алынғаннан кейін ғана пайда болды (1598 жылдардан соң).

Қорытынды

Жинақтай келгенде, ірі держава дәрежесіндегі елдердің даму деңгейі төмен, шағын елдерді жаулап алуы, отарлап алуы ертеректе ерлік саналған шығар, ал қазіргі заман тұрғысынан қарағанда, мақтан етерлік нәрсе емес, керісінше әділетсіздік, қатыгездік болып табылады. Ақ патшаның кәсіби әскері емес, тек қарақшылардан құралған Ермак жасағы сібір халқын аяусыз қырғаны айтылып та, жазылып та жатыр. Адамзаттың санасы өскен сайын, қару-жарақ жасау, соғыс ашу жиіркенішті, жабайылық сипат ала бастайды. Ресейдегі кейбір саясаткерлердің тегін түскен (сыйға тартылған – Г. Потанин) Сібір, Қиыр Шығыс сияқты ұланғайыр аумақты місе тұтпай, Қазақстанның солтүстік облыстарына көз тігуі империялық ниеттің әлі де жоғалмағанын көрсетеді. Бұл әрекетті қазіргі қоғам айыптамаса, құптамайды. Орыс зиялы қауымдарының өзі Ермактың қарақшылығын дұрыс демейді: «Ол соғыс мылтықтың садақ пен жебелерді жеңген соғысы болды» (С.М. Соловьев) деген баға береді.

Мақалада Сібір хандығының отарлану себептерін және ол жердің ежелден сібір халықтары мен түркі тайпаларының мекені болғанын топонимдер тарихын талдау арқылы дәлелдеуге тырыстық. Ал жер-су аттары, егер өзгертіліп не жоғалып кетпесе, өз тілінде сөйлейтіні, тарихи шындықты бойында сақтайтыны белгілі.

Мақала «Қазақстан трансшекаралық аймақтарындағы топонимия» атты ҚР БжҒМ-нің мемлекеттік гранты аясында әзірленді (2020–2022 жж.).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Большая Российская энциклопедия / Сибирское ханство. 30-том. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 2015. – 767 с.
2. Миллер Г.Ф. Описание Сибирского царства и всех произошедших в нем дел от начала, а особливо от покорения его Российской державой по сии времена. – Спб., 1750.
3. Исхаков Д.М. Тюркско-татарские государства XV–XVI вв. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2004. – 132 с.
4. Кузембайұлы А., Абилов Е.А. История Казахстана: Учебник для вузов. 8-е изд. перераб. и доп. – Костанай: Костанайский региональный институт исторических исследований, 2006. – 350 с.
5. Игибаев С.К. Историография истории Казахстана: Учебник, Изд-е 2-е, доп. – Алматы: Эверо, 2019. – 404 с.
6. Чарская Л.А. Грозная дружина. Повесть о покорении Сибири. – М.: Артос Медиа, 2006. – 309 с.
7. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры: Көмекші оқу құралы. 2-басылуы. – Алматы, Санат, 1995. – 224 б.
8. Татищев В.Н. История Российская. Т. 1. Ч. первая. – М., 2003. – С. 325–326.
9. Поспелов Е.М. Иллюстрированный атлас мира. География мира: новейший топонимический словарь. – М.: Русские словари, 2007. – 683 с.
10. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653 с., ил.
11. Базылхан Б. Монгол-казах толь. Моңғолша-қазақша сөздік. – Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.
12. Сулейменов О.О. Тюрки в доистории. – Алматы: Атамұра, 2002. – 320 с.
13. Древнетюркский словарь (ДТС). – Л., 1969.

14. Розен М.Ф., Малолетко А.М. Географические термины Западной Сибири. – Томск: Том. ун-т, 1986. – 181 с.
15. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М.: Наука, 1988. – 64 с.
16. Малолетко А.М. Палеотопонимика. – Томск: Том. ун-т, 1992. – 228 с.
17. Фролов Н. Об истории географического названия Тюмень // Сибирское богатство. – 1999. – № 1. – С. 215–217.
18. Белич И.В. К этимологии, семантике и истории происхождения средневекового имени г. Тюмени // Вестник археологии, антропологии и этнографии (издание ИПОС СО РАН). – 2007. – №7. – С. 143–150.
19. Кошелов Д.Е. Неожиданные тюркизмы на карте Западной Сибири. В кн.: Aus Sibirien – 2019: научно-информационный сборник. – Тюмень: Изд. Тюменского гос. унив., 2020. – 168 с.
20. Похлебкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений в 1238–1598 гг.: Справочник. – М.: Международные отношения, 2000. – 192 с.
21. Ремезов С.У. Сибирские летописи. – Спб, 1907.
22. Матвеев А.К. Топонимия Урала: Монография. – Свердловск: Урал. гос. ун-т, 1986. – 208 с.
23. Фролов Н.Н. Русская ономастика и ономастика России. – М.: Школа-Пресс, 1994. – 288 с.
24. Қайыржан К. Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: Өнер, 2013. – 480 б.

REFERENCES

1. Bolshaia Rossiiskaia enciklopediia / Sibirskoe hanstvo. 30-tom [The Great Russian Encyclopedia. The Siberian Khanate]. – М.: Nauchnoe izdatel'stvo «Bolshaya Rossijskaya enciklopediya», 2015. – 767 s. [in Russian]
2. Miller G.F. Opisanie Sibirskogo carstva i vseh proizoshedshih v nem del ot nachala, a osoblivo ot pokoreniia ego Rossiiskoi derzhavoi po sii vremena [Description of the Siberian kingdom and all the things that happened in it from the beginning, and especially from the conquest of it by the Russian state to these times]. – Spb., 1750. [in Russian]
3. Ishakov D.M. Tiurksko-tatarskie gosudarstva XV–XVI vv. [The Turkic-Tatar states of the XV–XVI centuries.] – Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2004. – 132 s. [in Russian]
4. Kuzembaiuly A., Abil E.A. Istoriia Kazahstana: Uchebnik dlia vuzov. 8-e izd. pererab. i dop. [History of Kazakhstan]. – Kostanai: Kostanaiskii regionalnyi institut istoricheskikh issledovaniï, 2006. – 350 s. [in Russian]
5. Igibaev S.K. Istoriografiia istorii Kazahstana [Historiography of the history of Kazakhstan]: Uchebnik, Izd-e 2-e, dop. – Almaty: Evero, 2019. – 404 s. [in Russian]
6. Charskaia L.A. Groznaia družhina. Povest o pokoreniï Sibiri [A formidable squad. The story of the conquests of Siberia]. – М.: Artos Media, 2006. – 309 s. [in Russian]
7. Shonanuly T. Zher tagdyry – el tagdyry [The fate of the land is the fate of the country]: Komekshi oqu quraly. 2-basyluy. – Almaty, Sanat, 1995. – 224 b. [in Kazakh]
8. Tatishhev V.N. Istoriia Rossiiskaia [Russian History]. T. 1. Ch. pervaiia. – М., 2003. – S. 325–326. [in Russian]
9. Pospelov E.M. Illiustrirovannyi atlas mira. Geografiia mira: noveishii toponimicheskii slovar [An illustrated atlas of the world. Geography of the world: the latest toponymic dictionary]. – М.: Russkie slovari, 2007. – 683 s. [in Russian]
10. Murzaev E.M. Slovar narodnyh geograficheskikh terminov [Dictionary of Folk Geographical Terms]. – М.: Mysl, 1984. – 653 s., il. [in Russian]
11. Bazyghan B. Mongol-kazah tol. Mongolsha-qazaqsha sozdik [Mongolian-Kazakh dictionary]. – Ulaanbaatar-Olgii, 1984. – 885 b. [in Kazakh]

12. Suleimenov O.O. Tiurki v doistorii [The Turks in prehistory]. – Almaty: Atamura, 2002. – 320 s. [in Russian]
13. Drevnetiurkskii slovar (DTS) [Ancient Turkic Dictionary]. – L., 1969. [in Russian]
14. Rozen M.F., Maloletko A.M. Geograficheskie terminy Zapadnoi Sibiri [Geographical terms of Western Siberia]. – Tomsk: Tom. un-t, 1986. – 181 s. [in Russian]
15. Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaiia fonologiiia tiurkskih iazykov [Historical and typological phonology of the Turkic languages]. – M.: Nauka, 1988. – S. 64. [in Russian]
16. Maloletko A.M. Paleotoponimika [Paleotonomics]. – Tomsk: Tom. un-t, 1992. – S. 228. [in Russian]
17. Frolov N. Ob istorii geograficheskogo nazvaniia Tiumen [About the history of the geographical name Tyumen] // Sibirskoe bogatstvo. – 1999. – № 1. – S. 215–217. [in Russian]
18. Belich I.V. K etimologii, semantike i istorii proishozhdeniia srednevekovogo imeni g. Tiumeni [On the etymology, semantics and history of the origin of the medieval name of Tyumen] // Vestnik arheologii, antropologii i etnografii (izdanie IPOS SO RAN). – 2007. – №7. – S. 143–150. [in Russian]
19. Koshelov D.E. Neozhidannye tiurkizmy na karte Zapadnoi Sibiri [Unexpected Turkisms on the map of Western Siberia]. V kn.: Aus Sibirien – 2019: nauchno-informacionyi sbornik. – Tiumen: Izd. Tiumenskogo gos. univ., 2020. – 168 s. [in Russian]
20. Pohlebkin V.V. Tatory i Rus. 360 let otnoshenii v 1238–1598 gg. [Tatars and Rus. 360 years of relations in 1238–1598]: Spravochnik. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniia, 2000. – 192 s. [in Russian]
21. Remezov S.U. Sibirskie letopisi [Siberian chronicles]. – Spb, 1907. [in Russian]
22. Matveev A.K. Toponimiia Urala: Monografiia [Toponymy of the Urals]. – Sverdlovsk: Ural. gos. un-t, 1986. – 208 s. [in Russian]
23. Frolov N.N. Russkaia onomastika i onomastika Rossii [Russian Onomastics and Onomastics of Russia]. – M.: Shkola-Press, 1994. – 288 s. [in Russian]
24. Qaiyrzhan K. Soz – sandyq: Qazaqtyn kone sozderi [Ancient Kazakh words]. – Almaty: Oner, 2013. – 480 b. [in Kazakh]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

UDC 370.114; IRSTI K82

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.738>A.B. KUZDEUBAYEVA^{1✉}, S.A. ZHAKAEVA², S.O. SOPBEKOV³¹*Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aliya.kuzdeubayeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-9161-9663>*²*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor A. Baitursynov Kostanay State University (Kazakhstan, Kostanay), e-mail: s_zhakaeva63@mail.ru*³*Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: Sabit_-_sabit@mail.ru*

SOME PEDAGOGICAL ASPECTS OF EDUCATION OF THE INDIVIDUAL WITH THE INSTILLING OF NATIONAL VALUES INTO SPIRITUAL AND MORAL VALUES

Abstract. Today, education with the instillation of national values in students is a requirement of life, a necessity of society. And what is the national cultural value? It is a unique tradition, customs and traditions of each nation. That is, spiritual and material values accumulated over the centuries.

“First of all, a person should be educated, not educated. Education without it is the enemy of humanity”, said the great scientist Abu Nasir Al-Farabi. Now the XXI century is the time of education and science. But if we put our efforts into education and science, and forget about education, including national education, we will lose. After all, despite the fact that he is educated and does not absorb the national culture, he will become an eternal citizen of the nation, useless to the people. Culture says that an educated community cannot be without culture. Education, Science, and culture are based on a real Kazakh education, and a path to the top of civilization will be built.

The sources of national education are folklore, oral literature, national literature, customs, traditions, noble principles, oratory, proverbs and sayings, principles of education in the works of our thinkers who were born on our native land. At the same time, the main directions of National Education will be such qualitative characteristics as national features of Family Education, kinship relations, the concept of seven fathers, maternity duty and duty, National Honor, national consciousness, national morality, patriotism, hard work, humanity.

The relevance of the article is that, first of all, the formation of national consciousness in national education is one of the main prerequisites. Today, in the era of globalization, it is necessary not to copy all the cultures of Western civilization, but to take root, to take what is necessary for our nation, and secondly, education contributes to the growth of the younger generation in the sense of responsibility to society as a rich, versatile citizen of the spiritual world.

Keywords: values, education, spiritual education, family, students, research, national, moral.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Kuzdeubayeva A.B., Zhakaeva S.A., Sopbekov S.O. Some Pedagogical Aspects of Education of the Individual with the Instilling of National Values into Spiritual and Moral Values // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (121). – Б. 105–117. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.738>

***Cite us correctly:**

Kuzdeubayeva A.B., Zhakaeva S.A., Sopbekov S.O. Some Pedagogical Aspects of Education of the Individual with the Instilling of National Values into Spiritual and Moral Values // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2021. – №4 (121). – Б. 105–117. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.738>

А.Б. Куздеубаева¹, С.А. Жакаева², С.О. Сопбеков³

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aliya.kuzdeubayeva@ayu.edu.kz

²педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті
(Қазақстан, Қостанай қ.), e-mail: s_zhakaeva63@mail.ru

³Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: Sabit_-_sabit@mail.ru

Тұлғаны ұлттық құндылықтар негізінде рухани адамгершілікке тәрбиелеудің кейбір педагогикалық аспектілері

Аңдатпа. Бүгінгі таңда оқушы бойына ұлттық құндылықтарды сіңіре отырып, тәрбиелеу өмір талабы, қоғам қажеттілігі. Ал ұлттық мәдени құндылық дегеніміз не? Ол әр ұлттың өзіне тән салт-санасы, әдет-ғұрпы, жөн-жоралғысы. Яғни ғасырлар бойы жинақталған рухани және материалдық құндылықтары.

«Адамға ең әуелі білім емес тәрбие берілуі керек. Онсыз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деген екен ұлы ғұлама Әбу Насыр Әл-Фараби. Қазір ХХІ ғасыр білім мен ғылымның заманы. Бірақ күшімізді білім мен ғылымға салып, тәрбиені соның ішінде ұлттық тәрбиені ұмытар болсақ, ұтылғанымыз. Өйткені, білімді болғанымен, ұлттық мәдениетті бойына сіңіре алмаса, ол адам ұлт алдында, халық алдында пайдасы жоқ азаматқа айналмақ. Мәдениет демекші, тәрбиелі қауым мәдениетсіз болуы мүмкін емес. Ал білім, ғылым, мәдениет нағыз қазақы тәрбиемен арқауланса, өркениеттің шыңына даңғыл жол салынбақ.

Ұлттық тәрбиенің көздері – фольклор, ауыз әдебиеті, ұлттық әдебиет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ұлағатты қағидалар, шешендік сөздер, өнеге-өсиеті бар мақал-мәтелдер, туған топырағымызда дүниеге келген ойшыл ғұламаларымыздың еңбектеріндегі тәрбие қағидалары. Сонымен бірге отбасы тәрбиесінің ұлттық ерекшеліктері, туыстық қарым-қатынас, жеті ата туралы түсінік, перзенттік парыз бен қарыз, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім, ұлттық адамгершілік, отансүйгіштік, еңбексүйгіштік қасиеттер, ізгілік сынды сапалық белгілер ұлттық тәрбиенің негізгі бағыттары болады.

Мақаланың өзектілігі, біріншіден, ұлттық тәрбие кезінде ұлттық сананы қалыптастыру ең басты алғышарттардың бірі. Бүгінгі таңдағы жаһандану заманында батыс өркениетінің барлық мәдениетін көшіріп алмай, тамырын басып, өз ұлтымызға керегін алып, керексізін ысырып тастауымыз қажет, екіншіден, өскелең ұрпақтың қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінуде рухани дүниесі бай, жан-жақты жетілген азамат болып өсуіне тәрбиенің қосар үлесі мол.

Кілт сөздер: құндылықтар, білім, рухани тәрбие, отбасы, білім алушылар, зерттеу, ұлттық, адамгершілік.

А.Б. Куздеубаева¹, С.А. Жакаева², С.О. Сопбеков³

¹кандидат педагогических наук, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aliya.kuzdeubayeva@ayu.edu.kz

²кандидат педагогических наук, доцент

Кустанайский государственный университет имени А. Байтұрсынова

(Казахстан, г. Кустанай), e-mail: s_zhakaeva63@mail.ru

³преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: Sabit_-_sabit@mail.ru

Некоторые педагогические аспекты духовно-нравственного воспитания личности на основе национальных ценностей

Аннотация. Сегодня нравственное воспитание учащихся на основе национальных ценностей – это требование жизни, потребность общества. А что такое национальная культурная ценность? Это присущие каждой нации обычаи, традиции, обряды. То есть духовные и нравственные ценности, накопленные веками.

«Человеку в первую очередь нужно дать не образование, а воспитание. Без воспитания знания – враг человечества», – сказал великий ученый, просветитель Абу Наср Аль-Фараби. Сейчас XXI век – это время образования и науки. Но если мы вложим свои силы в образование и науку, забудем воспитание, в том числе и национальное, то проиграем. Потому что, будучи образованным, не сумев впитать в себя национальную культуру, человек навсегда станет гражданином, не имеющим пользы перед народом. Культура и воспитание не могут быть без национальной культуры.

Источниками народного образования являются фольклор, устное народное творчество, национальная литература, обычаи, традиции, благородные начала, ораторское искусство, пословицы и поговорки, принципы воспитания в произведениях наших мыслителей, родившихся на нашей родной земле. При этом основными направлениями национального воспитания станут такие качественные характеристики, как национальные особенности семейного воспитания, родственные отношения, концепция семи поколений, материнский долг и обязанность, национальная честь, национальное самосознание, национальная мораль, патриотизм, трудолюбие, гуманность.

Актуальность статьи заключается, во-первых, в том, что формирование национального сознания при народном воспитании является одной из главных предпосылок. Сегодня, в эпоху глобализации, мы должны не копировать, а искоренять всю культуру западной цивилизации, вкладывать в свою национальную то, что нам нужно, а во-вторых, воспитание подрастающего поколения как духовно богатого, всесторонне зрелого гражданина в осознании своей ответственности перед обществом.

Ключевые слова: ценности, образование, духовное воспитание, семья, обучающиеся, исследование, национальное, нравственность.

Introduction

Education of morality by instilling national values in the student “...A person should be educated, not the first education. Education without it is the enemy of humanity”, says the great scientist Abu Nasir Al-Farabi [1, p. 47]. M. Zhumabayev “...The fate of the Kazakh people, the future of the country, begins with education”, he writes [2, p. 56]. If so, then the main principle of education is teaching. The eastern scientist once again says: “without education, knowledge has no value”. Indeed, if we put all our efforts into education and neglect the upbringing of children, it will be a big mistake for our generation. Teachers and educators say that “raising a child is for everyone”, and we contribute to the proper upbringing of a child, the formation of his consciousness. Today we can raise a smart generation, and tomorrow we can bring up a confident generation.

The main principle in the upbringing of the younger generation is the ability to differentiate and identify national ways of education and instill in the child. That is, moral education, instilling national values in the child. In the future, the goal of National Education is to educate a person with high national consciousness, who knows the traditions, history, culture of his country, loves, combines national values and universal values. Awakening of national consciousness, mastering the native language, religion, and cultural heritage of their nation. Formation of a national character in the child, such as compassion, confidence, patience, and pride.

The head of State N.A. Nazarbayev addressed: “it is necessary to educate students in Kazakhstan's patriotism creatively as individuals, starting today, we need to form national character, high elegance, nobility, Education, National Honor” [3, p. 5].

The main sources of national education are customs, traditions and national literature. At the same time, the National features of Family Education, the concept of seven fathers, the names of kinship relationships, duty and duty to parents and Children, National Honor. This is the most important principle in the upbringing of children.

For example, in order to master labor skills, the first thing to do is to show yourself, and finally to make the child do it independently. It is necessary to respect the older person, respect him, to wait for the guest, as well as to teach him to behave like a horse. The Kazakh language is not limited to teaching, showing and teaching. In the National process of education, the child was praised for some pleasant behavior. After all, the child always expects that adults will show him warmth and goodwill. For this purpose, he formed a model of influence on the psyche of the child by encouraging him. He was able to use incentives efficiently in accordance with the age characteristics of the child.

Thus, the Kazakh people have identified many excellent ways of educating the younger generation and identified ways to implement them. Teacher M. Zhumabayev: “every nation has its own way of raising a child, which goes back to the old days. Since the education of the nation, the upbringing of children has been tested for a long time and has been used by many generations, the teacher must lead the child to the education of this nation”, he stressed the importance of National Education and folk pedagogy [2, p. 87].

In this regard, we also use folk pedagogy, which determines our national character in teaching and upbringing, in particular, national games and details of our traditions, depending on the level of the child. Our goal is: first, to educate each student in such a way that he is a citizen of the Kazakh country, so that he can be proud of his birth and upbringing in the Kazakh country, to show that the Kazakh culture and civilization are not inferior to any other country; secondly, to teach students the history of the Kazakh people, great personalities, their contribution to the cause of the country, to lead them to the highest moral heights; third, the development of students' imagination, imagination, literary vocabulary, using national games, traditions, various genres of oral literature in the course of training, weeks, sports events in class hours; fourth, through folk pedagogy, prevention of negative events occurring in modern society, promotion of a healthy lifestyle, education of a healthy, conscious, indifferent generation to the affairs of society. To achieve this goal, we combine extracurricular activities, debates and competitions, sports competitions with folk pedagogy and National Education.

Age-appropriate education the main person in the development of school work and student achievements is the teacher. (Strong, Ward Grant, 2001) the teacher strives to create an environment conducive to achieving maximum success in educating children. The strategies and approaches used in the lesson should be selected according to the topic, taking into account the age characteristics of students. Learning and learning according to the age characteristics of students is the determination of how students of different ages perceive changes. Training of talented and gifted children the XXI century is a century of competition, this competition does not increase passivity, stubbornness. Therefore, the national education system of the country is at the stage of very rapid changes. The main goal of today is to create a person who has formed his own personal vision, capable of bringing national values to the world level. To do this, it is necessary to increase the activity of students, teach them to be inquisitive, and show them the ability to independently acquire and apply knowledge [4].

Our main task is to instill in the hearts and minds of the younger generation a sense of ownership of the Kazakh land, land, and every mountain. Education of an intelligent generation that has developed a conscious, intellectual behavior that can be proud of, which ensures the competitiveness of its country with other countries.

At any time, in any society, the human race paid great attention to the education of the younger generation. As you know, in today's dynamically developing country, first of all, special attention is paid to the education of the younger generation. Because the present and future of the nation depend on the younger generation. At the same time, one of the main tasks that the school faces is to educate a high, high, deeply educated generation that has a civilized, civil and moral character, as well as has not lost its national value, and can compete.

Education is a continuous social process, the main system in the relationship between society and the individual. Its basic criterion is the formation of personal qualities of a person necessary for life. The formation of conscious education and a serious character in the student, the education of an intelligent person with a rich spiritual world depends on the purposeful activity of the teacher.

The main task of education is the formation of the necessary requirements of society in each child of such high moral qualities as duty, honor, conscience, dignity.

Today, the organization of the educational process of a national character in connection with the social, economic, political, and cultural innovations taking place in the country is a requirement of the time. Each nation has its own traditions, its educational culture is directly related to this educational process. The Kazakh people have inherited their rich historical heritage, art and language, traditions, customs, spiritual and moral teachings. Therefore, it is necessary to take into account the peculiarities of national psychology, methods and data used in the educational process.

Methods

The research base of the study includes secondary schools of the Turkestan region, as well as the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi. In these educational institutions, a grant-funded study was conducted on the topic "Scientific and theoretical foundations of tolerance as a factor of personality development in the context of modern pedagogical education", The total number of respondents was 250 people. The study was conducted in 2021 and consisted of three stages.

During the ascertaining and formative stage of the study, we attracted students of 3–4 courses studying under the Educational Program 6B01406-Music Teacher training of the International kazakh-turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi, as well as high school students of several secondary schools in Turkestan. The problem of studying some pedagogical aspects of the formation of the foundations of tolerance based on the spiritual and moral education of the individual is the contradiction between the implementation of the process of education and the requirements of society for the spiritual and moral formation of the individual.

Our research proves that the formation of the theoretical foundations of tolerance on the spiritual and moral development of the individual will be most effective if professional training is based on the synthesis of verbal, activity and personality-oriented approaches, a system of humanitarian knowledge (philosophical, cultural, pedagogical), including information about universal values, ethnic culture of Kazakhstan.

Basic research methods. The study used a set of methods that included:

- theoretical: analysis, synthesis of leading ideas, comparison, induction, deduction;
- empirical: observation, questioning, interviewing, conversations, pedagogical experiment, systematization, statistical processing of the results obtained.

Results and discussion

For centuries, our people were proud of their heroes and commanders who showed courage in defending their vast land from external enemies, Chechen sages who spoke the word of their people and took care of the country. It is our civic duty to protect our homeland, to know its history, to preserve its language and traditions, and to study it.

Morality is related to the words of humanity, respect, dignity, and humanity. In folk pedagogy, positive human behavior is derived from these concepts. We can note the following

actions in behavior and communication: to respect a person, to preserve his conscience, to show kindness, to show humility, etc.

Spiritual and moral education is an integral part of civil education, which forms a purposeful, systematic, national attitude, trust, intelligence, human behavior discipline and spiritual skills that can achieve a certain goal. The entire system of moral education is filled with humanistic content, aimed at the comprehensive development and improvement of the individual on a spiritual basis [5].

The problem of moral education is mainly based on methodological approaches to education, based on national values:

- formation of spiritual culture of a person in the educational process through national traditions;
- study and development of psychological characteristics of a person through national traditions;
- education of spiritual and moral values based on traditions and Customs, taking into account national psychological characteristics.

In this regard, the head of State N.A. Nazarbayev stressed: “in connection with the new conditions, we are concerned not only about the education of an educated, professionally trained person, but also about the formation of a person with spiritual and moral opportunities, capable of accepting national and World Values in all spheres of public life” [6, p. 6].

This is why society needs a well-educated, highly cultured, hardworking, business-seeking, capable, creative person. Such a person is brought up in secondary and higher educational institutions.

The most important pedagogical conditions for moral education are the formation of an active vital, conscious attitude of students, the unity of words and deeds, the inadmissibility of deviations from moral norms. This is one of the most important areas of the child's personality formation. It defines the attitude to the motherland, to work. A well-mannered teacher begins comprehensive education of students with this moral education. Because it improves the organization of his moral feelings, the organization of his actions to lead his faith to a certain goal. Only then does the teacher form the virtue, loyalty, and humility of his students.

And today's new pedagogical technology is a well-thought-out model of integrated pedagogical communication, creating comfortable conditions for students and teachers in the organization and conduct of the educational process. Its main principles are the humanization of learning, the formation of a person who develops independently, is able to make the right decisions, self-improvement, nurturing, cultivating. In this regard, the training technology uses strategic methods such as “six hats”, “brainstorming”, “Cubism”, “two different diaries”, “bub”, etc. It is known that all this has its own peculiarities in the educational process. But whatever method or method they use, their main goal is to provide deep knowledge and education to modern young people. And M. Zhumabayev said that “Purpose from education is not to remove a child exactly as the teacher himself. The future is worthy of its time”, he said. It is obvious that at the beginning of the twentieth century, which was full of changes and left an indelible mark on the spirituality of the country, it was impossible to make such a valuable statement about the future. “When our people, who grew up and formed in the steppe expanses, began to settle in the city for education, his national worldview was divided into two streams” [7, p. 406]. Therefore, this period was the time when the Kazakh people were divided into two channels as a result of the policy of the colonial empire. When Darkhan began to come to the city in search of education and knowledge of our people, who grew up in the wide steppe with a sense of good and good, his national worldview began to change in two channels. One of them wanted to remain in the shadow of the old, to remain in the old traditions and Customs, the second group, striving to master knowledge and science, raised the minds of its native people and brought them on a par with the countries of the world. It is known from history that the Alash people were known as figures, scholars, and scientists among the

countries in this direction. M. Zhumabayev lived in such a difficult time and wrote new works dedicated to the field of Education.

We recognize the active views of the Alash intelligentsia, who worked on the ideals of a comprehensive scientific socio-psychological approach to the formation and development of a system of primary, Central, Secondary Higher Education in the field of Natural Science, Social and humanitarian Sciences, informing the Kazakh nation about the achievements of world civilization. Therefore, it is noted that the textbooks they have written are useful for all levels of Education. For example, the textbooks of Akhmet Baitursynuly (“textbook”, 1912, “language tool”, 1914, “Alphabet”, 1914, “New Alphabet”, 1926–1928, “literature”, 1926, “Bayanshy”, 1926, “textbook” (together with T. Shonanyuly, 1926–27) – the first books in the formation of the Kazakh national educational system. Baitursynov's textbooks on the development of the National Educational System, Initiative books of those who continue the tradition of writing manuals, are a number of outstanding educational and methodological works considered in the framework of domestic pedagogical and psychological sciences. In this regard, M. Dulatov's “Kiragat kitap”, 1916, Zh. Aimaurov's “Psychology”, 1928, M. Zhumabayev's “Pedagogy”, 1927, M. Auezov's “Novy auy”, “Russian book for Kazakh children”, 1929; A. Yermekov's first “Kazakh textbook accounting”. It is known that akbayev wrote the first scientific publications dedicated to the field of law, which came into force after its publication [8, p. 547].

Virtue originates in the family, which is influenced by the upbringing and lifestyle of parents. The popular proverb “what you see in the Nest, what you hang when you fly” shows that moral education is formed in the main family. Folk and family values are transmitted through oral folk art, for example, legends use fairy tales, rituals, rituals, through religion, through various public organizations, etc.folk oral literature develops the child's thinking in moral and aesthetic education. Their language richness and unlimited oratorical capabilities increase [9].

One of the most effective educational tools of the Kazakh people in educating students in humility and morality is a fairy tale. They reflected the life of the people, the traditions of their customs, the struggle for happiness, the child's relationships - love for his people, for the Motherland, for his native land, for his nature.

The problem of spiritual and moral education of schoolchildren is one of the main problems facing every parent, society and the state as a whole, because society has developed serious problems related to the problem of spiritual education of the younger generation. Currently, the problems of the lack of a real life program for the younger generation, the decline in the spiritual and moral climate in society, the weakness of cultural work with children in their free time, the deterioration of the physical fitness of children and much more are relevant. The education system cannot guarantee the spiritual development of the individual at the highest level, since education is a quality of the individual that determines the attitude of a person to other people on the basis of respect and respect for each person in everyday life.

K.D. Ushinsky said: “the main task of Education is moral influence”, and the wise Abay said: “a person should be guided by an active and attentive heart, only then will his work and success become particularly important. It is easy to be born a person, but it is difficult to be a person” [10, p. 30]. The importance of education is such that our future generation receives spiritual wealth from education and is formed as a person only through education.

Without moral foundations, a person quickly loses his will, Life Orientation, becomes a toy of fate or a victim of the world of crime. Tens, thousands of drug addicts, alcoholics, vagabonds, carefree children, orphans – this is the reality of the day. Especially children and teenagers will be inclined to go back.

Of course, everyone is the master of their own life, and they choose their own way of life, communicate with other people, and succumb to mistakes. You can change the situation that surrounds you, but you cannot escape from your inner world. In addition, if the soul or spirit of a person is sick, then he can never be healthy. Therefore, it is very important what spiritual values a

person has mastered. Moral education is carried out in all areas of the educational process, in the process of training, education and labor training. To be educated, it is not enough to know moral qualities by heart, it is necessary to deeply reflect them, experience them, and attach them to behavior.

Educational work, while preserving the specifics of a particular period, gives an orientation to the future, prepares the individual for it. Moral values of the individual begin from the day of their birth. At preschool age, primary moral qualities and concepts of children, basic behavioral skills are formed. The established behavior of a child in preschool age begins to manifest itself in the future in adult society and when entering into relationships with peers. In primary school, new types of moral attitudes, behaviors, feelings, and consciousness are further developed.

Moral education of schoolchildren is formed primarily in the learning process. When teaching various subjects, primary school students develop and develop concepts of friendship, friendship, an active attitude to life, and the motherland. They learn to respect the older, respect the younger, respect their parents, and work. At this age, children get used to high-quality discipline, friendly mutual assistance, and the ability to understand a person's mood. They know their own attitude to school learning activities, how to behave in the family, in society. As a result, primary school students develop personal and social behavior, moral attitude.

Young people are driven by the imagination of students of grades 5–9 to become adults and live independently. The development of students at this age is influenced by such qualities as organization, discipline, care, dedication, etc.

Teenagers or students of grades 10–11 are more interested in science and specialization. They pay attention to such moral features as justice, duty, honor, shame, and honesty. They need self-education in communicating with adults. Therefore, it is advisable to give more willpower at this age. The influence of the environment on the implementation of moral education of the younger generation is enormous. Instilling the basics of education in students is equally important for all subjects taught at school. Especially one of the subjects that instills morality in the student is history. It forms patriotism, Patriotism, and confidence in students. Khans and biys, Chechens and zhyrau have a special place in the Kazakh people. The subject of history enriches the spiritual world of students, helps them find their place in society, helps the heroism of generations, awakens their good wishes. It also forms the Kazakh national traditions, culture, and moral qualities of students.

The improvement of spiritual and moral education in the country has been raised at the level of the state task. The practical solution to this problem is the introduction of the discipline “self-knowledge”, the author of which is S.A. Nazarbayeva. The main task of the subject of self-knowledge is to look at your own worldview, to love and respect yourself, to be responsible for your own affairs, to live in harmony with yourself, to do what is close to you, to show kindness to people, to be virtuous. As practice shows, self-knowledge, strengthening the value of education, forms the skills of boundless love of the individual, faith in his work and personal strength, to do good deeds, to know a lot and achieve harmony in self-improvement, physical, mental, spiritual development. This subject affects not only the development of children's relationships, but also the accumulation of moral foundations for the child's self-knowledge, the formation of consciousness, the ability to build relationships with the environment on the basis of love, humanity and mutual understanding, the formation of a single personality [11].

Education of schoolchildren can be carried out not only in individual subjects, but also in extracurricular activities, circle work, instilling spiritual values. Such types of work include an aesthetic conversation of the class teacher, various intellectual competitions, and debates.

Moral education of adolescents should also take into account the issue of prevention of various negative situations that arise in life. Often, in many families, with daily living care, the spiritual needs of children are not taken into account, but moved to the second place. The child should develop the right, moral actions, a healthy lifestyle, the ability to distinguish between good and bad, the desire for self-improvement, when necessary, to make independent decisions and make

the right choice, so that the child can be taught to realize what he wants. And all these skills are formed in the family.

The main issue in the moral education of children should be the involvement of parents in the educational process, the establishment of close ties with them.

V.A. Sukhomlinsky said: “moral education effectively contributes to the improvement of the individual, if it is successful in bringing the child to the level of upbringing. ...If we can give joy and happiness to a child, he can become just like a child” [12, p. 103].

The problem of studying some pedagogical aspects of the spiritual and moral education of the individual on the basis of national values is the contradiction between the implementation of the process of education and the requirements of society for the spiritual and moral formation of the individual.

Our research proves that the spiritual and moral development of a person based on national values will be most effective if professional training is based on a synthesis of verbal, activity-based and personality-oriented approaches, a system of humanitarian knowledge (philosophical, cultural, pedagogical), including information about universal values, ethnic culture of Kazakhstan.

Based on the object, subject, and purpose of the study, the following tasks are formed:

- To clarify the key concept of this study: “spiritual and moral formation of personality”;
- To substantiate the features of the spiritual and moral formation of the personality;
- To develop an experimental methodology for the effectiveness of spiritual and moral formation of a person based on national values;
- To identify criteria for evaluating the effectiveness of an experimental method of spiritual and moral formation of a person.

The main research methods. The study used a set of methods, which included:

- theoretical: analysis, synthesis of leading ideas, comparison, comparison, induction, deduction;
- empirical: observation, questioning, conversations, pedagogical experiment, systematization, statistical processing of the results obtained.

The research base includes general education schools of the Turkestan region, as well as the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi.

In these institutions, a study was conducted on the topic “The state of spiritual and moral formation of the individual on the basis of national values”. The total number of respondents was 250 people. The study was conducted from 2019 to 2020 and had three stages. The first stage of 2019 is the selection and study of scientific literature on the research topic, the definition of the goals and objectives of the proposed work, the analysis of the concepts of “spirituality”, “morality”, “spiritual and moral formation”. The study of the features of the spiritual and moral formation of the individual on the basis of national values. The second stage, 2020, the first half of the year, was devoted to the development of a methodology for the spiritual and moral formation of a person based on national values. At this stage (the ascertaining part of the study), the following was carried out: observation, study of the state of practice, identification of positive and negative factors affecting the spiritual and moral formation of a person. 250 people were interviewed by the questionnaire method, the purpose of which was to identify the level of spiritual and moral formation of the individual on the basis of national values. The third stage of 2020 is an experimental one, which consisted of three parts:

1. Identification of the initial level of spiritual and moral development of the individual, experimental and control groups, the quantitative composition was 30 and 30 people, respectively.
2. Formation of an experimental group in the process of studying the ethno-culture of Kazakhstan and the introduction of methods of spiritual and moral formation.
3. To compare the spiritual and moral formation of a person on the basis of national values of the experimental and control groups, the following criteria were determined: verbal (knowledge, skills, skills), activity (behavior and attitudes), personal (interests, needs, dreams and aspirations).

In the formative part of the study, a specially developed method of spiritual and moral formation of a person based on national values was used, which was based on the program of the experiment “Educational foundations of the ethno-culture of Kazakhstan”, combining the socio-humanitarian cycle (philosophy, cultural studies, pedagogy) and forming knowledge about spirituality, morality. Experimental tasks were given on the formation of knowledge, skills, skills, thematic events were held (oral journal “Ecology of culture – ecology of the soul”, debates, meetings, conversations) to identify the specifics of their activities, their attitude to society, surrounding people, and themselves.

Conclusion

We call people with a rich spiritual world, a person with a wide range of needs and interests, tastes, and thoughts, a fully formed person with a stable character. The stability of character comes from the spiritual and moral understanding of a person. Therefore, the main goal of our society is to educate students as full-fledged citizens through spiritual and moral education. In spiritual and moral education, the teacher should not only recognize the student as a person, but also be able to see the past, present, and future in his development.

Conclusion: in summary, moral education is a continuous process that begins at birth and continues throughout life, aimed at mastering the norms of behavior of people. Its content develops within the framework of the formation of personal qualities of the student. Therefore, it is important to take into account the individual characteristics of students in the organization of educational work.

“The strategy of the Republic of Kazakhstan” “Kazakhstan-2050” states that “the goal of Education is the formation of a healthy personality, capable of free orientation, self-realization, self-development and independent decision-making in the context of a rapidly changing world based on deep knowledge, professional skills”. Adhering to the above principles, we believe that in Kazakhstan it is necessary to educate future generations in the national spirit with new requirements, modernizing the content of modern education, taking into account national and universal values, historical experience, centuries-old cultural national traditions. The education system in Kazakhstan, which has spread the wings of freedom and democracy, the economy is developing, and the future is developing, is undergoing serious reforms and is following the great evening. The creation of a “new Kazakhstan in a new world” sets great goals for us. It is the formation of a competitive education system to meet the needs of the individual and society, the “Smart Economy” [13].

“The Chinese admire the great fortress of China, the Italians admire the music, and the Kazakh people are proud of their national values and rich language”, said the great writer M.O. Auezov. In the coming period of globalization, the role of the school and the role of teachers in passing on the national values and rich language of the great writer to future generations should remain a special and relevant issue on the agenda [14].

In the time of M. Zhumabayev: “every country is based on its future with a school that educates and trains its children. The fate of one country is something connected with the construction of a school” [2, p. 48]. This is a good word that does not get old, one truth that does not change. The fate of the Kazakh people, the future of the country, depends on the basis of which the school was built. If we can build our school on a clean, healthy, solid foundation that fits into our soul, harmoniously, we can swear for the future without hesitation. “If we can't build on such a basis, then the future is dark”, “he thinks about educating the future generation in the system of national values, and this is a very important pedagogical issue”. Today, in the process of globalization, each nation, each state is trying to preserve its own mentality, its own face. We are also drawn from this process by our ancient national values and the educated generation. Therefore, the main direction in the education of the younger generation should be national values.

We cannot surprise the universe with new advanced technologies and even space exploration with the internet system. There is no doubt that in a few years the material and technical base of all schools in the country will meet international standards. Then what is different from another country? Of course, we differ only in our national culture, customs, language, mentality and Kazakh mentality. Adopted in July 2007 by K.R. Article 11 of the law “on Education” defines the task of the education system: “creating the necessary conditions for obtaining high-quality education aimed at the formation, development and professional development of the individual on the basis of national and human values, achievements of Science and practice”. Broad-based, coordinated expression of national values – In Proverbs, sayings, oratory, wisdom of the people. In school, starting from primary school, we teach students to memorize Proverbs, riddles, delusions, poems, tell fairy tales, and instill spiritual value in them. A child who has heard this from an early age and received a drink from a national spring will never lose his national appearance. It is also up to the teacher to cultivate the national values of the child and grow up as a citizen. The root of education begins with the teacher. Therefore, the teacher must be educated and competent. The introduction of the section “status of a teacher” in the law “on education” pleases us and imposes a great responsibility [15].

Every citizen of the Republic, regardless of his nationality, beliefs and beliefs, political views, and orientation, should recognize the state in which he lives, breathes, and uses his well-being as “Native Land, Homeland”. It is the duty of every member of society to respect the national traditions and customs that give the state its name, respect its language and mentality, honor its symbols and delight in its achievements. There fore, it is necessary to develop the child's consciousness on the basis of mastering the national culture and traditions, if we can instill the national value in a child from an early age, the future of our country will be bright and bright, and what is different with the national value and the educated generation.

Moral education is the spiritual foundation of people, so we teachers have a duty to bring this spiritual wealth to the child, to sweat. After all, a person is respected in society for his good moral qualities, kindness, and honesty.

Although there are pedagogical rules for moral education, their application in place depends on the skill of the teacher. Kazakh fairy tales teach kindness, honesty, justice, labor, purity, friendship, courage, beauty, and tact. It educates you to avoid evil, cunning, lies, and evil. It always shows that peace, unity, and solidarity win.

The Russian teacher A.V. Sukhomlinsky rightly said: “a fairy tale is the spiritual wealth of folk culture, and through its knowledge, the child knows his native people with his heart”. Therefore, regardless of the type of fairy tale, it contains a sense of patriotism of the people, love for their country, land, the well-being of their family, brothers, and their dreams.

Also, the well-told fairy tale itself in folk oral literature has a huge impact on the expansion of the horizons and worldview of not only teenagers, but also adults. Fairy tales contribute to the development of moral and aesthetic education of students. The child is taught to be active and active on the way to ideals, victory, and success. It allows you to distinguish between good and evil, kindness and cruelty, truth and lies, justice and injustice, hard work and laziness, etc. The beauty of the fairy-tale language and the fascinating narrative of the events involuntarily attract and captivate the child. Reading or listening to fairy tales, retelling the content of fairy tales increases the vocabulary, creates opportunities for communication and imagination. Conversations with the use of color images related to the fairy tale plot stimulate the child's cognitive activity. The fairy tale captivates children with its artistry, beauty, attractiveness, sharpens their imagination, encourages them to overcome difficulties, take smart decisions when they are in trouble, be smart, resourceful. It teaches you to understand, understand, and perceive the beauty around you. Such systematic work forms the child's skills of correct, clean speech in their native language. Especially for preschoolers, everything they say and show is true, beautiful, and harmonious. Only then will the child turn from a fresh Willow into a high Bayterek.

Prominent citizens of the Kazakh people were Y. Altynsarin, M. Dulatov, M. Zhumabayev, A. Baitursynov, Zh. Aimaurov and others. In their pedagogical and educational works, it should be noted that they present the viability of the spiritual heritage of the people with foresight, consider it a means of education and attach importance to it from the point of view of didactics. Education of students in honesty, humility, poetics, truthfulness, the ability to avoid bad qualities in a person, to instill good qualities. Of course, the use of all genres of oral literature in the comprehensive education of Primary School students is of great importance in education and upbringing. We offer the following: 1. When learning Fairy Tales, strictly observe the age characteristics of children and take into account their vocabulary. 2. The system of fairy tales read in primary schools is as follows: 1. fairy tales about zoos. 2. Fantasy fairy tales. 3. Everyday fairy tales are given in the specified order. 3. In Kazakh primary schools, it is planned to teach not only Kazakh folk tales, but also fairy tales of other nationalities, or organize extracurricular activities. "Creating a fairy tale club". 4. Be guided by the systematization of teaching truthful fairy tales in grades 3–4. 5. Creation of a methodological system for teaching fairy tales in primary schools.

The article was prepared within the framework of grant funding under the IRN AP AP09561743 project "Scientific and theoretical foundations of tolerance as a factor of personality development in the context of modern pedagogical education", carried out within the framework of the budget program 217 "Development of Science", subprogram 102 "Grant financing of scientific research".

BIBLIOGRAPHY

1. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 624 с.
2. Жұмабаев М. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым. 1992. – 272 б.
3. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2030». Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. [Электронды ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevty-n-khalykka-zholdauy-2010-zh_1341123470
4. Рысбекова А.К., Мейрбекова Г.П., Пилтен Г., Шалабаева Ж.С. Жаңартылған білім мазмұны – жаңашылдыққа бастау // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №3. – Б. 176–187.
5. Алдамұратов Ә. Жеке тұлға ұлттық тәрбиесінің ғылыми-педагогикалық негіздері: пед. ғыл. докт. автореф. – Алматы, 2001. – 45 б.
6. Назарбаев Н.Ә. Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы // «Егемен Қазақстан», 11 қазан, 1997. – Б. 6.
7. Abdimomynov Y., Abdikadyrova T., Smanov B., Sarsembaeva M., Shormakova S. Problems of Humanism in M. Auezov's stories // Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. Vol. 11, No. 5, 2019. Received: 1M.Ж8 Mar 2019/Accepted: 17 Apr 2019. Page 409–418.
8. Turgunov Y., Abdimomynov Y.B., Smanov B., Shakhanova R., Naimanbaev A., Kenan Koch. The Problem Of Elimination Of Illiteracy By Writing Textbooks In The Steppe // Esta revista fue editada en formato digital por el personal de la Oficina de Publicaciones Científicas de la Facultad Experimental de Ciencias, Universidad del Zulia. Maracaibo – Venezuela. Opción, Año 35, No. 88 (2019): Page 543–566. ISSN 1012-1587/ISSNe:2477-9385.
9. Бөлеев Қ., Ибраимова Л.Н. Қазақ этнопедагогикасындағы отбасылық тәрбие. – Алматы, 2008.
10. Ушинский К.Д. Педагогические соч. в 6-ти т. Т. 2. / сост. С.Ф. Егоров. – М.: Педагогика, 1988. – 416 с.

11. Темірбеков А. Жоғары сынып оқушыларын жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайда адамгершілікке тәрбиелеудің ғылыми-педагогикалық негіздері. – Алматы: Абай ат. мем. унив., 2001.
12. Сухомлинский В.А. Мудрая власть коллектива. – Москва: Молодая гвардия, 1975. – 238 с.
13. «Қазақстан-2050» Стратегиясы Қалыптасқан Мемлекеттің Жаңа Саяси Бағыты. – Астана, Ақорда, 2012. – 102 б.
14. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
15. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007, 27 шілде.

REFERENCES

1. Al-Farabi. Istoriko-filosofskie traktaty [Historical and philosophical treatises]. – Alma-Ata: Nauka, 1985. – 624 s. [in Russian]
2. Zhumabaev M. Tandamaly [Selected]. – Almaty: Gylm. 1992. – 272 b. [in Kazakh]
3. Nazarbaev N.A. «Qazaqstan – 2030». El Prezidentinin Qazaqstan halqyna zholdauy [Address of the president of the country to the people of Kazakhstan]. [Elektrondy resurs]. URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidentin-a-nazarbaevtyn-khalykka-zholdauy-2010-zh_1341123470
4. Rysbekova A.K., Meirbekova G.P., Pilten G., Shalabaeva Zh.S. Zhanartylgan bilim mazmuny – zhanashyldyqqa bastau [Updated content of education – the beginning of innovation] // Yasau universitetinin habarshysy. – 2019. – №3. – B. 176–187. [in Kazakh]
5. Aldamuratov A. Zheke tulga ulttyq tarbiesinin gylmy-pedagogikalyq negizderi [Scientific and pedagogical bases of national education of the individual]: ped. gyl. dokt. ... avtoref. – Almaty, 2001. – 45 b. [in Kazakh]
6. Nazarbaev N.A. Qazaqstandyqtardyn osip-orkendeui, qauipsizdigi zhane al-auqatynyn artuy [Increasing the prosperity, security and well-being of Kazakhstan] // «Egemen Qazaqstan», 11 qazan, 1997. – B. 6. [in Kazakh]
7. Abdimomynov Y., Abdikadyrova T., Smanov B., Sarsembaeva M., Shormakova S. Problems of Humanism in M. Auezov's stories // Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. Vol. 11, No. 5, 2019. Received: 1M.ZH8 Mar 2019/Accepted: 17 Apr 2019. Page 409–418. [in English]
8. Turgunov Y., Abdimomynov Y.B., Smanov B., Shakhanova R., Naimanbaev A., Kenan Koch. The Problem Of Elimination Of Illiteracy By Writing Textbooks In The Steppe // Esta revista fue editada en formato digital por el personal de la Oficina de Publicaciones Científicas de la Facultad Experimental de Ciencias, Universidad del Zulia. Maracaibo – Venezuela. Opción, Año 35, No. 88 (2019): Page 543–566. ISSN 1012-1587/ISSNe:2477-9385. [in English]
9. Boleev Q., Ibraimova L.N. Qazaq etnopedagogikasyndagy otbasylyq tarbie [Family education in Kazakh ethnopedagogics]. – Almaty, 2008. [in Kazakh]
10. Ushinskii K.D. Pedagogicheskie soch. v 6-ti t. [Pedagogical essays] T. 2. / sost. S.F. Egorov. – M.: Pedagogika, 1988. – 416 s. [in Russian]
11. Temirbekov A. Zhogary synyp oqushylaryn zhana aleumettik-madeni zhagdaida adamgershilikke tarbieleudin gylmy-pedagogikalyq negizderi [Scientific and pedagogical bases of moral education of high school students in a new socio-cultural environment]. – Almaty: Abai at. mem. univ., 2001. [in Kazakh]
12. Suhomlinskii V.A. Mudraia vlast kollektiva. – Moskva: Molodaia gvardiia, 1975. – 238 s. [in Russian]
13. «Qazaqstan–2050» Strategiyasy Qalyptasqan Memlekettin Zhana Sayasi Bagyty [Strategy “Kazakhstan–2050” New Political Course Of The Established State]. – Astana, Aqorda, 2012. – 102 b. [in Kazakh]
14. Auezov M.O. Adebiet tarihy [History of literature]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 240 b. [in Kazakh]
15. Qazaqstan Respublikasynyn «Bilim turaly» Zany [Law of the Republic of Kazakhstan «On education»]. – Astana, 2007, 27 shilde. [in Kazakh]

M.T. KATBAEVA¹, U.A. BAIZAK²

¹PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: Praktika-2013-14@mail.ru

²Doctor of Pedagogical Sciences
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: usen.baizak@ayu.edu.kz

THE WAY TO ORGANIZE AN ELECTIVE COURSE ON MECHANICS IN SPECIALIZED TRAINING

Abstract. In this article, we will consider the introduction of students into the future profession through specialized training in secondary schools of Natural Sciences. An analysis of the concept of specialized training is carried out and a definition is given. Ways to increase interest in technical specialties in physics are analyzed. Ways to increase interest in technical specialties in physics are analyzed. In addition, a task has been defined that will increase the role and effectiveness of vocational guidance in schools. The main areas of implementation of these tasks include independent training, knowledge acquisition, education, formation of students' maturity and development of individual abilities in accordance with their interests, increasing students' interest in activities, i.e. in the construction of machines, engineering, cosmology, aircraft design, satellite ships. The direct dependence of the future professional career of mankind on its initial course at school is discussed. Conducting classes based on the interests and aptitudes of students is organized through an elective course. In this regard, making sure that the tasks of mechanics are necessary for mastering the specialty, the student expands and deepens his knowledge of physics. With the help of professionally-oriented tasks, students are required to take a creative approach to solving them, are forced to think actively, are taught to apply physical knowledge in professional activities, use mathematical tools in solving problems, and develop skills in working with literature.

Keywords: school of natural science, specialized training, directed training, task, educational and methodical task.

М.Т. Қатбаева¹, У.А. Байзақ²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: Praktika-2013-14@mail.ru

²педагогика ғылымдарының докторы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: usen.baizak@ayu.edu.kz

Механиканы бейіндеп оқытуда элективті курсты ұйымдастырудың бір жолы

Аңдатпа. Бұл мақалада жаратылыстану бағытындағы орта мектеп оқушыларын бейіндік оқыту арқылы болашақ мамандыққа баулу қарастырылады. Бейіндеп оқыту

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Katbaeva M.T., Baizak U.A. The Way to Organize an Elective Course on Mechanics in Specialized Training
// Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №3 (121). – Б. 118–128.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.739>

***Cite us correctly:**

Katbaeva M.T., Baizak U.A. The Way to Organize an Elective Course on Mechanics in Specialized Training
// Iasauı universitetinın habarshysy. – 2021. – №3 (121). – Б. 118–128.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.739>

ұғымына талдау жасалып, анықтама берілген. Физика пәнінде техникалық мамандықтарға қызығушылықты арттыру жолдары талданған. Сонымен қатар, мектептегі кәсіби бағдардың рөлі мен тиімділігін арттыратын тапсырма анықталды. Осы тапсырмаларды жүзеге асырудың негізгі бағыты ретінде оқушыларда өзіндік дайындалу, білім алу, тәрбиелену, жетілуді қалыптастыру және қызығушылығына сай жеке қабілетін дамыту, іс әрекеттің, яғни машина құрылымына, инженерлік мамандыққа, космология, ұшақ, спутникті корабльдер құрастыруға оқушылардың қызығушылығын арттыруды жатқызуға болады. Адамзаттың болашақ кәсіби мансабы мектептегі алғашқы бағытына тікелей тәуелділігі талқыланды. Білім алушылардың қызығушылықтарын, икемдерін ескере отырып, сабақ жүргізу электив курс арқылы ұйымдастырылған. Осы орайда, мамандықты игеру үшін механика есептерінің қажеттілігіне көз жеткізіп, физика білімін кеңейтеді, тереңдетеді. Кәсіби бағытталған міндеттерді қолдану арқылы білім алушылардан оларды шешуге шығармашылық көзқарасты талап ету, белсенді ойлауға мәжбүр ету, физикалық білімді кәсіби қызметте қолдануға үйрету, есептер шығару кезінде математикалық аппаратты қолдану, әдебиетпен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру жүзеге асырылады.

Кілт сөздер: жаратылыстану бағытындағы мектеп, бейіндеп оқыту, бағыттап оқыту, тапсырма, оқу-әдістемелік тапсырма.

М.Т. Катбаева¹, У.А. Байзақ²

¹*PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: Praktika-2013-14@mail.ru*

²*доктор педагогических наук*

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: usen.baizak@ayu.edu.kz

Один из способов организации элективного курса в профильном обучении механике

Аннотация. В данной статье рассматривается привлечение учащихся к будущей профессии через профильное обучение в средней школе естественнонаучного направления. Проведен анализ и дано определение понятия профильного обучения. Проанализированы пути повышения интереса к техническим специальностям в физике. Кроме того, определена задача, которая повысит роль и эффективность профессиональной ориентации в школе. К основным направлениям реализации этих задач можно отнести самостоятельную подготовку, получение знаний, воспитание, формирование у учащихся зрелости и развитие индивидуальных способностей в соответствии с интересами, повышение интереса учащихся к деятельности, т.е. к устройству машин, инженерной специальности, космологии, конструированию самолетов, спутниковых кораблей. Обсуждена прямая зависимость будущей профессиональной карьеры человечества от своего первоначального курса в школе. Проведение занятий с учетом интересов, склонностей обучающихся организовано посредством элективного курса. В связи с этим, убеждаясь в необходимости задач механики для освоения специальности, ученик расширяет, углубляет знания физики. С помощью профессионально-ориентированных задач осуществляется требование от обучающихся творческого подхода к их решению, принуждение к активному мышлению, обучение применению физических знаний в профессиональной деятельности, использование математического аппарата при решении задач, формирование навыков работы с литературой.

Ключевые слова: школа естественнонаучного направления, профильное обучение, направленное обучение, задание, учебно-методическое задание.

Introduction

Today it is important to look at the training of new staff in all areas in a new way [1]. There is a clear increase in the demand for professional training of specialists of any level. High qualification of the employee is the key to successful work in any job. These new requirements are met by the education system, which provides professional training for young people to fill vacancies in institutions. According to modern requirements, young people who have completed high school have a tendency to choose a profession and try to master it in order to enter the big life.

First of all, let's analyze the concept of "school". The school is an educational institution that teaches and educates the younger generation under the guidance of a teacher. A comprehensive analysis of the research of scientists shows that the educational high school is a pedagogical system created to meet the educational needs of the state, society and the individual. And the pedagogical system is a regulated system that ensures the interaction of goal achievement, that is, access to the formation and development of personality. In this regard, V.P. Bespalko built the pedagogical system from 6 elements: students, learning objectives, learning content, learning process, forms and tools of learning [2]. In order to reveal the essence of these elements, the inclusion of profile learning in the educational process for the upper class, including the pedagogical system, has a positive impact on the individual, his interests and formation, as well as the state and society.

P.R. According to Atutov [3]: "Physics in secondary schools should not directly solve the problem of formation of professional knowledge and skills, but it provides a theoretical basis for selected and combined specialties, provides employee mobility, general theoretical knowledge so that they can quickly adapt to new technologies and manage them competently. Provides sufficient funds". It means special professional skills. Indeed, physical education, detail processing, and the ability to create complex designs are not taught, but intellectual general professional skills can be learned. Among such skills, which, in our opinion, can be developed in students studying physics, we need the ability to formulate and solve problems of professional content based on the active use of physical knowledge.

Methods

In the course of the study, the following methods of scientific research were used:

- theoretical analysis of philosophical, psychological, pedagogical, methodological literature on research problems, as well as concepts, educational standards, educational programs, textbooks and manuals on physics;
- control, questionnaire, interview, analysis;
- defining the goal and conducting training experiments.

Results and discussion

The development of a person's professional career depends on the direction of the student's life, which provides future professional activity. And the principle of life of young people is formed at school. Therefore, the school not only provides basic education, but also takes the first step into the future.

Students' choice of future profession is influenced not only by themselves, but also by their parents, guiding teacher, the market, society and employers. However, the main contributing factor is social need. Today, the world-class industries that do not stop every year: engineering, engineering, technical specialties, etc.

According to scientists, today the task of educational institutions is not only to provide young people with general education, but also to acquire new professions and skills, as well as lifelong learning [4].

In this case, the training of professionals requires students to work independently, starting from school. It includes special, continuous, long-term work of the student with the teacher, who organizes the interpretation of the relationship and interdependence of curricula in different subjects taught in high school.

Therefore, the school has a task to increase the role and effectiveness of career guidance. The main directions of these tasks are:

- formation of self-training, education, upbringing, development of students;
- development of personal abilities according to interests;
- It is possible to increase students' interest in the activity, ie in machine building, engineering, cosmology, aircraft, satellite construction.

Remember that your future career depends on your school life. In this regard, let's analyze the profile training.

According to modern pedagogical science, profile teaching is an analysis of teaching that allows to take into account the interests, aptitudes and abilities of students due to changes in the structure, content and organization of the educational process, to create conditions for teaching high school students in accordance with their professional interests and intentions. individualization [5].

Thus, the principles of profile training:

- individualization of training;
- provides for the organization of the educational process, taking into account the individual characteristics of students;
- allows you to create optimal conditions for the realization of the potential of each student (the choice of individual educational programs for each student, the design and implementation of individual forms of educational activities) [6].

Personalization of profile training:

- self-knowledge of students;
- identify their real motives for choosing a study profile;
- identification of specific educational needs;
- implementation of educational programs in accordance with the interests, opportunities and abilities.

Objectives of the transition to profile training:

- Ensuring in-depth study of certain subjects of the full general education program;
- to create conditions for significant analysis of the content of teaching high school students with a wide range of opportunities to create individual educational programs for students;
- Facilitate the establishment of equal access to full education for different categories of students in accordance with their abilities, personal preferences and needs;
- expanding the opportunities for socialization of students, ensuring the continuity between general and vocational education, the most effective preparation of school graduates for the development of higher professional education programs.

The purpose of modern education is to help create the first vector for the development of the child, that is, to help answer the question of how to develop to become a person with their own characteristics.

And physics is a part of universal human culture, which characterizes the intellectual level of society, the level of interpretation of the worldview, the methodological and scientific basis of a comprehensive program of natural sciences, which directly affects social processes. Through the study of physics in the minds of students are formed the recognition of life, the peculiarities of the personality of the subject and object. In addition, the subject of physics is the scientific basis of technology, and therefore one of the leading roles in the profile teaching of physics as a subject. The content of the discipline provides great opportunities to acquaint students with the physical principles of the main industries, technologies of many processes and the organization of labor [7].

In the current situation, we can distinguish the leading industries that use the laws of physics as their scientific basis, such as energy: engineering, control and measurement equipment, regulatory and directional production processes (automation, electronics, etc.), transport, communications, food industry and so on. b. [8].

The physics course has important opportunities to teach some practical skills and abilities, as in the classroom students perform a lot of practical work, including work with physical and technical content.

Students are provided with production and technical material:

- explain the different practical applications of physical laws and phenomena. For example, in the construction of ships and some aircraft (stratostats, airships) takes into account the power of Archimedes;

- Demonstration of existing models of technical devices and instruments;
- conducting production excursions;
- students' home life, transport, etc. b. organization of independent use of physical processes;
- production and technical content can be introduced by solving problems

One of the elements of profile training is elective courses. These are mandatory courses for the selection of students who are part of the higher education profile of the school, ie elective courses are implemented at the expense of the school component of the curriculum and perform two functions. One of them studies the main profile disciplines at the level of a given standard. And the elective course serves for profile specialization and creation of individual educational trajectories.

The purpose of teaching the elective course is to orient students to the individualization and socialization of learning, to prepare them for a conscious and responsible choice of future career.

Objectives of the elective course:

- 1) expanding students' knowledge of physics;
- 2) ensuring a high level of knowledge, skills and abilities;
- 3) active self-determination, including the development of professional orientation;
- 4) formation and development of cognitive interest in physics, including mechanics.

Based on this, the topic and content of the elective course meet the following requirements:

- social and personal significance, relevance in terms of professional training, as well as personal development of students;
- to promote socialization and adaptation, to choose an individual educational trajectory, to allow conscious professional self-determination;
- support the study of basic and profile general education subjects, as well as provide conditions for the profile socialization of learning;
- contribute to the formation of a holistic picture of the world;
- to promote the development of general education, intellectual and professional skills and competencies, key competencies [9].

Methods and forms of teaching are determined by the level of development and self-development of students, the level of their individual abilities and the requirements of the profile of teaching. The pedagogical methods used are problem-solving and research that stimulate the cognitive activity of students.

The types of elective courses depend on the tasks of the school level, the type of educational institution, local conditions and the class, group, teacher, etc. determined by the capabilities of. Discussing the place of the elective course in the profile class, A.G. Kasprzhak distinguished the types, content and methods of work with elective courses, educational tasks (Table 1) [10].

Table 1. Educational tasks in profile training

№	Educational task	Type of elective course	Content and method of work
1	2	3	4
1	Creating conditions for the student in connection with a particular type of professional activity	“Exemplary”	Getting acquainted with the types of activities specific to a person working in a particular field of education (specialty)

Continuation of Table 1

1	2	3	4
2	Help a high school student to see different activities in order to carefully study the first presentation of their chosen field	“Guide”	Collective implementation of the unifying project, firstly, several activities, and secondly – the content of several sciences
3	To increase the natural interest of young people in some sciences and laws that are not in the traditional curriculum	“Common culture”	Filling the “common cultural” vacuum
4	Deepening knowledge of physics	“Deepening”	Supplement on physics

There are several types of elective courses:

- in addition to the main specialized courses that provide a high level of teaching physics;
- courses aimed at combining disciplines, which provide interdisciplinary communication;
- A course aimed at preparing students for exams or entrance exams to the university in this discipline;
- a course aimed at mastering highly specialized skills necessary for adaptation to a particular profession or labor market;
- Extracurricular course to expand the horizons of high school students, aimed at meeting the interests of students who are not involved in the school program [11].

The main advantages of the method of teaching elective courses:

- interdisciplinary integration, which contributes to the formation of a holistic worldview;
- collaborative learning;
- interactivity;
- taking into account the individual characteristics and needs of students;
- individual-activity and subject-subject approach.

There are guidelines for the development and design of elective course programs, algorithms, examples of creating a thematic plan of the course, the content of tasks, criteria for assessing student performance of Guzhavin. In his works he gave the rules of the elective course program. It provides for: general rules, purpose, structure, procedure for consideration and approval of course programs on the subject, curriculum of the educational program, the content of the course, information support of the educational program.

According to Kasprzhak A.G. [10], the content of the course must meet the following conditions:

- The course should be designed to allow full use of active forms of organization of lessons, informational, project forms of work;
- The content of the course, the form of its organization should help the student to assess their potential in terms of educational perspectives through successful practice;
- When choosing the content, the teacher should try to answer the questions: “Why does the student choose this course and not another? What is interesting and useful during the course?”;

The content of the course can have the following conditions:

- an extended, in-depth version of some parts of the basic course;
- Introduction to one of the “related” sciences, specialties in this discipline;
- a set of individual fragments in different sections of one or more disciplines, if the course is aimed at a certain level of generalization or mastering a certain type of activity.

D.A. Ershov [12] proposes to divide the process of development of elective courses into three stages:

- 1) analysis of the social order and formulation of ideas,
- 2) Preliminary drafting of the Program,
- 3) Execution of the manuscript in accordance with the requirements, discussion of the program.

T.B. Chernikova elective courses of profile training for high school students:

- the actual material is recognizable and relevant;
- The acquired knowledge has a pragmatic orientation, they can be used in everyday life;
- The orientation of education in higher education is reflected not only in the complexity of the material, but also in the forms of work (seminar, colloquium, abstract, test, project);
- The subject of the lessons will be the personal life of students, their future prospects and options for educational, professional and civic activities;
- The accuracy of the work of students in the classroom is presented in a variety of tasks according to the level of complexity;
- Mastering the methods of preparation for the exam at school, college, university will be carried out not only on the main content, but also during special courses in psychology and vocational guidance;
- Methods of personal self-development, ways to enhance external attractiveness and ways to improve housing and living conditions will be the content of project tasks [12].

Summarizing the methods of organizing an elective course, we have prepared an elective course for the organization of specialized training in Mechanics. As for him.

Elective course “Applied Physics and Technology”

Number of hours for the elective course program: 105 h.

The course aims to improve the preparation of students to master the basic sections of physics.

The main objectives of the course:

- development of interest in physics and solving physical problems;
- Improving the knowledge and skills acquired in the main course;
- to form an idea of the methods and techniques of solving physical problems at school, their classification, formulation.

The program of the elective course is agreed with the requirements of the state educational standard and the content of the main programs of the physics course of the profile school. It directs the teacher to further improve the knowledge and skills acquired by the student. To do this, the whole program is divided into several sections. The first part acquaints students with the minimum information about the concept of “task”, gives an idea of the essence of the tasks encountered in life, science, technology, introduces various aspects of the task. Particular attention should be paid to tasks related to the professional interests of students, as well as the tasks of interdisciplinary content. When working with the task, it is necessary to pay attention to the worldview and methodological generalization: the needs of society and problem-solving, tasks from the history of physics, the importance of mathematics for solving problems, systematic analysis of physical phenomena in solving problems, etc. B. Reading the first part can take different forms of lessons: conversation or narration, students' answers, detailed explanation of examples of problem solving, collective assignment of experimental tasks, individual and collective work on task design, etc. B. As a result, students should be able to classify the proposed task, create simple tasks, consistently perform and explain the stages of solving tasks of medium complexity. When solving problems in mechanics, the main focus is on the formation of problem-solving skills, the accumulation of experience in solving various problems. At this point, a general approach to solving problems, such as the description of any physical phenomenon by physical laws, develops. The content of the topics is chosen in such a way as to form the basic methods of this physical theory in solving problems [13].

Classes use collective and individual work; setting, solving and discussing tasks, preparation for the Olympiad, selection and formulation of topics, etc. as well as homework to solve tasks. As a result, students will be able to reach the theoretical level of problem solving: decision-making on a specific plan, mastering the basic methods of solution, a sense of responsibility for solving the problem, self-monitoring and self-assessment, modeling of physical phenomena, etc. b.

The full program of the elective course is given in detail in the dissertation, and in this article we will show the concepts of mechanics, which are used only in the profile teaching of physics in engineering.

Taking into account the above requirements, the formation of professional skills using mathematical modeling in future professional activities in the teaching of physics to students with an interest in engineering [14]. The main rule of the method is the combination of physical and technical theories (Table 2).

Table 2 – Interrelation of mechanics and technical theory

№	Mechanics	Technical theory
1	Kinematics	Theory of strength and durability of machines and mechanisms, theory of mechanisms and machines, basics of machine parts and assembly
2	Dynamics	Theory of strength and durability of machines and mechanisms, theory of mechanisms and machines, basics of machine parts and assembly
3	Relativistic mechanics	Technology and technological processes, cutting theory, elasticity theory, elasticity theory
4	Solid state mechanics	Theory of strength and durability of machines and mechanisms, the theory of mechanisms and machines, the theory of dislocation, the theory of cutting, the theory of elasticity,
5	Mechanics of liquids and gases	basics of machine parts and assembly, pipeline theory, dislocation theory, technology and technological processes

As a result of such teaching methods, students develop a special type of thinking-engineering thinking, which arises and manifests itself in solving engineering problems that allow to quickly, accurately and radically solve problems aimed at meeting the technical needs for knowledge, methods and techniques for the creation of technical means and technology.

Let's pay attention to the classification of problems that shape engineering thinking.

1. Issue of reports with technical content. The use of such problems in the learning process helps to acquaint students with the construction of mechanisms and machines, the principle of operation, power transmission and conversion, industrial production technology, controls, the ability to apply physical knowledge to explain the operation of technical objects. By solving such problems, students gain a deeper and stronger understanding of the studied physical concepts, phenomena and their laws, receive information about new achievements and problems of science and technology, the features of technical specialties.

Example of a technical report: One of the wells near Astana produces 50,000 m³ of hot water per day at a temperature of 60° C. If the water cools to 200 C, how much heat will the well produce per week?

2. Practice-oriented projects. Project activities allow to increase learning productivity, practical orientation of training. Learning through project activities allows students to acquire a qualitatively new knowledge based on a comprehensive study of the working material and the integration of design and engineering solutions. As a result of design activities, students become engineers, designers, technologists, etc. b. get the first ideas about the work. For example: Battery Anatomy subproject

The project includes the following components: history of the first batteries, types of batteries; construction of batteries, the principle of operation of batteries; principles of use and disposal of batteries.

Here is an example of an experimental problem performed at home as a project.

1 report. How to know the speed of tap water using a cylindrical jar and a caliper?

Solution: Find the volume by measuring the height and diameter of the caliper and the vessel:

$$V = \frac{\pi d^2 h}{4} \quad [1]$$

Then, with the help of a stopwatch, we calculate the time t to fill the jar of water. Then the amount of water at a given point in time is equal to:

$$Q = \frac{V}{T} = \frac{\pi d_1^2}{4} * \frac{h}{t}$$

Or

$$Q = S * v = \frac{\pi d_2^2 v}{4} \quad [2]$$

d_1 - diameter of the tap

By aligning the right sides, we get:

$$v = \left(\frac{d_1}{d_2}\right)^2 \frac{h}{t} \quad [3]$$

d_2 – Since neither can be calibrated and measured, the problem can be considered solved.

2 reports. It is necessary to determine the resistance of the iron in operation (we assume that its power is unknown). We have equipment for electricity meters and radios. Network-powered and battery-powered radios should be considered special cases. How do we do the work?

Solution: Put the radio on the beacon program. The program is timed every half hour. We use an electric meter to determine the amount of electricity consumed between one signal on the beacon and the other. Then we determine from the following formula.

$$A = Nt \quad [1]$$

We can calculate the power of the iron, and then, knowing the voltage of the city line, we find the obstacle we are looking for:

$$R = \frac{U^2}{N} = \frac{tU^2}{A} \quad [2]$$

This is how the report looks when you have a battery receiver.

And if the receiver is powered by the city network, it is necessary to first calculate its own power consumption for half an hour, and then calculate the power consumption of the iron and the receiver at the same time. Then from the system of inequalities we get:

$$A_0 = Nt \text{ және } A = (N + N_0)t \quad [3]$$

Where N_0 and N are the power of the receiver and the iron. Find the power of the first iron:

$$N = A - \frac{A_0}{t} \quad [4]$$

And then we find its resistance:

$$R = \frac{U^2 t}{A} - A_0 \quad [5]$$

By solving such problems, students expand, deepen and systematize their knowledge of physics, making sure that it is necessary for mastering the profession. The use of professionally oriented tasks requires students to take a creative approach to solving them, forces active thinking,

teaches the application of physical knowledge in professional activities, uses mathematical apparatus in calculations, develops skills of working with literature.

During the task, the student can get advice from the teacher. It is important that the teacher only directs the student to find the right solution.

Conclusion

Experience has shown that students themselves prefer to solve professionally oriented problems, as they begin to understand the meaning and necessity of the subjects taught, see the possibility of applying their knowledge and skills in further study, especially in specialized disciplines, and then in professional activities. We will have the opportunity to teach with interest.

BIBLIOGRAPHY

1. Zoe Martínez-de-la-Hidalga¹, & Lourdes Villardón-Gallego. Evolution of the Concept of the Teaching Profession in Secondary School Teacher Training // Zoe Martínez-de-la-Hidalga, & Lourdes Villardón-Gallego, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 217. – 2016. – P.74–83.
2. Беспалько В.П. Природосообразная педагогика. – М., 2008. – 468 с.
3. Намсараев С.Д., Занаев С.З. П.Р. Атутов – ученик и продолжатель научной школы политехнического образования М.Н. Скаткина // Проблемы современного образования. – 2018. – №2. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/p-r-atutov-uchenik-i-prodolzhatel-nauchnoy-shkoly-politehnicheskogo-obrazovaniya-m-n-skatkina> (дата обращения: 10.11.2020).
4. Abbakumov D. The solution of the “cold start problem” in e-Learning // International Conference on Education & Educational Psychology 2013 (ICEEPSY 2013). *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 112. – 2014. – P. 1225–1231.
5. Шамова Т.И. и др. Управление профильным обучением на основе личностно ориентированного подхода: Учебно-методическое пособие. – М.: центр «Пед. поиск», 2006. – 160 с.
6. Баловик О.А. Физика элективные курсы. – В.: Учитель, 2008.
7. Орехов В.П., Усова А.В. Методика преподавания физики в 8-10 классах средней школы. – М.: Просвещение, 1990. – 320 с.
8. Нуркасымов А., Чумак Н.Ф. Профильное обучение физике как педагогическая проблема // Современные проблемы науки и образования. – 2006. – №2. – С. 103–104.
9. Ulzhamal Konakbeyeve, Zholdasbekova Saule Abdrazahovna, Mehmet Erdogan Preparation of future teachers for the organization of profile training in 12-year school // International Conference on Education & Educational Psychology 2013 (ICEEPSY 2013). *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 112. – 2014. – P. 1232–1236.
10. Низамов И.М. Задачи по физике с техническим содержанием. – М.: Просвещение. 2008. – 130 с.
11. Каспржак А.Г. Элективные курсы в профильном обучении: сборник. – Москва: НФПК, 2014. – 143 с.
12. Егорова А.М. Профильное обучение и элективные курсы в средней школе // Молодой ученый. Теория и практика образования в современном мире. Том I. – М., 2009. – С. 173–177.
13. Крайнева И.А., Марчук А.Г. Игорь Васильевич Поттосин. Из истории Новосибирской школы программирования // Вестн. НГУ. Сер. матем., мех., информ. – 2013. – Р. 3–12.
14. Масленникова Л.В., Арюкова О.А., Родиошкина Ю.Г. Методика подготовки будущих инженеров к применению математического моделирования в профессиональной деятельности при обучении физике в вузе // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. – 2016. – №2 (42). – С. 188–193.
15. Tuning Educational Structures in Europe. Competences. Methodology. [Electronic resource]. URL: http://www.relint.deusto.es/tuning_proget/index.htm.

REFERENCES

1. Zoe Martínez-de-la-Hidalga¹, & Lourdes Villardón-Gallego. Evolution of the Concept of the Teaching Profession in Secondary School Teacher Training // Zoe Martínez-de-la-Hidalga, & Lourdes Villardón-Gallego, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 217. – 2016. – R.74–83. [in English]
2. Bepalko V.P. Prirodosoobraznaya pedagogika [Nature-like pedagogy]. – M., 2008. – 468 c. [in Russian]
3. Namsaraev S.D., Zanaev S.Z. P.R. Atutov – uchenik i prodolzhatel nauchnoi shkoly politekhnicheskogo obrazovaniya M.N. Skatkina [P.R. Atutov is a student and a follower of the scientific school of Polytechnic education of M.N. Skatkin] // *Problemy sovremennogo obrazovaniya*. – 2018. – №2. [Elektronnyi resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/p-r-atutov-uchenik-i-prodolzhatel-nauchnoy-shkoly-politekhnicheskogo-obrazovaniya-m-n-skatkina> (data obrashcheniya: 10.11.2020).
4. Abbakumov D. The solution of the “cold start problem” in e-Learning // *International Conference on Education & Educational Psychology 2013 (ICEEPSY 2013)*. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 112. – 2014. – R. 1225–1231. [in English]
5. Shamova T.I. i dr. Upravlenie profilnym obucheniem na osnove lichnostno orientirovannogo podhoda [Management of specialized training based on a personality-oriented approach]: *Uchebno-metodicheskoe posobie*. – M.: centr «Ped. poisk», 2006. – 160 s. [in Russian]
6. Balovik O.A. Fizika elektivnye kursy [Physics elective courses]. – V.: Uchitel, 2008. [in Russian]
7. Orekhov V.P., Usova A.V. Metodika prepodavaniya fiziki v 8–10 klassah srednei shkoly [Methods of teaching physics in grades 8-10 of secondary school]. – M.: Prosveshchenie, 1990. – 320 s. [in Russian]
8. Nurkasymov A., Chumak N.F. Profilnoe obuchenie fizike kak pedagogicheskaya problema [Specialized training in physics as a pedagogical problem] // *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*. – 2006. – №2. – S. 103–104. [in Russian]
9. Ulzhamal Konakbeyeve, Zholdasbekova Saule Abdrazahovna, Mehmet Erdogan Preparation of future teachers for the organization of profile training in 12-year school // *International Conference on Education & Educational Psychology 2013 (ICEEPSY 2013)*. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 112. – 2014. – R. 1232–1236. [in English]
10. Nizamov I.M. Zadachi po fizike s tekhnicheskim soderzhaniem [Physics problems with technical content]. – M.: Prosveshchenie. 2008. – 130 s. [in Russian]
11. Kasprzhak A.G. Elektivnye kursy v profilnom obuchenii: sbornik [Elective courses in specialized education: collection]. – Moskva: NFPK, 2014. – 143 s. [in Russian]
12. Egorova A.M. Profilnoe obuchenie i elektivnye kursy v srednei shkole [Profile training and elective courses in secondary school] // *Molodoj uchenyi. Teoriya i praktika obrazovaniya v sovremennom mire*. Tom I. – M., 2009. – S. 173–177. [in Russian]
13. Kraineva I.A., Marchuk A.G. Igor Vasilevich Pottosin. Iz istorii Novosibirskoi shkoly programmirovaniya [From the history of the Novosibirsk School of Programming] // *Vestn. NGU. Ser. matem., mekh., inform.* – 2013. – R. 3–12. [in Russian]
14. Maslennikova L.V., Aryukova O.A., Rodioshkina Yu.G. Metodika podgotovki budushchih inzhenerov k primeneniyu matematicheskogo modelirovaniya v professionalnoi deyatel'nosti pri obuchenii fizike v vuze [Methods of training future engineers for the use of mathematical modeling in professional activities when teaching physics at a university] // *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. Seriya: Socialnye nauki*. – 2016. – №2 (42). – S. 188–193. [in Russian]
15. Tuning Educational Structures in Europe. Competences. Methodology. [Electronic resource]. URL: http://www.relint.deusto.es/tuning_proget/index.htm.

ӨОЖ 378.02:37.016; МҒТАР14.35.09

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.740>**З.Н. ЖҰМАТАЕВА¹, С.Н. ЖҰМАТАЕВА²**

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Назарбаев университеті (Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: zzhumatayeva@nu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-4666-4868>

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: saule.zhumatayeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6917-8315>

ТІЛДІК ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ФИЛЬМДЕРДІ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Андатпа. Бұл зерттеу жұмысында мәдениетаралық қатынас құзыретін қалыптастыру мен дамыту теориясы және шет тілдерін оқыту әдістемесінде фильмдерді қолдану теориясына қатысты талдау жұмыстары, сондай-ақ фильмдерді қазақ тілін оқыту курстарында тиімді қолдану мен аталған құзыретті қалыптастырудың әдістемесі және апробациясы нәтижелері ұсынылған. Мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті дамыту дегеніміз – түрлі мәдениеттердің өкілдері арасында үйлесімді және өнімді қатынастар құру қабілетін дамыту. Жаңа ғасырда мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік оқытудың негізгі компоненттерінің бірі болып табылады, сондықтан болашақ мамандардың мәдениетаралық хабардарлығын арттыру мақсатында оқыту әдістері мен материалдарын бейімдеу қажеттілігі артып келеді. Заманауи жас мамандар халықаралық аренада бәсекеге қабілетті болуға, жаңа мүмкіндіктерге және түрлі сынақтарға дайын болу үшін, көпмәдениетті ортадағы өзара әрекеттесу және ынтымақтастық құра білу дағдыларын, мәдениетаралық іскерлік қарым-қатынас орнату, сыни ойлау, озық цифрлық технологияларды қолдану дағдыларын қалыптастырып, дамыта білуі қажет.

«Мәдениеттану және қазақ мәдениеті» курсы аясында 45 студенттің қатысуымен жүргізілген зерттеудің нәтижесі ұсынылған әдістеменің студенттерде мәдениетаралық құзыреттілік пен тілдік құзыреттіліктерді қалыптастыру, олардың өз мәдениеті мен басқа елдердің мәдениетіне деген оң көзқарасын дамытып, жалпы мәдениеттің дамуын арттыруда өз тиімділігін көрсетті.

Кілт сөздер: мәдениетаралық коммуникативтік қатынас, құзырет, қазақ тілі, фильм, мәдениет, әдістеме, тілдік дағдылар.

Z.N. Zhumatayeva¹, S.N. Zhumatayeva²

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Nazarbayev University (Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: zzhumatayeva@nu.edu.kz

²Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: saule.zhumatayeva@mail.ru

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жұматаева З.Н., Жұматаева С.Н. Тілдік және мәдениетаралық қатынас құзыреттерін қалыптастыруда фильмдерді тиімді қолдану әдістемесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №3 (121). – Б. 129–146. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.740>

***Cite us correctly:**

Zhumatayeva Z.N., Zhumatayeva S.N. Tildik zhane madenietaralyq qatynas quziretterin qalyptastyruda filmderdі tiimdi qoldanu adistemesi [Methods of Effective Use of Films in the Formation of Linguistic and Intercultural Communication Competencies] // *Iasauı universitetinın habarshysy*. – 2021. – №3 (121). – B. 129–146. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.740>

Methods of Effective Use of Films in the Formation of Linguistic and Intercultural Communication Competencies

Abstract. This study presents an analysis of the theory of the development of intercultural competence and the theory of the use of films in the formation of intercultural communicative competence in teaching foreign languages, as well as approbation of the method of using films in content courses for the formation of this competence in the courses of the Kazakh language. The development of intercultural communicative competence is the development of the ability to build harmonious and productive relationships between representatives of different cultures. Intercultural competence, recognized as one of the key components of learning in the new century, increases the need to adapt teaching methods and materials in order to increase the intercultural awareness of future professionals. To be competitive in the international arena, to be ready for new opportunities and various challenges, modern young professionals need to be able to form and develop skills of interaction and cooperation in a multicultural environment, intercultural and business relations, critical thinking, and the development of skills in the use of advanced digital technologies.

The results of a study conducted as part of the course “Cultural Studies and Kazakh Culture” with the participation of 45 advanced level students showed that the practice of intercultural competence develops their positive attitude towards their culture and the culture of other countries and encourages them to develop general language competence.

Keywords: Intercultural communicative competence, Film, Kazakh Language, Culture, Education, Methodology, Ability.

З.Н. Жуматаева¹, С.Н. Жуматаева²

¹кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор

Назарбаев университет (Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: zzhumatayeva@nu.edu.kz

²преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: saule.zhumatayeva@mail.ru

Методика эффективного использования фильмов в формировании компетенций языковой и межкультурной коммуникации

Аннотация. В данном исследовании представлен анализ теории развития межкультурной компетенции и теории использования фильмов в формировании межкультурной коммуникативной компетенции при обучении иностранным языкам, а также апробация методики использования фильмов в содержательных курсах данной компетенции на курсах казахского языка. Развитие межкультурной коммуникативной компетенции – это развитие способности выстраивать гармоничные и продуктивные отношения между представителями разных культур. Межкультурная компетенция, признанная одним из ключевых компонентов обучения в новом веке, поэтому увеличивается потребность в адаптации методов и материалов обучения с целью повышения межкультурной осведомленности будущих специалистов. Чтобы быть конкурентоспособными на международной арене, быть готовыми к новым возможностям и различным вызовам, современным молодым специалистам необходимо уметь формировать и развивать навыки взаимодействия и сотрудничества в мультикультурной среде, межкультурных и деловых отношениях, критическое мышление и развитие навыков использования передовых цифровых технологий.

Результаты исследования, проведенного в рамках курса «Культурология и казахская культура» с участием 45 студентов продвинутого уровня, показали, что практика межкультурной компетенции развивает их позитивное отношение к своей культуре и культуре других стран и повышает развитие общеязыковой компетенций.

Ключевые слова: межкультурная коммуникативная компетенция, кино, казахский язык, язык, культура, образование, методология.

Кіріспе

Жаһандық өркениет пен қарқынды дамып келе жатқан ғылыми-техникалық прогресс мемлекеттер арасындағы шекараны күннен-күнге кеңейтіп, әлемнің барлық заманауи салаларында халықаралық ынтымақтастықты дамытуға және жаңа мүмкіндіктер жасауға үлес қосуда. Білім беру мен ғылым саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың түрлі формаларын қалыптастыру, халықаралық білім стандарттарын отандық білім беру жүйесінің оқу жоспарларына енгізу қазіргі заманның өзекті тақырыбына айналды. Бүгінгі күні халықаралық аренада бәсекеге қабілетті болуға ұмтылатын заманауи жас мамандар жаңа мүмкіндіктерге және түрлі сынақтарға дайын болу үшін, көпмәдениетті және көпұлтты ортадағы өзара әрекеттесу және ынтымақтастық құра білу дағдыларын, мәдениаралық-іскерлік қарым-қатынас орнату, сыни ойлау, озық цифрлық технологияларды қолдану дағдыларын қалыптастырып, дамыта білуі қажет. Сонымен қатар, өз бетінше жаңа білім алу, дүниетанымын кеңейту, әлеуметтік маңызды мәселелерді талдау және өзіндік дүниетанымдық позицияларын жеткізе білу, мәдени, әлеуметтік, этникалық айырмашылықтар мен құндылықтардың алуан түрлілігін түсіну сынды қабілеттерін де жетілдіруі керек.

Мәдениетаралық коммуникация және мәдениетаралық құзыреттілік тақырыбы көптеген шетелдік, ресейлік және отандық ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Мәдениетаралық қатынас құзыретінің теориясы, мазмұны мен формалары, мәселелері, әдістері мен технологиясын көптеген ғалымдар, атап айтқанда: Э. Холл, Н. Хомский, М. Беннетт, Дж.М., Байрам, И. Халеева, С.Г. Тер-Минасова, Н. Громова, Н. Гальскова, А.П. Садохин, Д.Б. Гудков, Т. Грушевицкая, С.С. Құнанбаева, М.А. Құдайқұлов, М.Х. Балтабаев, Ш.Т. Таубаева, Қ.Құдайбергенова және басқа ғалымдар зерттеді. Демек, мәдениетаралық құзыреттіліктерді қалыптастыру ХХІ ғасырдың маңызды дағдыларының бірі, сондықтан да ол білім берудің кезек күттірмейтін және басым міндеттерінің бірі болып табылады.

Бұл мәселені шешудің бір жолы – көркем фильмдерді, деректі, ғылыми танымдық фильмдер мен әртүрлі мультимедиялық материалдарды пайдалану. Фильмдер мен мультимедиялық материалдар оқытудың құнды құралы болып саналады. Фильмдер шынайылығымен, ақпараттық мазмұнымен және тілдік құралдардың шоғырлануымен ерекшеленеді. Танымал фильмдер өте бай мазмұнды қамтиды және басты кейіпкерлері, оқиғалары, контекстері, диалогтары және дыбыстық эффекттері арқылы білім алушыларға әсерлі тәжірибе ұсына алады. Фильмдер көрерменге өздері кездестірмеген жағдайларды іштей қабылдауға көмектеседі. Демек, оларға әртүрлі теориялар мен тұжырымдамалармен танысуға көмектеседі. Сонымен қатар, фильм студенттердің әртүрлі талқыланған тақырыптарға қызығушылығын тудырып, олардың мәнін ашуға ықпал етеді. Фильмдер тілдік курстарда жиі қолданылады. Тілді шет тілі немесе екінші тіл ретінде оқытуда фильмдерді қолданудың тиімділігі мен тиімділігін дәлелдейтін көптеген зерттеулер бар. Әсіресе, ағылшын тілін оқыту саласында фильмдерді қолдану әдістемесі жайлы көптеген ғылыми еңбектер жарияланған. Фильмдердің басты артықшылығы – олар тек қызықты көңіл көтеру мен тілді үйретудің тиімді құралы ғана емес, сонымен қатар ол өзге мәдениеттерді танып, оларды зерттеуге қызығушылықты ояту мен дүниетанымды кеңейтудің, сөздік қорды байыту, кәсіби және коммуникативтік дағдыларды қалыптастырудың құнды интеллектуалды құралы бола алады. Осыған орай, фильмдер кәсіби құзыреттілікті, әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті, мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті және т.б. құзыреттіліктерді қалыптастыру мақсатында әртүрлі академиялық мазмұндағы курстарда да қолданыла бастады. Нәтижесінде мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруда

фильмдерді қолдануға арналған көптеген шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері жарық көрді.

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ тілін оқыту үдерісінде фильмдер арқылы мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру мен дамытудың тиімді әдістемесін ұсыну. Мақсатқа жету үшін, бірінші, кезекте мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілік теориясын және оның қазіргі әлемдегі рөлін қарастырамыз, екіншіден, тіл оқытудағы фильмдерді қолдану әдістемесінің теориясын зерттейміз, үшіншіден, біз тілдік және контенттік курстарда мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру құралы ретінде фильмдерді қолдану әдістемесі мен жүргізілген эксперимент нәтижелерін ұсынатын боламыз. Қазақстанда фильмдерді оқу процесінде қолдану әдістемесі соңғы онжылдықтарда зерттеле бастады. Осыған орай бұл зерттеу «Мәдениеттану және қазақ мәдениеті» атты жоғары деңгей студенттеріне арналған контенттік қазақ тілі курсына фильмдер арқылы мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған алғашқы әдістемелік және тәжірибелік жұмыс болып табылады.

Методология

Зерттеу жұмысы аралас әдіс негізінде жүргізілді. Біріншіден, тақырыпқа қатысты шетелдік және отандық ғылыми теориялық, педагогикалық-әдістемелік, психологиялық әдебиеттерге анализ жасалды. Екіншіден, «Мәдениеттану және қазақ мәдениеті» қазақ тілі курсының аясында тәжірибе жүргізілді. Курстың мақсаты – Қазақстан мен әлемнің басқа елдерінің мәдениетін зерттеу, салыстырмалы және салғастырмалы талдау негізінде әр мәдениеттің ерекшеліктері мен ұқсастықтарын анықтау және тану, студенттердің дүниетанымы мен мәдени білімдерін кеңейту, сыйластықты арттыру және өз мәдениетіне және басқа елдердің мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімдерін қалыптастыру. Зерттеу барысында фильмдердің мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті дамытуға және студенттердің тілдік құзыреттілігін арттыруға қосатын үлесі қарастырылды.

Қазақ тілін оқытуда фильмдерді қолданудың тиімді әдіс-тәсілдерін анықтаудағы жүргізілген жұмыс кезеңдері:

1. Фильмдерді таңдау критерийлері мен оларды дәрісте қолдану тәсілдерін сараптау
2. Фильмдермен кезең-кезең бойынша жұмыс жасаудың мақсаты мен міндеттерін анықтау. Сондай-ақ, фильммен жұмыс істеудің әдістемелік жиынтығын құру.
3. Эксперимент жүргізу.
4. Нәтижелерді талдау.

Зерттеу жұмысында теориялық еңбектерді сараптау, салыстырмалы-салғастырмалы анализ, синтез, тәжірибеден өткізу секілді әдістер қолданылды.

Мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік теориясына шолу

Қарым-қатынастың басты мақсаты – әрқайсысының өзіндік даралығын сақтай отырып, өзара әрекеттесетін мәдени тасымалдаушылардың бірлігіне қол жеткізу.

«Мәдениетаралық коммуникация – бұл әртүрлі мәдениеттерге жататын екі қатысушысының коммуникативті әрекет кезіндегі өзара адекватты түсінісуі» [1].

Мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті дамыту дегеніміз – түрлі мәдениеттердің өкілдері арасында үйлесімді және өнімді қатынастар құру қабілетін дамыту. Алайда, мұндай байланыстардың бұзылуына әкелетін «мәдени кедергілер» де бар.

«Мәдени кедергілердің» негізгі себептері айқын айырмашылықтардан тыс, түрлі мәдениет өкілдерінің өзіндік көзқарастары, таным-түсінігі мен дүниетанымының болуы, әлемге және басқа адамдарға деген түрлі қарым-қатынастары, сондай-ақ, басқа мәдениеттерді төл ұлттық мәдениетінің призмасы арқылы қабылдауының астарында жатыр. Мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру үшін үйретіліп жатқан тілдің лексикалық-грамматикалық бірліктерінің белгілі бір жиынтығын игеріп қана қоймай, олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін, олардағы ұлттық-мәдени коннотацияларды /

мағыналарды түсіну қажет. Бұл, өз кезегінде, белгілі бір халықтың тарихын, оның мәдениетін, мифологиясын, дәстүрлері мен құндылықтарын терең білместен, сондай-ақ олардың тілде қалай бекітіліп, өрнектелетінін меңгермейінше мүмкін емес. «Сонымен, біз тілді тұтынушы әлемін, мәдениетін сөздің кең этнографиялық мағынасында, олардың тұрмыс-тіршілігін, ұлттық сипаты мен менталитетін тереңірек және мұқият зерттеу қажеттілігі туралы айтып отырмыз» [2, 35-б.].

Америкалық лингвист, мәдениеттанушы және антрополог Эдвард Холл «мәдениетаралық коммуникация» бағытының ғылыми негізін қалаушы болып саналады. Бұл мәселені зерттеу қажеттілігі этносаралық қақтығыстардың, дипломатиялық байланыстардың сәтсіздігінің себептерін анықтау және мәдениетаралық коммуникация жағдайында туындайтын мәселелерді шешу себептерінен пайда болды. Тілдерді мінсіз білу де, туындаған мәселелерді шеше алған жоқ. Осыған байланысты тек тілдерді ғана емес, басқа халықтардың мәдениеттерін, олардың әдет-ғұрыптарын, дәстүрлерін, мінез-құлық нормаларын зерттеу қажеттілігі туралы түсінік қалыптасты [3, 310-б.].

Э. Холл мен Д. Трейгер «Culture as Communication/Мәдениет қарым-қатынас ретінде» кітабында «мәдениетаралық коммуникация» терминін бірінші болып кеңінен қолдануды ұсынды. Олардың пікірінше, бұл адамдар арасындағы қатынастардың ерекше саласын бейнелейді және олар бұл құбылысты тәуелсіз «сюжет» ретінде қарастырды. Авторлар қарым-қатынасты әр адам қоршаған әлемге сәтті бейімделу үшін ұмтылуы керек идеалды мақсат ретінде ұсынды [4].

Жаңа бағыт көптеген ғылым салаларының және көптеген ғалымдарының қызығушылығын тудырды. Олардың көпшілігі Холлдың идеялары мен көзқарастарын дамытты, нәтижесінде мәдениетаралық коммуникация шеңберінде бірнеше бағыттар мен әртүрлі көзқарастар пайда болды. Ғалымдар Г. Колс, В. Гудикунст пен Р. Хаммер, М. Пейдж және Дж. Мартин, М. Хопс, М. Беннетт, тағы басқалар «мәдениетаралық коммуникация» пәнін оқытуды бастады және осы пәнді оқытудың өзіндік тәжірибесімен бөлісіп, мәдениетаралық оқытуды ұйымдастыратын модельдер ұсынды. Олардың ішіндегі ең танымалдары – М. Беннет және М. Хопс модельдері [3, 310-б.].

Мәдениетаралық коммуникация саласындағы жетекші сарапшылардың бірі М. Беннеттің (2004) пікірінше, адамның мәдениетаралық сезімталдығын дамыту қажет. Зерттеуші шетелдік мәдениетті дамыту моделін құрды, мұнда сенсорлық қабылдау мен мәдени ерекшеліктерді түсіндіру – мәдениетаралық сезімталдыққа баса назар аударылды. Мәдени айырмашылықтарды сезіну, Беннеттің пікірінше, бірнеше кезеңнен тұрады. Ол бұл процесті этноцентризмнен этнорелятивизмге біртіндеп көшу процесі ретінде ұсынды.

Алғашқы үш кезең – теріске шығару (айырмашылық жоқ), қорғаныс (айырмашылықтан) және минимизация (айырмашылықты); олар этноцентристік болып табылады, ал екінші үш кезең - қабылдау (жаңа қабылдау/көзқарас тәсілі), бейімделу (жаңа әрекет тәсілі) және интеграция (болмыстың жаңа тәсілі); бұл этнорелятивистік кезеңдер [5, 147-б.].

Вайсман/Wiseman мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік әртүрлі мәдениеттердегі адамдармен тиімді және орынды өзара әрекеттесу үшін қажетті білім, білік және мотивтен тұрады деп болжайды. Бұл анықтамада мотивация мәдениетаралық құзыреттіліктің кейбір басқа анықтамаларына енгізілмеген ерекше элемент болып табылады және әрі қарай «мәдениетаралық коммуникацияға нақты қатысумен байланысты сезімдер, ниеттер, қажеттіліктер мен талаптардың жиынтығы» ретінде анықталады [6, 4-б.].

Байрам (1997) мәдениетаралық коммуникация құзыретіне шетел тілдерін оқыту тұрғысынан келді. Ол құзыретті мәдениетаралық спикердің лингвистикалық, социолингвистикалық немесе әлеуметтік-мәдени білімге бай және өзіндік төл мәдениеті мен басқа жүйелер арасындағы қатынастарды басқару қабілетіне ие екендігін алға тартты [7].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру қазіргі білім берудің мақсаттарының бірі болып табылатындығына көз жеткізе аламыз. Коммуникативті құзыреттіліктің ажырамас бөлігі - бұл мәдени құзыреттілік, ол сайып келгенде мәдениетаралық құзыреттілікті кәсіби тұрғыдан игеруге мүмкіндік береді. Мәдениетаралық құзыреттілік толеранттылықты, жаңа білімге ашықтықты, тоналдылық пен қарым-қатынас құралдарын дұрыс таңдай білуді, коммуникациялық стратегия мен өзін-өзі таныстыру формасын болжайды [8].

Шетелдік және ресейлік ғалымдардан басқа, қазақстандық ғалымдар да мәдениетаралық коммуникация құзыреттілігі тұжырымдамасын зерттеді және бұл ұғымға әр түрлі тұрғыдан өз анықтамаларын берді. Мысалы, ғалым Құнанбаева [9, 25-б.]

«Мәдениетаралық қатынастардың түпкі нәтижесі – бұл мәдениетаралық қатынас субъектісінің қалыптасуы» дейді. Ғалым А. Нұрлыбекова [10, 142-б.] «Мәдениетаралық құзыреттілік дегеніміз – мемлекет, оның өмір салты, әдет-ғұрпы мен діні туралы білімді игеріп қана қоймай, сонымен қатар өз мәдениеті, өмір салты, адамның мінез-құлқы туралы сөйлей білу» деген тұжырым жасайды.

Шетелдік және отандық ғалымдардың әртүрлі зерттеулеріне талдау жасай отырып, біз мәдениетаралық құзыреттілік тұжырымдамасының пайда болуы XX ғасырдың ортасынан басталды, ол әлемдік деңгейдегі ғалымдардың зерттеу объектісіне айналды және қазіргі кезде әрбір адамзат қоғамында мәдениетаралық құзыреттіліктің қажеттілігі туындап отыр деген қорытындыға келеміз. Мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыруда тілдік дағдылар маңызды рөл атқарады. Тіл – ұлттық мәдениетті сақтаушы және оның негізгі тасымалдаушысы. Сондықтан тілді тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар халықтың мәдениеті туралы ақпарат көзі ретінде зерттеу қажет. Тіл – бұл мәдени және рухани құндылықтарды, адамдардың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін, ойлау тәсілі мен өмір салтын қабылдауға және түсінуге мүмкіндік беретін әмбебап құрал.

Шетел тілін үйрену процесінде, әсіресе ағылшын тілін оқыту әдістемесінде мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру болашақ мамандарды даярлаудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Заманауи талаптарға сай жоғары білікті мамандарды даярлау үшін отандық білім беру саласына әлемдік білім беру жүйелерінің жаңа тәсілдерін енгізу қажет. Осыған байланысты қазақ тілін оқыту әдістемесіндегі маңызды мәселелердің бірі – білім алушылардың мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру.

Оқу процесінде фильмдерді қолдану әдістемесі жайлы зерттеулер

Бейне, аудио материалдар мен фильмдерді ең алдымен тілдік курстарда, әсіресе шетел және екінші тіл ретінде оқыту әдістемесінде студенттердің тіл үйрену процесінде шынайы тілдік орта, тіл тазалығы, аутенттілік пен тіл үйренудің жан-жақтылығын қамтамасыз ету мақсатында қолданыла басталды.

Түрлі тіл оқытушылары мен ғалымдар көптеген ғылыми зерттеулері мен әдістемелік еңбектерін фильмдерді оқу үдерісінде қолдану тақырыбына арнап жазды. Атап айтар болсақ, *фильмдерді ағылшын сабақтарында пайдалану тақырыбында* (Baddock, (1996); Lowe, (2007); Kaiser, 2011; Kaiser. et.all (2014); Stempleski, S. (2001), Praveen Alluri (2018), Youming Wang, (2009), *түрік тілін оқыту әдістемесінде* (Adem İscan., Beytullah Karagöz (2016); Gülseven (2014); İscan (2011); Ыылмаз 2015), *қазақ тілін оқыту әдістемесінде* (Сүлейменова. т.б, (2007); К. Кадашева, (2016); Жұматаева, (2006); А. Қарабаева (2009), Г. Қасымова) (2009), С.Құнанбаева (2010), К.Молдабекова (2014), *жапон, қытай және корей тілдерін оқытуда* (Kambara (2011); Zhang (2011); Cheon (2014); Lee, H., (2000;) және т.б.

Ғылыми-әдістемелік жұмыстарды зерделеп қарасақ, фильмдердің тіл үйренуге оң әсер ететіндігіне көз жеткізе аламыз. Фильмдер сөйлеу, тыңдау, түсіну және жазуды қоса алғанда, түрлі тілдік дағдыларды дамытуда үлкен мүмкіндіктер береді. Оқытылып жатқан тілде

фильмдер мен түрлі бағдарламаларды көргеннен кейін, көптеген студенттердің шет тілін үйрену және сөздік қорларын кеңейту дағдылары қалыптасып, дами бастаған.

Сондай-ақ, фильмдерді пайдалану студенттердің шет тілін үйренуге деген уәждемесін тудырып, ынтасын арттырады. Шетел тілі сабағында фильмдерді қолданудың артықшылықтарын қолдайтын көптеген зерттеулер бар. Бүгінгі таңда ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуына орай, қазіргі студенттерді тек тілді үйрену ғана емес, сонымен қатар үйретілетін тілдің төл мәдениетін, тарихын, өзіндік ерекшеліктерін танып, түсіну және тілді сол әлеуметтік ортада дұрыс қолдана білу мәселесі де қызықтырады. Себебі, бүгінгі заманауи мамандардан көпмәдениетті ортада өзара әрекеттесу және ынтымақтастық құра білу дағдылары, озық цифрлық технологияларды игеру, жаңа мүмкіндіктер мен жаңа сынақтарға дайын болуы және халықаралық аренада бәсекеге қабілетті болу дағдылары талап етіледі. Осыған орай, қазіргі әлемнің сұранысына сай мамандарды даярлау мақсатында, оқу процесінде фильмдерді қолданудың рөлі мен әдістемесі де кеңейе түсті. Фильмдер тек шет тілін не екінші тілді үйрету сабақтарында ғана емес, сонымен қатар әртүрлі мамандықтар бойынша кәсіби дағдыларды, коммуникативтік және сөйлеу құзыреттілігін қалыптастырудың, әлеуметтік лингвистикалық құзыреттілікті, мәдениетаралық және мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастырудың құралы, сонымен қатар өзге елдердің дәстүрлері мен мәдени ерекшеліктерін, тарихын зерттеу құралы ретінде де түрлі салалардағы контенттік курстарда да қолданыла бастады.

Білім беру процесінде әртүрлі салалар бойынша жүргізілетін курстарда фильмдерді қолданудың тәжірибесі мен тиімділігі жайлы бірқатар зерттеушілердің ғылыми еңбектері жарияланды, мысалы: *кәсіби, іскерлік қарым-қатынас дағдыларын дамытудың тиімді құралы ретінде* (К.Бурмистрова, Л.Ступникова (2017); Т. Дементьева (2016); Л. Гаспарян (2012); *әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру құралы ретінде* (О. Мутовкина (2017); Л. Михалева); *мәдени білімді меңгерту тетігі ретінде* (Kramsch (2004), Sturm (2012), Wood (1995), Herron. et.all (1999); Kusumarasdyati (2006); Atiya Khan (2015); J. Bottomley (2008); К. Кадашева (2016), В. Канафиева (2013); Л. Бутенко (2014); символдық және мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту (S. Pandey (2012); Wilcox (2009); Vanderplank (2010); Bhawuk., Brislin (2000); Champoux (1999); Cardon (2010); Mallinger. et.all (2003); Л. Армоник; С. Жданов (2015); және т.б.

Кардоне айтқандай, фильмдерді қолданудың университет студенттері үшін басты артықшылықтарының бірі – фильмдердің көңілді, қызықты болуы және көптеген жағдайларда басқа мәдениеттерге деген қызығушылықты оята алатындығында болып табылады. Фильмдер өзге мәдениеттерді зерттеу мен ашуда өте құнды интеллектуалды жаттығу құралы бола алады, ал оқытушының басшылығымен және көмегінің арқасында білім алушылар мәдени теориялар мен конструкциялардың қыр-сырын сабақта көрсетілген фильмдер арқылы өте оңай меңгереді [11]. Фильмдер визуалды, аутентті, шынайы және қол жетімді, сонымен қатар, мультимедиялық ортаға үйренген цифрлық дәуірдегі білім алушылар үшін өте тартымды болғандықтан, үйретілетін тіл мен мәдениет арасындағы бірегей байланысты ұсына алатын бірден-бір тиімді құрал болып табылады [12].

Зерттеуші ғалым Вуд: (1995: 13–15) «фильмдердің басты сипаттамасы олардың шындықты көзбен және сөзбен бейнелеуінде» деп тұжырымдайды. Осылайша, фильмдер «білім алушылардың назарын мәтіндерге қарағанда көбірек аудара алады», сондықтан олар «көрерменнің тілдік және паралингвистикалық шынайылық сезімін күшейте отырып», студенттерді «мәдени реалияларды тануға жетелейтін процестің бөлігі бола алады» деп тұжырымдайды [13, 13–15-бб.].

Тілдік құзыреттілікті мәдени құзыреттілікпен қатар дамыту керек. Өйткені тіл мәдениеттен бөлек өмір сүрмейді. Тіл мен мәдениеттің тығыз байланысын Гумбольдт, Сапир Варф, Бодуэн де Куртене және т.б. көптеген танымал ғалымдар дәлелдеді. Халықтың бүкіл

материалдық және рухани мәдениеті, ұлттық сипаты мен ерекшеліктері оның дүниетанымы арқылы тілден көрініс табады. Тіл – адам мен қоғам арасындағы басты дәнекер.

Фильмдерде ұсынылатын үйретілетін тілдің шынайылығы, бай сөздік қоры, мәдени ақпараттылық пен көрнекі элементтер арқылы студенттерге мәдени перспективаларды зерттеуге баса назар аударатын көп өлшемді тілдік оқу құралы ұсынылады. Оқыту барысында фильмдерді қолдану, оқылатын тілдің мәдениеті мен тілдік қорына қол жетімділікті жеңілдетеді, сол арқылы білім алушылардың ынтасы мен өзіне деген сенімділігін арттырады.

Мәдениетаралық коммуникативті құзыретті қалыптастыруда фильмдерді қолданудың тиімділігі

Мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру білім беру үдерісі шеңберінде шынайы шет тілдік қарым-қатынас серіктестерінің болмауына байланысты және табиғи орта жағдайынсыз тиімді жүзеге асырыла алмайды. Бұл мәселені шешімін табу түрлі бейне материалдарды, мысалы, көркем фильмдерді, ғылыми және деректі фильмдерді, телесериалдарды, өнер, тарих туралы бейнелерді және т.б. бейне материалдарды пайдалану арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Бейне материалдардың көмегімен табиғи тілдік ортаны және мәдениетаралық коммуникацияның түрлі жағдаяттарын имитациялауға болады. Осы орайда, фильмдер ең тиімді көрнекі құрал болып табылады.

Фильмдердің бірегейлігі мен басты артықшылығы олардың шынайылығында, лингвистикалық құралдардың шоғырлануында, ақпараттық мазмұнында, студенттерге мотивациялық және эмоционалды әсер етуінде. Фильмдердің осы артықшылықтарын егжей-тегжейлі қарастырайық:

1. Фильмдер тіл үйренуге және тілдік сауаттылыққа кең мүмкіндіктер ұсынады

Әдеби-лингвистикалық бірліктердің байлығына байланысты фильмдерді студенттердің сөздік қорын кеңейту материалы, сонымен қатар көптілділік тәсіл шеңберінде лингвистикалық, коммуникативті, мәдениетаралық және символдық құзыреттіліктерді дамытуда өте пайдалы құрал ретінде қарастыруға болады.

Тілдерді оқытуда фильмдерді қолданудың тағы бір тиімділігі: студенттер фильмдерді қараған кезде түрлі тұлғалар мен адамдардың мінез-құлықтарына сай сөздердің шынайы айтылуы, интонациясы мен фонетикасын, сонымен қатар әртүрлі фразеологиялық бірліктерді, мақал-мәтелдерді, афоризмдерді, эфемизмдерді, әзіл-оспақты сөздерді, метафораларды естіп-тыңдай алады.

Фильмдерді тіл үйретудегі коммуникативтік қатынастың 4 түрін: тыңдау, жазу, оқу, сөйлеуді дамытуда өте тиімді пайдалануға болады. Фильмдер заманауи оқулықтардағы эмоционалды тілдің болмауы, саяси, әлеуметтік және экономикалық мәселелер мен тарихи қақтығыстарды үстірт қарау сияқты бірқатар кемшіліктердің орнын толтыра алады.

Ғалым М. Кайзер айтқандай: «Фильмдер сонымен қатар студенттерді оқулықтарда жоқ алуан түрлі ақпараттармен таныстырады. Фильмдер түпнұсқа тілді қолданумен танысу мүмкіндігін кеңейтіп, тілді терең меңгеруге ықпал етеді. Сонымен қатар, фильм сыни ойлау қабілеттерін арттырады. Фильм шынайылық пен турашылдықтың елесін жасаса да, оның көп қабатты астарлы мағыналары көрермендердің сезімдері мен таным-түсінігіне әсер ету үшін мұқият ойластырылған. Тіл үйренушілерге кинематографиялық құралдар арқылы мағыналардың қалай жасалатынын, қалыптасатынын және қалай өзгеретінін көрсету бүгінгі жастар үшін өте маңызды».

2. Фильмнің тағы бір ерекшелігі мен мүмкіндіктері – оның ақпараттылығы мен мазмұнының әртүрлілігі

«Бүгінгі күні кино – ұлттық бірегейлікті көрсету формаларының бірі, ұлттық мәдениеттің бір бөлігі болып табылады. Сондықтан көркем фильм ұлттық дәстүрлердің экспоненті әрі жалғастырушысы саналатын ұлттық фольклор: халық ертегілері, әндері,

эпостары секілді құнды дүние. Фильм түсірушілердің әрқайсысы арнайы бір әлеуметтік жағдайларда және бір географиялық аймақтың табиғи көріністерінің әсемдігінен, хош иісінен, ырғағынан нәр алып өседі, белгілі бір ұлттық мәдениетке, өзіндік субмәдениетке жатады» [14, 22-б.].

Кинода, ерекше сала ретінде, саяси және әлеуметтік тарихи құбылыстарды бейнелейтін адамзаттың ең ежелгі тілінің құрылымдары қайта жанданады. Алайда, тіл одан да терең деңгейде менталитет тарихының даму процестерін сипаттайды. Кино – тарихтың терең құрылымдарына енудің бірегей құралы болып табылады және осы тұрғыдан ол ерекше мәдениетаралық әлеуметтік функцияларды орындайды. Сонымен қатар, кино – бұл белгілі бір тілдің шынайы бейнесі ғана емес, сонымен бірге ол тілдің көмегімен ғана адекватты түрде жеткізілетін мән-мазмұны.

Осы позициялардан кино, жарнама мамандарының жұмысында іс жүзінде қолданылмайтын, эмоциялар, ым-ишара, кимыл-әрекеттер, киім, әдет-ғұрып, дәстүр арқылы берілетін белгілі бір елдің мәдениетінің «дәмі мен иісін», яғни шынайылығын сезінудің, сондай-ақ оның ерекшеліктерін түсінудің мүмкіндігі ретіндегі үлкен мәдени қабатты бейнелейді.

«Қазіргі жаһандану жағдайында әр ел мәдениет, тұрмыс, салт-дәстүр және тарих, т.б. саладағы өзіндік ерекшеліктерін сақтауға ұмтылады. Бүгінде басқа мәдениетті танудың тиімді тәсілдерінің бірі – кино, себебі ол жеке және ұжымдық ұлттық кодтарды сақтаушы ретіндегі құрал болып табылады» [15].

Фильмдерден ләззат алу арқылы студенттер басқа елдің мәдениетіне, оның ішінде әдебиетке, музыкаға, сәулет өнеріне, кескіндемеге, тарихқа қол жеткізу арқылы дүниетанымын кеңейтіп, білімдерін байыта алады және тілді қолданудың әлеуметтік ережелерін, қарым-қатынас тәсілдері мен ұлттық құндылықтарды терең түсінеді. Өйткені фильмдерді көрудің тәрбиелік, эстетикалық, интеллектуалды мақсаттары бар. Сонымен қатар, өз мәдениетін басқа елдердің мәдениетімен салыстыру арқылы студенттер басқа мәдениеттерді тереңірек талдап, интерпретациялай алады. Бұл студенттердің адамгершілік қасиеттерін, толеранттылық пен басқа мәдениетке деген шынайы қатынастарын дамытуға, мәдениаралық коммуникативті құзыреттіліктің қалыптастыруға әсер етеді.

3. Фильмдердің психологиялық әсерінің сипаттамасы: адам санасына мотивациялық және эмоционалды әсер етуі

Фильмді тамашалау, оның мазмұнын талдап-түсіну білім алушыларға жағымды және эмоционалды тұрғыда әсер етеді. Оларды ынталандырады, олардың өз күшіне деген сенімділікті оятады және одан әрі жетілдіруге ұмтылдырады. Сонымен қатар, фильмді бірнеше рет көру мүмкіндігі зейінді арттырып, назарды ұстап тұруға көмектеседі және оқу материалын терең қабылдауға ықпал етеді.

Әсер етудің психологиялық ерекшеліктері:

- «видеоның күшті эмоционалды әсері» серіктестік әсерін тудырады ... » [16, 361-б.].
- «видеофильм» әрі қарайғы ізденіс және шығармашылық іс-әрекетке қосымша мотивация тудыру мен ынталандыру құралы ретінде қызмет етеді» [17, 93-б.].
- «шет тілдік материалды игеру процесін жанды, қызықты, проблемалы, сенімді және эмоционалды етеді» [18, 192-б.].
- «визуальды қатар контекстегі нақты ақпарат пен тілдік ерекшеліктерді терең түсінуге және бекітуге мүмкіндік береді» [17, 93-б.].

Лихоманова және т.б. видеофильмді әртүрлі коммуникативті аспектілерді біріктіретін күрделі материал ретінде қарастырып, оның тілді оқытудағы артықшылықтарын былайша сипаттайды: «Қарым-қатынастың мазмұндық жағымен қатар, бейнематериалда белгілі бір жағдаяттың орны мен көрінісі және қатынасқа түсушілер тұлғасының жас, жыныс және психологиялық айырмашылықтарына қарай вербальды не бейвербальды іс-әрекеттері мен мінез-құлық ерекшеліктері жайлы визуальды ақпарат қамтылған. Көрнекі диапазон нақты

мәліметтерді де, сөйлеудің лингвистикалық ерекшеліктерін де белгілі бір контекстте жақсы түсінуге және шоғырландыруға көмектеседі» [19,193-б.].

Фильм таңдау критерийлері

Негізгі мақсат – фильмдерді мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті дамыту және оқушылардың тілдік құзыреттілігін арттыру мақсатында қолдану. Әр фильм студенттерге тілдегі түпнұсқалық мәліметтермен кең ауқымда танысуға мүмкіндік беретін өзінің аутентті дискурсы, тілді қолданудың бірегей әдісі мен мәдени контекстіне қарай таңдалады. Сондықтан фильмнің дұрыс таңдалуы мен нақты тұжырымдалған тапсырмалар сабақтың мақсатына және жақсы нәтижеге қол жеткізуге көмектеседі. Фильмді таңдау критерийлері бірнеше принциптерге негізделеді:

- Тілдік біліктілік деңгейі және түпнұсқалық (аутенттілік): Көрсетілетін фильмді таңдамас бұрын, аудиторияның тілдік деңгейін анықтап алу және студенттердің тілдік деңгейіне сәйкес сапалы түпнұсқалық фильмдерді таңдау қажет.

- Мазмұны, ақпараттылығы мен танымы: фильмнің мазмұны мәдени, тарихи, лингвомәдени, социологиялық және басқа да маңызды танымдық ақпаратты қамтуы тиіс. Жақсы таңдалған фильмдер мәдени шындықты, әлеуметтік және экономикалық мәселелер мен мәдениетаралық қарым-қатынастың әр түрлі жағдайындағы адамдардың мінез-құлқының ерекшеліктерін салыстыруға және қатар қоюға негізделген талдау мен талқылау бағытталған түрлі тақырыптарға шексіз мүмкіндіктер береді. Осылайша, оқушылардың мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын дамыту мүмкіндігі артады.

- Фильм мазмұнының кәсіби сала тақырыбына сәйкестігі: белгілі бір мамандыққа қатысты ақпарат беретін фильмдер. Мысалы, дәрігерлер немесе заңгерлер, кәсіпкерлер және т.б. туралы фильмдер, олардың көмегімен студенттерді өздері оқып жатқан мамандыққа қатысты кәсіби-лингвистикалық терминдермен таныстыруға, сөздік қорларын толықтыруға, іскерлік дағдыларын дамытуға, кәсіби этика нормаларын және т.б. меңгертуге болады.

- Фильмнің сапасы: фильмді таңдағанда, фильмнің жанрына, стиліне және түсірілім уақытына назар аударған жөн. Сондай-ақ, қоғамға кең танымал, сыншылардың жақсы пікірлері мен жалпыхалықтың сүйіспеншілігіне бөленіп, әмбебап баға алған және әрі әлемді өзгертуге ықпал еткен фильмдерді таңдаған дұрыс.

Фильмді таңдау үшін қандай әдіс қолданылса да, әр фильмнің тіл мен мәдениет және уақыт/кезең арасындағы айқын байланысты көрсететінін есте ұстаған жөн.

Фильмдерді сабақта қолданудың мақсаты мен әдіс-тәсілдері

Фильмдерді қолданудың тиімділігі оларды сабақтың мақсатына сай дұрыс таңдау мен қолданудың әдістемесіне байланысты. Бұл зерттеуде біз студенттердің мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілігін дамыту үшін фильмдерді қолданудың келесі әдістерін ұсынамыз.

Сабақтың шектеулі уақыты көбінесе белгілі бір көріністерде ашылған лингвистикалық лексикалық бірліктер мен мәдени аспектілерді толық қарауға және мұқият талдауға кедергі келтіреді, ал егер фильм үйде көру үшін берілсе, бұл тілдік және мәдени сәттер жиі назардан тыс қалады. Сондықтан біз жұмыстың үш сатылы әдісін ұсынамыз және фильмнің маңызды түйінді нүктелерін қысқа үзінділерге/клиптерге бөлеміз. Бірінші және екінші кезеңде қысқа үзінділермен жұмыс мұғалім мен оқушыларға кең мүмкіндіктер береді. Ал үшінші кезеңде фильм толықтай үйде қайта қаралады.

Фильммен жұмыс үш кезеңге бөлінеді және әр кезеңде түрлі тапсырмалар орындалады:

1-кезең. Фильмді көруге дейінгі жұмыстар

2-кезең. Фильм көру барысындағы жұмыстар

3-кезең. Фильмді көргеннен кейінгі жұмыстар

1-кезең. Фильмді көруге дейінгі жұмыстар

Бірінші кезең – эмоционалды-семантикалық атмосферамен танысу және фильмнің тақырыбына кіріспе.

Бұл кезеңнің мақсаттары:

- Студенттердің уәждемесін тудырып, ынтасын ояту;
- Болжамды тілдік қиындықтардың алдын алу;
- Тілдік және мәдени реалилерге анықтама беру;
- Фильмнің шығу тарихымен таныстыру арқылы қызығушылықты арттыру;
- Студенттердің тақырып/фильм туралы не білетінін немесе не ойлайтынын анықтау;
- Жеке көзқарас;
- Талқылауды бастау және стереотиптерге қарсы тұру [20].

1 кезеңдегі тапсырмалар:

- Фильмнің тақырыбын талқылау. Фильм неліктен бұлай аталады және қандай ақпарат беретіндігін талқылау.
- Студенттер бірнеше топқа бөлінеді. Әр топ өзара көрсетілген фильмнің трейлерін немесе фильмнен алынған суреттерді сипаттайды және соған орай фильмнің мазмұны/сюжеті не жайында екендігіне болжам жасап, болжам сұрақтарын жазады.
- Егер фильм әйгілі адамның өмірбаяны, ел тарихы, әлеуметтік мәселе және т.б. туралы болса, студенттердің қаншалықты сол тақырып бойынша білімді екенін білу үшін немесе стереотиптерге қарсы тұру үшін кіріспе сұрақтарға жауап беру.
- Тілдік және жағдаяттық қиындықтарды жою бойынша жұмыс. Фильмді көру кезінде қиындық тудыратын жаңа, белгісіз және қиын сөздердің, терминдердің тізімін жасау. Сондай-ақ, кәсіби терминологияға, эквивалентсіз лексикаға, мәдени фондық лексикалар, аймақтық географиялық диалекттер мен фразеологиялық бірліктерге ерекше назар аударылады. Лингвомәдени түсініктеме мәдени айырмашылықтарды түсіну және жағдаяттық қиындықтарды шешу үшін қолданылады.
- Фильмнен алынған жаңа сөздер мен сөз тіркестері аясында тіл дамыту. Сөздік қорын молайту және сөздерді белсенді қолдануға бағытталған жаттығу жұмыстарын жүргізу.
- Фильмнің жалпы сюжеті туралы болжам жасау. Жеке немесе жұппен фильмге өз болжамдары арқылы (ойдан шығарылған) сюжет немесе фильмнен не күтетіні туралы жазу тапсырмалары.

2-кезең. Фильм көру барысындағы жұмыстар

Бұл кезеңнің мақсаттары:

- Ақпаратты есту, көру және аутентті қабылдау қабілетін дамыту;
- Лингвистикалық / тілдік түсінікті дамыту;
- Фильмнің мазмұнын түсіну деңгейін бақылау;
- Тілдік дағдылары мен сөйлеу құзыреттілігін қалыптастыру;
- Тілдік белсенділікті арттыру;
- Мәдени, әлеуметтік-мәдени, мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілікті дамыту;

● Студенттердің ойлау, елестету, қиялдау секілді қабілеттерін дамыту;

● Студенттердің бақылау, байқау мен интерпретациялау дағдыларын дамыту;

● Студенттерді сыни тұрғыдан ойлауға және әр түрлі сыни көзқарастарды қабылдай білуге дағдыландыру.

2-кезеңдегі тапсырмалар:

- Фильмнен қысқаша үзіндіні дыбыссыз көрсетіп, берілген сөздер бойынша диалог құрастыру;

- Көрсетілген үзіндіге қарай оқиганың ары қарайғы барысын болжау немесе мәселенің себебі не шешімін табуды ұсыну;
- Мәтінді немесе диалогты қалпына келтіру: Фрагментті көру кезінде мәтіндегі немесе диалогтағы бос орындарды толтырыңыз.
- Кестені толтыр: фильмді көре отырып, фразеологиялық бірліктерді, афоризмдерді, терминдерді, фондық лексиканы, жаңа түсініксіз сөздерді, сын есімдерді, т.б. кестеге жазу;
- Фразеологиялық бірліктердің мазмұнын пысықтауға бағытталған тапсырмалар, афоризмдер, кәсіби терминология, эквивалентсіз лексика, жаңа сөздер және т.б.;
- Қысқа викториналық тест;
- Кейіпкерлерді сипаттау: Фильмдегі кейіпкерлерге сипаттама беріңіз.
- Рөлдік ойын: Рөлдерді бөліп алып, фильмнен көрініс қою немесе өзін фильмдегі кейіпкерлердің бірі ретінде елестетіп, диалог немесе жағдаятқа қатысты өз жауабын беру;
- Дыбыссыз не үнсіз көру. Бұл әдіс ым-ишара, мимика және белгілі бір әлеуметтік-мәдени контекстке тән қимылдарға баса назар аудартуда аса пайдалы. Мақсат – фильмдегі кейіпкердің эмоциясына, мимикасына, дене тіліне және ым-ишаратына назар аудару. Студенттер шағын топтарда бұл вербальды емес формалардың берілген контексте қандай мағынаны білдіретінін талқылайды.
- Кейіпкердің кейбір қимылдарын тоқтатып/қатырып қойып, әр кейіпкердің ішкі монологын елестетіп көріңіз. Бір студент кейіпкердің позициясын алады, ал екіншісі кейіпкер не ойлайтыны жайлы оның ішкі монологын айтады.
- Фильм сюжетіне негізделген ситуациялық тапсырмалар. Студенттер фильмнен алынған жағдаятта туындаған мәселелерге жеке өз шешімдерін ұсынуға арналған тапсырмалар.
- Эпизодты түсінуге арналған тапсырмалар, «шын/жалған» сұрақтар немесе жауаптар;
- Студенттерді екі топқа бөлу. Бірінші топтағы студенттер фильмнің үзіндісін көреді, содан кейін екінші топтағы студенттерге фильм үзіндісінің мазмұнын әңгімелеп беруі тиіс.
- Фильмнің мазмұнына байланысты келесі салалардың біріне немесе бірнешеуіне қатысты мәдениетаралық айырмашылықтарды көрсететін бірнеше эпизодты таңдаңыз: ым-ишара, мимика, дене тілі, қимылдар; мәдени ерекшеліктер; көше мәдениеті; мерекелер, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар; отбасы мәдениеті; гендерлік мәселелер; әке мен бала мәселесі; стереотиптер, ұлтшылдық, нәсілшілдік, т.б. Фильмде көрсетілген мәдениет пен сіздің елдегі жағдайлар арасындағы айырмашылық немесе ұқсастық жайлы топпен немесе жұппен талқылау.

3-кезең. Фильмді көргеннен кейінгі жұмыстар

Бұл кезеңнің мақсаттары:

- Мәдениетаралық қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыру;
- Сын тұрғысынан ойлауды және фильмнің мазмұнын талдай білу қабілетін арттыру;
- Сөздік қорын байыту және сөздік қорын күнделікті өмірде қолдануға ынталандыру;
- Көпшілік алдында сөйлеу және өз пікірін айта білу қабілетін дамыту;
- Шығармашылық жазу дағдыларын дамыту.

3 кезеңдегі тапсырмалар:

- Студенттер бірінші кезеңде фильмді көрер алдында жасаған фильм сюжеті туралы болжам сұрақтармен жұмыс;
- Фильмнен алған әсері туралы және фильм студенттің күткеніне сәйкес келді ме немесе одан да асып түсті ме? деген сұраққа жауап жазу;
- Фильм жайлы қысқаша мазмұндама жазу;

- Фильмде көрсетілген мазмұнды, мәдени ақпаратты, әлеуметтік немесе басқа да мәселелерді меңгеруге және талқылауға арналған тапсырмалар. Талқылау тақырыптары: «Фильмде көрсетілген ұлттық-мәдени ерекшеліктер», «Фильмде көрсетілген әлеуметтік мәселелер/проблемалар және олардың қазіргі қоғамдағы көрінісі», «Ым-ишара тілінің, мимиканың, интонацияның, тембрдің, түстің және басқа вербальды емес байланыс құралдарының мағынасы мен сипаттамасы», т.б.
- Сын тұрғысынан ойлауды дамытуға арналған сұрақтар: «Неге ... (фильмдегі кейіпкер) бұлай жасады?», «Сіз қалай әрекет етесіз/ ... орнында қалай жауап берер едіңіз ... (кейіпкердің аты)?», «Неге. .. бұлай болды?», «Ал егер? », «... қандай фактілер әсер етті?», «Не көмектесті ...?», «... бұл мәселені шешудің тағы қандай жолдары болды? », және т.б.
- Рөлдік ойындар: а) танымал журналға немесе телебағдарламаға фильмнің режиссері немесе актері ретінде сұхбат беру; б) журналист ретінде газетке фильм туралы мақала жазу;
- Екі фильм бойынша салыстырмалы видео-анализ эссе жасау. Ол үшін көрсетілген фильмге мазмұны мен жанры ұқсас бір шетелдік немес отандық фильмді таңдауға болады.
- Фильмде көрсетілген елдің мәдениетін өз еліңіздің не жергілікті мәдениетпен салыстыру;
- Фильмде көрсетілген мәдениет шеңберіндегі әртүрлілікті сипаттау;
- Басты кейіпкердің атынан басқа адамға немесе студенттерге хат жазу;
- Фильмнің мазмұны бойынша эссе жазу;
- Фильмнің жалғасы жайлы сценарий жазу.

Тәжірибе және нәтижелер

Тәжірибеге қатысушылардың жалпы саны 19 мен 23 жас аралығындағы 45 студент (28 әйел және 17 ер адам). Фильмдерді іріктеу критерийлері мен студенттер арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша отандық «Қыз Жібек» фильмі, ал салыстырмалы талдау үшін – «Ромео мен Джульетта» фильмі таңдалды. «Қыз-Жібек» фильмі XVI ғасырдағы қазақтың поэтикалық халық аңызына негізделген, ол батыл жауынгер Төлеген мен сұлу Жібектің махаббаты туралы баяндайды. Алайда бұл махаббат оқиғасы қайғылы аяқталды. Төлегенді бұрын Жібектің сезімі үшін күрескен Бекежан (қарсылас әулеттен шыққан батыр) айуандықпен өлтіреді. Жібек Төлегеннің өлгенін біліп, өзіне қол салады.

Ал, салыстырмалы талдау үшін таңдаған «Ромео мен Джульетта» фильмі – Уильям Шекспир жазған трагедияға негізделіп түсірілген. Өлімі өзара соғысушы отбасыларын татуластыратын екі жас ғашықтың махаббаты жайлы фильм. Екі фильмнің мазмұны мен сюжеті мағынасы жағынан ұқсас. Екі фильм де өз кезеңіндегі қиын жағдайларды бейнелейді және мәдени-әлеуметтік әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің бай жиынтығын, классикалық тілді қолдану тәсілдерін, сөйлеу мәнері мен әдеби лексиканың кең спектрін ұсынады. Салыстырмалы анализ жасауға бағытталған тапсырмалар, мысалы, бейне-анализ эссе, сценарий жазу, сюжетке болжам жасау, мақала не интервью жазу немесе сыни көзқарастарын дамытуға арналған талқылау сұрақтары, және т.б. тапсырмалар студенттердің интеллектуалдық қабілеттерін дамыту мен мәдениетаралық қатынас құзыреттерін қалыптастыруға көптеген мүмкіндіктер береді.

Тәжірибе жұмысы «Фильмдерді сабақта қолданудың мақсаты мен әдіс-тәсілдері» бөлімінде көрсетілген 3 кезең бойынша сөйлеу әрекетінің: тыңдау, сөйлеу, оқу, жазу дағдыларын дамытуға бағытталған тапсырмаларды орындау арқылы жүзеге асырылды.

Курс соңында студенттерге сабақта фильмдерді қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктерін бағалауға арналған қысқа сауалнама берілді. Сауалнамада Лайкерт бес балдық

шкаласы қолданылды, келіспейтіндерден келісетіндерге дейін. Жиналған мәліметтерге анализ жасалды. Сауалнама нәтижелері 1-кестеде келтірілді (1-кесте).

1-кесте – Сауалнама нәтижелері

№	Сұрақтар	мүлдем келіспеймін	келіспеймін	бейтарап	келісемін	толықтай келісемін
1	Фильмдерді қолдану тыңдап-түсіну қабілетін дамытады	0	0	0	18	27
2	Фильмдер мотивация мен қызығушылықты арттырады	0	0	0	20	25
3	Фильмдер жаңа сөздер, терминдер мәдени тілдік бірліктерді үйренуге, сөздік қорды байытуға көмектеседі	0	0	1	16	28
4	Фильмдер көмегімен сіз басқа елдердің мәдениеті, әдет-ғұрпы мен дәстүрі туралы, саяси, экономикалық, әлеуметтік жағдайы және т.б. туралы білімдерге ие бола аласыз, сонымен қатар дүниетанымыңызды кеңейте аласыз.	0	0	0	16	29
5	Талқылау, анализ жасау тапсырмалары сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамытады	0	0	0	7	38
6	Салыстырмалы бейне-анализ эссе мәдениеттанымдық құзыретті дамытуға көмектеседі	0	0	0	14	31
7	Фильмдер – толеранттылықты, жомарттықты, басқа ұлт өкілдеріне және олардың мәдениетіне құрметпен қарау дағдысын қалыптастырады.	0	0	0	21	24
8	Фильмдер тіл үйренуде өте пайдалы құрал болып табылады	0	0	0	14	31

Дискуссия

Сауалнама нәтижелері студенттердің фильмдерді сабақта қолдануға қатынасын көрсетеді. Қатысушылардың көпшілігі фильмдерді пайдалы және ынталандырушы құрал деп санайды. Фильмдер арқылы студенттердің тілдік дағдыларды, тыңдап-түсіну, сөйлеу, жазу қабілеттері ғана емес, сонымен қатар мәдениетаралық, әлеуметтік-мәдени білім мен мәдениетаралық коммуникациялық, лингвистикалық құзыреттері, т.б. дамиды. Фильмде ұсынылған бай әдеби лексикамен және лингвомәдени базамен жұмыс жасау тапсырмаларының арқасында студенттер сөздік қорын байытып, оларды күнделікті қарым-қатынаста еркін қолдануды үйренді. Мәдени салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптарды, әлеуметтік, саяси және т.б белгілі бір мәселелерді талдауға, талқылауға, салыстыруға, салыстыруға бағытталған тапсырмалар оқушылардың сыни ойлауын, шығармашылық қабілетін

арттыруға, өз көзқарасын еркін және жүйелі түрде жеткізуге, тұжырым жасауға, жанашырлық, түсіністік, мейірімділік және басқаларға құрмет сезімдерін ояту және дамытуға көмектеседі.

Дегенмен, бірқатар мәселелер де туындады. Мәселелердің бірі студенттердің тілді меңгеру деңгейіне қатысты болды. Бұл курс қазақ тілінің жоғары деңгейіне арналған және барлық студенттерден қазақ тілінің жоғары деңгейі талап етілетіндігіне қарамастан, олардың кейбіреулері фильмдегі әр түрлі актерлердің кейбір сөздері мен сөз тіркестерін түсінуде қиындықтарға тап болды. Себебі, студенттердің бір бөлігі қазақ мектебінің түлектері болса, екіншілері орыс тілді мектептердің түлектері, олар қазақ тілі курсының ортадан жоғары деңгейін бітіргеннен соң ғана аталған курсқа келеді. Дегенмен, қазақ мектептері мен орыс тілді мектептерді бітірген студенттер арасында тілдік деңгей бойынша айырмашылық байқалып тұрады. Соның салдарынан кей жағдайларда фильмдегі жаңа сөздер мен сөз тіркестерін тыңдап-түсінуге қатысты мәселе туындайды.

Келесі мәселе фильмді таңдауға қатысты болды. «Қыз Жібек» фильмімен салыстырмалы анализ жасау үшін «Ромео–Джульетта» фильмінің нұсқаларының бірін таңдау қажет болды. Бұл фильмнің әр жылдары әр елде түсірілген бірнеше нұсқасы бар екен. Талқылау мен дауыс беру нәтижесінде біз «Ромео Джульетта» фильмінің 2013 жылғы нұсқасын алдық.

Тағы бір басты мәселе, фильмді таңдағанда, фильмді таңдау курстың бағыты мен мақсаттарына немесе нақты модульге сай болуы керек екенін есте ұстаған жөн. Сонымен қатар, Марк Муллингер және басқалар айтқандай, оқытушылар фильмдердің оқиғаны не тарихты белгілі бір режиссердің өзіндік жеке көзқарасы бойынша әңгімелейтінін есте ұстауы керек. Бұл көзқарас студенттердің фильмге жасаған өзіндік интерпретациясына қарай, олардың қарсылықтарын не құптау сезімдерін тудыруы мүмкін [21].

Фильмдегі бір көрініс не жағдаят және сахнадағы актерлердің іс-әрекеті әр түрлі саладағы не түрлі әлеуметтік деңгейдегі студенттерге әрқалай әсер етуі мүмкін. Нәсілге, кастаға, тілге, дінге немесе кез келген басқа көзқарасқа байланысты кейбір қажетсіз көріністер сабақта ыңғайсыз жағдайлар туындатуы және көрсетілетін фильмдер белгілі бір топтарға қатысты студенттер арасында белгілі бір стереотиптерді күшейтуге ықпал етуі мүмкін. Сондықтан оқытушы бұл мәселені алдын-ала мұқият қарастырып, олардың алдын-алуы тиіс.

Қорытынды

Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ тілін контенттік курстарда оқыту үдерісінде фильмдерді қолдану және фильмдер арқылы мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру әдістемесін түзу. Мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту теориясы мен шет тілдерін оқытуда аталған құзыреттілікті қалыптастыру барысында фильмдерді қолдану теориясы мен әдістемесіне қатысты ғылыми материалдарды талдау нәтижелері мен қазақ тілі курстарында фильмдер арқылы мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру әдістемесін апробациялау негізінде біз дұрыс таңдалған фильмдердің студенттерде мәдениетаралық қатынас құзыреттілігін қалыптастыруға, көркемдік, эстетикалық және танымдық қажеттіліктер мен мотивтерді дамытуға, сондай-ақ интеллектуалды, лингвистикалық, коммуникативтік білік-дағдыларын дамытуға оң ықпал ететініне көз жеткіздік. Бұл жұмыста қазақ тілі курстарында фильмдерді тиімді қолданудың әдістемесі, нақтырақ айтқанда: фильммен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері, оны сабақта қарауды ұйымдастыру, фильммен жұмыс жасаудың кезеңдік тапсырмалары жасалды. Ұсынылған оқыту әдістемесі мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыруға тиімді ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар тыңдау, түсіну, ауызша сөйлеу дағдылары, сөздік қорын байыту, грамматика, жазу және мотивацияны арттыру сияқты бірқатар дағдыларды дамытуда да аса пайдалы болып табылады. Аутенттік бейнематериалдар студенттерге табиғи ортаға

енуге мүмкіндік беретін шынайы сөйлеу контексті ұсынады. Мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік деп біз студенттердің ұлтаралық мәдени ерекшеліктер мен ұқсастықтарды салыстыру мен ажырата білу дағдыларын дамытуға бағытталған, сондай-ақ адамдардың вербальды және вербальды емес қарым-қатынастың түрлі жағдайындағы іс-әрекеті мен мінез-құлқын тануды үйретуге бағытталған құзыреттілікті айтамыз. Шығармашылық және зерттеу жұмыстары негізінде студенттер тілдік дағдылармен қатар өзара қарым-қатынас жасау әдебін, толеранттылықты, дербестікті, жауапкершілікті, сыни тұрғыдан ойлау мен бағалау дағдыларын да дамытады. Сонымен қатар, көпшілік алдында сөйлеу, шешендік өнер, өз бетінше шешім қабылдау, ынтымақтастық, топпен жұмыс істеу, пікірталас жүргізу, ақпаратты табу және өңдеу қабілетерін меңгереді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Русский язык, 1990. – 246 с.
2. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.
3. Садохин А.П. Введение в теорию межкультурной коммуникации [Language and intercultural communication]. – М.: Высшая школа. 2005. – 310 с.
4. Головлева Е.Л. Основы межкультурной коммуникации. – Ростов на Дону: Феникс, 2008. – 224 с.
5. Bennett J.M., Bennett M.J. Developing Intercultural Sensitivity: An integrative approach to global and domestic diversity / J.M. Bennet, M.J. Bennett // Handbook of Intercultural learning 3rd ed. / D. Landis, J.M. Bennett, M.J. Bennett. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2004. – P. 147–165.
6. Wiseman R.L. Intercultural communication competence. In W.B. Gudykunst, & B. Mody (Eds.), Handbook of international and intercultural communication. Thousand Oaks, CA: Sage. – 2002. – P. 207–224.
7. Байрам М. Обучение и оценка межкультурной коммуникативной компетенции. Клеведон, Великобритания: Multilingual Matters Ltd. 1997. – 159 с.
8. Леонтович О.А. Россия и США. Введение в межкультурную коммуникацию: Руководство. – Волгоград, 2003. – 399 с.
9. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010. – 350 с.
10. Нурлыбекова А. Межкультурная компетенция в контексте культурного диалога. Материалы Международной научно-практической конференции. Польша, 2008. – 186 с.
11. Cardon P.W. Using Films to Learn About the Nature of Cross-Cultural Stereotypes in Cross-Cultural Business Communication Courses. Business Communication Quarterly. Volume 73, Number 2, June 2010. – P. 150–165.
12. Sturm J. Using film in the L2 classroom: A graduate course in film pedagogy. Foreign Language Annals. – 2012. – №45(2). – P. 246–259.
13. Wood D. Film communication theory and practice in teaching English as a foreign language. – New York, NY: Edwin Mellen Press, 1995. – 179 p.
14. Ельцова К.К. Менталитет народов в кино. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 210 с.
15. Канафьева В.В. Кино как наглядное пособие для изучения межкультурных аспектов // Вестник ПАГС. – 2013. – №5 (38). – С. 86–92.
16. Щукин А.Н. Методика обучения речевому общению на иностранном языке: Учебник для преподавателей и студентов языковых вузов. – Москва: Икар, 2011. – 454 с.
17. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: углубленный курс: Учебник для студентов и преподавателей вузов. 2-е изд. – Москва: Астрель, 2010. – 238 с.

18. Комарова Ю.А. Использование видео при изучении языка в средней школе. Модернизация общего образования. – Санкт-Петербург, 2006. – 225 с.
19. Лихоманова Л.Ф., Серышева И.Л. Возможности использования видео в процессе обучения иностранному языку // Материалы научно-методической конференции Северо-Западного института управления. – 2011. – №1. – 293 с.
20. Ildiko Lazar. Incorporating intercultural communication training in language teacher education. ICCinTE ECML, Graz, October 12–16th. 2004. Workshop.
21. Mark Mallinger, Gerard Rossy. Film as a Lens for Teaching Culture: balancing concepts, ambiguity, and paradox // Journal of Management Education, 27. 2003. – P. 608–624.

REFERENCES

1. Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. Yazyk i kultura [Language and culture]. – M.: Russkii yazyk, 1990. – 246 s. [in Russian]
2. Ter-Minasova S.G. Yazyk i mezhkulturnaya kommunikaciya. – M.: Slovo/Slovo, 2000. – 624 s. [in Russian]
3. Sadohin A.P. Vvedenie v teoriyu mezhkulturnoi kommunikacii. – M.: Vysshaya shkola. 2005. – 310 s. [in Russian]
4. Golovleva E.L. Osnovy mezhkulturnoi kommunikacii [Basics of intercultural communication]. – Rostov na Donu: Feniks, 2008. – 224 s. [in Russian]
5. Bennett, J.M., Bennett, M.J. Developing Intercultural Sensitivity: An integrative approach to global and domestic diversity / J.M. Bennet, M.J. Bennett// Handbook of Intercultural learning 3rd ed./ D. Landis, J.M. Bennett, M.J. Bennett. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2004. – Pr. 147–165. [in English]
6. Wiseman R.L. Intercultural communication competence. In W.B. Gudykunst, & B. Mody (Eds.), Handbook of international and intercultural communication. Thousand Oaks, CA: Sage. – 2002. – P. 207–224. [in English]
7. Bairam M. Obuchenie i ocenka mezhkulturnoj kommunikativnoi kompetencii [Teaching and evaluation of intercultural communicative competence]. Klevedon, Velikobritaniya: Multilingual Matters Ltd. 1997. – 159 s. [in Russian]
8. Leontovich O.A. Rossiya i SSHA. Vvedenie v mezhkulturnuyu kommunikaciyu: Rukovodstvo [Russia and the USA. Introduction to Intercultural Communication: A Guide]. – Volgograd, 2003. – 399 s. [in Russian]
9. Kunanbaeva S.S. Teoriya i praktika sovremennogo inoyazychnogo obrazovaniya [Theory and practice of modern foreign language education]. – Almaty, 2010. – 350 s.[in Russian]
10. Nurlybekova, A. Mezhhkulturnaya kompetenciya v kontekste kulturnogo dialoga [Intercultural competence in the context of cultural dialogue]. Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. Polsha, 2008. – 186 s. [in Russian]
11. Cardon, P. W. Using Films to Learn About the Nature of Cross-Cultural Stereotypes in Cross-Cultural Business Communication Courses. Business Communication Quarterly, Volume 73, Number 2, June 2010. – P. 150–165. [in English]
12. Sturm, J. Using film in the L2 classroom: A graduate course in film pedagogy. Foreign Language Annals. – 2012. – №45(2). – P. 246–259. [in English]
13. Wood, D. Film communication theory and practice in teaching English as a foreign language. – New York, NY: Edwin Mellen Press, 1995. – 179 p. [in English]
14. Elcova K.K. Mentalitet narodov v kino [The mentality of the peoples in the cinema]. – M.: MGU im. M.V. Lomonosova, 2003. – 210 s. [in Russian]
15. Kanafeva V.V. Kino kak naglyadnoe posobie dlya izucheniya mezhkulturnykh aspektov [Cinema as a visual aid for the study of intercultural aspects] // Vestnik PAGS. – 2013. – №5 (38). – S. 86–92 [in Russian]

16. Shchukin A.N. Metodika obucheniya rechevomu obshcheniyu na inostrannom yazyke [Methods of teaching speech communication in a foreign language]: Uchebnik dlya prepodavatelej i studentov yazykovyh vuzov. – Moskva: Ikar, 2011. – 454 s. [in Russian]
17. Solovova E.N. Metodika obucheniya inostrannym yazykam: uglublennyj kurs [Methods of teaching foreign languages: advanced course]: Uchebnik dlya studentov i prepodavatelej vuzov. 2-e izd. – Moskva: Astrel, 2010. – 238 s. [in Russian]
18. Komarova Yu.A. Ispolzovanie video pri izuchenii yazyka v srednei shkole. Modernizaciya obshchego obrazovaniya [Using videos when learning a language in high school. Modernization of general education]. – Sankt-Peterburg, 2006. – 225 s. [in Russian]
19. Lihomanova L.F., Serysheva I.L. Vozmozhnosti ispolzovaniya video v processe obucheniya inostrannomu yazyku [The possibilities of using video in the process of learning a foreign language] // Materialy nauchno-metodicheskoy konferencii Severo-Zapadnogo instituta upravleniya. – 2011. – №1. – 293 s. [in Russian]
20. Ildiko Lazar. Incorporating intercultural communication training in language teacher education. ICCinTE ECML, Graz, October 12–16th. 2004. Workshop. [in English]
21. Mark Mallinger, Gerard Rossy. Film as a Lens for Teaching Culture: balancing concepts, ambiguity, and paradox // Journal of Management Education, 27. 2003. – P. 608–624. [in English]

UDC 372.853; IRSTI 14.25.09

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.742>**A.H. SARYBAYEVA¹, Zh.Zh. DARIBAY², G.K. SAMBETOVA³**

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: alya.sarybayeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-6002-6243>

²Master Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: janilsin_95@mail.ru

³Teacher at Turkestan Specialized Boarding School
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: sambetova.gulsara@mail.ru

PROBLEMS OF APPLICATION OF ACTIVE LEARNING METHODS IN PHYSICS AND METHODS OF SOLUTION

Abstract. This article discusses the problems that arise when using active methods of teaching physics in the educational process according to the updated curriculum, and ways to solve them. The analysis of documents, survey methods, analysis of the results of scientific research on the topic. Analysis of domestic and foreign articles. As a result of the study, problems, difficulties and a number of ways to solve them were identified when using active teaching methods by teachers of physics and natural science.

In addition, the classification and benefits of active teaching methods are presented. Examples of active physics lessons, practical exercises are considered. It guides students in solving theoretical problems and issues of daily life. It is convenient to systematize a large amount of information in lectures and practical exercises, where the main issues of the topic are explained and recommendations for independent study of the material are given.

The results of scientific research can be a useful and auxiliary tool for students, young professionals, teachers of physics and natural science in higher and special educational institutions.

Keywords: physics, natural sciences, methods of active learning, problem, case study.

Ә.Х. Сарыбаева¹, Ж.Ж. Дәрібай², Г.К. Самбетова³

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: alya.sarybayeva@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: janilsin_95@mail.ru

³Түркістан мамандандырылған мектеп-интернатының мұғалімі
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: sambetova.gulsara@mail.ru

Физика пәнінен белсенді оқыту әдістерін қолдану мәселелері және оны шешу жолдары

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Sarybayeva A.H., Daribay Zh.Zh., Sambetova G.K. Problems of Application of Active Learning Methods in Physics and Methods of Solution // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №3 (121). – Б. 147–159.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.742>

***Cite us correctly:**

Sarybayeva A.H., Daribay Zh.Zh., Sambetova G.K. Problems of Application of Active Learning Methods in Physics and Methods of Solution // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №3 (121). – Б. 147–159.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.742>

Аңдатпа. Бұл мақалада жаңартылған оқыту бағдарламасы бойынша білім беру үдерісінде физика пәнінен белсенді оқыту әдістерін қолдану кезінде туындайтын мәселелер және оны шешу жолдары қарастырылады. Тақырып аясында ғылыми зерттеулерді жүргізуде құжаттарды талдау, анкеталау әдістеріне, нәтижелерге талдау жүргізілді. Отандық және шет елдік мақалаларға талдаулар жасалды. Зерттеулер нәтижесінде физика және жаратылыстану пәндері бойынша білім берушілердің оқытудың белсенді әдістерін қолдану кезінде туындайтын проблемалар, қиындықтар және оны шешудің бірқатар жолдары көрсетілді.

Сонымен қатар, белсенді оқыту әдістерінің жіктелуі мен артықшылықтары көрсетіледі. Физикадан белсенді оқыту дәрістері, практикалық сабақтардың мысалдары қарастырылады. Ол білімалушыларды күнделікті өмірден алынған теориялық проблемалар мен мәселелерді шешуге бағыттайды. Дәрісте, практикалық сабақтарда көлемді мәліметтерді жүйелеп беру қолайлы, мұнда тақырыптың басты мәселелері нақтыланып, материалдың өзіндік тұрғыдан игерудің әдістемелік нұсқаулары берілгені жайлы баяндалады.

Ғылыми зерттеулер нәтижесі жоғары оқу орнында және арнаулы оқу орындарында педагогикалық бағытта білім алатын студенттерге, жас мамандарға, мектеп қабырғасында және жоғары оқу орындарында білім беретін физика және жаратылыстану пәні мұғалімдеріне пайдалы, сонымен қатар көмекші құрал болуы мүмкін.

Кілт сөздер: физика, жаратылыстану пәндері, белсенді оқыту әдістері, проблема, кейс.

А.Х. Сарыбаева¹, Ж.Ж. Дарибай², Г.К. Самбетова³

¹кандидат педагогических наук, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: alya.sarybayeva@ayu.edu.kz

²магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: janilsin_95@mail.ru

³учитель Туркестанской специализированной школы-интерната

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: sambetova.gulsara@mail.ru

Вопросы применения методов активного обучения физике и способы их решения

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы, возникающие при использовании активных методов обучения физике в учебном процессе по обновленной учебной программе, и способы их решения. Проведен анализ документов, методы анкетирования, анализ результатов научных исследований по теме. Анализ отечественных и зарубежных статей. В результате исследования были выявлены проблемы, трудности и ряд путей их решения при использовании активных методов обучения преподавателями физики и естествознания.

Кроме того, представлена классификация и преимущества активных методов обучения. Рассмотрены примеры активных занятий физикой, практических занятий. Он направляет студентов к решению теоретических задач и вопросов повседневной жизни. Систематизировать большой объем информации удобно на лекциях и практических занятиях, где разъясняются основные вопросы темы и даются рекомендации по самостоятельному изучению материала.

Результаты научных исследований могут быть полезным и вспомогательным инструментом для студентов, молодых специалистов, преподавателей физики и естествознания в высших и специальных учебных заведениях.

Ключевые слова: физика, естественнонаучные дисциплины, активные методы обучения, проблема, кейс.

Introduction

The future of the state and society depends on how effectively the educational process is organized. The modern school is constantly improving and changing. In this regard, the modernization of the content of modern education has led to the transformation of the educational process. The updated curriculum and new standards are based on a competency-based approach, according to which the structure of curricula has changed: action has been taken on the expected outcome, rather than on the established learning material that must be mastered. This showed a change in student perception, ie the transition from traditional learning to collaborative learning. One of the ways to implement these tasks is to create an effective method of improving the level of development of students' thinking, activating their scientific and cognitive activities, motivating them to study and learn through the use of various rational methods.

At the same time, one of the most pressing issues of modern education is to increase student activity in the classroom. The formation of knowledge, skills and abilities of students in the field of physics occupies a leading place in the curriculum of basic, secondary and general secondary education, which is determined by the practical importance of physics in the formation of a unified scientific image of the world. Successful teaching of "Physics" depends on the teacher's direct professional experience and competence, focusing on the results of the learning process. We believe that the teacher must use a variety of methods and tools to organize the learning process of students and monitor its results, and the help of active learning methods is significant.

Research methods. When performing research in this direction, the following research methods were used: analysis, analysis of documents, questionnaires, analysis of results. The analysis of domestic and foreign articles is carried out.

Results and discussion

Teaching methods are a complex, multifaceted, multidisciplinary phenomenon. Teaching methods reflect objective laws, goals, content, principles and forms of teaching. Teaching methods play teaching, developing, educating, motivating and supervisory-corrective functions in the educational process [1].

There are many types of methods used in the modern pedagogical process. Today, four ways of grouping methods are widely recognized in pedagogy. Methods are classified according to various criteria:

- by the nature of educational activities: reproductive, problem, research, exploratory, explanatory-visual, detailed search (heuristic), etc.;
- depending on the level of activity of the teacher and the student: passive, active, interactive;
- by source of educational material: words, visuals, actions (practice);
- on the methods of organization of educational and cognitive activities: methods of formation of knowledge, skills, abilities in practice, methods of testing and evaluation of new knowledge.

Active (active) form of learning is a step into the developmental methods of search, research, specific problem-solving, which generate cognitive motives and interests in an organized, algorithmic, planned form and method of organizing the didactic process for teaching and creativity [2].

Advantages of active learning methods: first, they are active because they are mainly intellectual and physical games; secondly, they replace the passive monologue with the active exchange of ideas of all participants in the educational process, turning students and learners into passive listeners and "speaking" "energetic, motivated, creative, demanding players and coaches (player-coaches)" of an organized team; thirdly, these methods are used by all available forms of oral and written communication and activate the hidden potential of the participants in the traditional way; Fourthly, as a result of the use of all the intellect in us, the process of acquiring knowledge, skills, abilities, qualities and values is significantly intensified. The methods are so active that they apply not only to lessons, seminars, training tasks, but also to relaxation, breaks and

even extracurricular activities. Interestingly, the activity of 36 participants during the break is higher than during the performance of practical tasks and exercises [3].

Many scientists have studied the effectiveness of active teaching methods.

G.D. Kuznetsova explains that the essence of learning is the correction of knowledge and skills of students, through the well-organized systematic control, students develop the skills to work, perform tasks responsibly, and develop the desire to achieve high results. He also emphasizes that one of the ways to improve the quality of teaching is the proper organization of the learning process, clearly explaining the need for proper planning of learning activities, including components such as the stages of the lesson, the organization of the class, teacher-student interaction [4].

According to O. Ozcan & C. Gercek, not only theoretical and practical knowledge of a physics teacher is enough for students to understand the connection between physics and everyday life, but also the ability to convey it to the student through the use of effective teaching methods. Scientists conduct experiments with senior students in order to test the qualifications of students through active approaches and content-oriented approach, and analyze the collected data using the method of content analysis. According to the results of the analysis, the lack of knowledge about the application of active methods in the educational process and the applications used in the lessons of physics teachers of additional specialties [5].

In order to determine the relative effectiveness of experimentation and discussion (group work), scientists M. Marušić, J. Sliško conduct experiments based on changing the perceptions of high school students in the traditional study of physics and promoting the development of logical and creative thinking in active learning. As a result, for students who participated in the control group for one semester (participation – 91 students), there was a change in the development of logical thinking by 11%, and the attitude of students to the development of creative thinking by 20.9%. The results of the experimental group (85 students) showed a significant change in the development of logical thinking in 31.7%, and the attitude of students to the development of creative thinking increased by 36.4%. These results showed that both types of active learning have improved students' understanding of the impact of teaching physics on the development of logical and creative thinking [6].

L.M. Drăghicescu and A.M. Petrescu believe that the learning process in science (chemistry, physics and biology) should not be based solely on the transmission and reception of information. Students find that they need to increase their search to analyze problem situations or solve specific predictive problems. Through problem-based learning and active learning technologies, science students determine that they acquire not only cognitive skills, but also a number of instrumental and transverse skills [7].

Although L. Deslauriers and L.S. McCarty recognize that active learning is the best method of teaching in the classroom, recent research has shown that most teachers choose traditional teaching methods, and addresses the long-standing question of why students and teachers oppose active learning. Comparing traditional teaching with active learning, using an experimental method and similar course materials, we found that students in the experimental group were more prepared, but less receptive. It was shown that the presence of such a negative correlation is partly due to the increase in cognitive effort required for active learning [8].

The direct involvement of students in the active learning process in the educational process is associated with the use of teaching methods.

A.M. Smolkin defined active methods of teaching as ways to increase the cognitive activity of students, which stimulates active thinking and practice in the process of mastering the material, when not only the teacher but also students are active [9].

In the new system of education, active learning methods are important in the formation of the individual. Active teaching methods are the methods that motivate students to think actively and practice in the process of learning the material. Active learning is the use of a system of methods aimed at the acquisition of knowledge and skills by students in the process of active thinking and

practical activity, rather than the teacher's presentation, memorization and reproduction of ready knowledge. The peculiarity of active learning methods is that they are based on the awakening of practical and thinking activity. Without it, there will be no progress in the acquisition of knowledge. The emergence and development of active teaching methods not only provide students with knowledge before learning, but also to ensure the formation and development of cognitive interests and abilities, creative thinking, independent intellectual work, etc. due to new tasks [10].

Choosing, using, and developing active learning and teaching methods is not an easy task, as teachers face many questions before using any approach, such as:

- Does this lesson correspond to the age of the students?
- What children are in the class, for example, different levels of abilities, number, gender, etc.?
- Do individual students have specific needs or circumstances that need to be considered in planning?

Before using a particular method of active teaching and learning, teachers need to ask themselves a variety of questions and constantly think about their role and actions in the process. An active learning approach connects new knowledge with previous knowledge, mistakes allow us to check ourselves, improve our understanding, and as a result change profound knowledge and attitudes. Active learning allows students to experiment on the basis of their own experience, to understand the meaning and form an understanding [11].

We see from the work of these researchers that active teaching methods are highly effective. However, science and physics teachers often prefer traditional teaching methods to active teaching methods. Why are teachers still inclined to traditional teaching in the educational process and why do they always use active teaching methods? We conducted research to find the answer to this question. The purpose of the study was to identify the difficulties encountered in the application of active teaching methods in physics and some natural sciences and ways to solve them. In order to achieve this goal, the analysis was carried out in order to solve the problems encountered by analyzing the articles and the following conclusions were drawn.

Active learning is a form of interaction between teachers and students during the lesson. If in a traditional lesson the main character of the teacher is in the managerial role, and in the lesson where the active method is used, the teacher and the students have equal rights.

Active teaching methods are the teaching methods in which the student's activity is creative, exploratory. Active teaching methods include didactic games, case studies, problem solving, algorithmic learning, brainstorming, etc. b. applies.

The effectiveness of the use of active forms and methods of teaching is measured by indicators of lesson effectiveness.

Indicators of lesson effectiveness:

- 1) motivation for the studied discipline;
- 2) constant cognitive interest in the subject;
- 3) the condition and level of the student in the classroom;
- 4) formation of components of educational activity (goal-setting activity, educational activity, control activity, assessment activity);
- 5) development of students' thinking skills (analysis, synthesis, comparison operations, the ability to classify important concepts);
- 6) improving the quality of education and training [12].

The use of active forms and methods of work contributes to the formation of personal qualities of students: independence, diligence, creativity, self-esteem.

However, it should be noted that some teachers are not able to quickly adapt to the latest innovations and constant changes in education reform. Admittedly, this is often the case with young professionals, experienced teachers, and teachers who prefer traditional teaching. The following steps are needed to determine the cause.

- it is necessary to identify and understand the common barriers to educational change;
- self-perception of teachers and self-determination of their roles;
- discomfort and fear of change;
- Teachers need limited incentives for change [13].

The use of active teaching methods reflects the special psychological, pedagogical and technological training of teachers. In order to organize effective work with the help of active learning methods, it is necessary to consider the following mandatory rules:

- Involve all students in group activities;
- optimal composition of participants (lack of students of the same level in the group);
- psychological support from the teacher;
- organization of space;
- The principle of grouping (at the beginning of the work – free distribution, then random selection is used)

The introduction of active forms of learning increases the effectiveness of the educational process, promoting the development of students' thinking functions, creative activity, interest in learning. At the same time, it not only forms cognitive activity and independence of search, which are prerequisites for quality education, but also further develops [14].

The success of a lesson often depends on its organization and planning. Of course, its planning depends on the search, creativity and skill of the teacher.

The reasons that prevent the use of active approaches in the educational process can be divided into two groups: subjective and objective.

Subjective reasons:

- inactivity of teaching staff;
- lack of creative qualities (propensity to improvisation, flexibility and uniqueness of thinking, diversity of behavior ...);
- lack of methodological and didactic skills.

Objective reasons include:

- Insufficient knowledge of active methods of teaching, both theoretically (lack of a common methodology, a single conceptual apparatus), as well as methodologically;
- weak consequences of active teaching methods;
- Lack of a unified algorithm to achieve the goal.

A.A. Kisselyev, some special barriers are associated with the use of active learning, including limited class time; possible increase in training time; potential difficulties in using active learning in large classes; lack of necessary materials, equipment or resources [15].

However, teachers' efforts for active learning may be accompanied by students' lack of participation, inadequate use of high-level thinking skills, or insufficient learning, in which case teachers may feel out of control, lack skills, or be criticized for teaching in traditional ways. However, the type of obstacle and risk must be successfully overcome through careful, thoughtful planning.

Active learning is not only a high level of practical training that meets high quality and modern requirements, but also a quantitatively effective interaction of teachers and students.

The teacher's task is to find new things in the learning material that are unknown to students, as well as useful and relevant. One way to improve the quality of teaching is to properly organize the learning process. It is necessary to properly plan the learning process, which includes components such as the stages of the lesson, classroom space, teacher-student interaction, as well as the actual organization of student interaction.

In order to overcome the problems and internal barriers to the use of active methods in teaching, teachers need to:

- first of all psychological training;
- choose strategies that allow active learning;

- training of students;
- activities aimed at learning objectives [16].

Improving the teaching process of physics and cognitive activity of students based on increasing the search. In the process of cognitive activity, students not only acquire the required amount of knowledge, but also develop cognitive abilities and creative thinking [17].

Analyzing the above research, we offer general recommendations for achieving success and overcoming difficulties during the lesson:

1. When choosing a teaching method, the teacher must take into account the time allocated for the study of this topic, as well as the importance of the learning material for further learning activities of students.

2. In order to achieve results in the educational process, it is necessary to use active and systematic methods of teaching.

3. The key to success is a thorough, well-planned training, in-depth consideration and understanding of the types and methods of teaching.

4. When choosing group and collective forms of organization of work with students, it is necessary to take into account the individual characteristics of the study group and each student.

5. To form general and professional competence, it is necessary to take into account the specifics of the content of the study material, the objectives of training, time, the specifics of the student body, the availability of teaching aids.

6. Consider a lot of motivational moments, both in preparation and during the lesson. Motivate students according to their contribution to the lessons.

7. Not only the results of training, education and development, but also the image of communication – the emotional state of the lesson: monitoring not only the relationship, but also the relationship of students with each other, as well as individual working groups.

All types of active learning methods require communication with all participants. As a result, there may be various difficulties in the use of active learning methods, the main thing is to sufficiently apply the effectiveness of the action taken.

A. Alimov in his work “The use of interactive methods in higher education” offers the following example of the structure of lectures and practical classes on interactive teaching methods.

Active learning methods – describe the interaction of students in the form of interaction, conversation, dialogue. In other words, active methods differ from interactive methods in that students interact more broadly not only with the teacher, but also with each other, and focus on the predominance of student activity in the learning process. The learning process is carried out in the conditions of constant active interaction of all students. The teacher also creates a lesson plan

(usually these are interactive exercises and tasks during which the student reads the material). Therefore, the main components of interactive lessons are interactive exercises and tasks performed by students. An important difference between interactive exercises and regular exercises is that students not only collect what they have read, but also learn new ones. The use of an interactive

learning model involves modeling real-life situations, using role-playing games, and solving problems together. The dominance of any participant in the process or any idea is removed. This model teaches a humanistic democratic approach. Interactive learning technology is a collective organization of the learning process, based on the interaction of all its participants in the learning process, the student cannot complement each other [18].

Active learning lectures are lectures that cover the theoretical foundations of topical issues. Guides future physics teachers to identify theoretical research and problems from everyday life. It is convenient to systematize the materials in the lecture, the main physical phenomena are studied in the topics of the lecture, and methods of its independent study are given.

However, the opportunities of a traditional lecture (one-sided opinion, point of view, position, decision-making), based on the use of feedback, communication, increase the process of acquiring knowledge of physics, improve their interest and motivation.

The use of active learning methods makes the active participation of students in lectures an interesting and engaging process. Its features can be distinguished as follows:

- information is not available in active learning lectures;
- active learning lectures are based on the development and deepening of physical processes;
- Topics of active learning lectures are presented in the form of ready-made texts;
- active learning lectures are conducted in the form of dialogue;
- in active learning lectures the teaching material is presented not as a whole, but in a certain system;
- joint independent work of students is used in active learning lectures;
- In active learning lectures, knowledge is carried out through the thinking of students;
- Assessment notes, cases, etc. in active learning lectures. is carried out through;
- Active learning lectures are carried out through feedback.

Feedback on active learning is given at the end of the lecture by asking students a few questions to find out what they think, what questions they have, what they think about today's lecture. These answers will be used in the planning of future lectures and will be based on the feedback of students in the next lectures.

In connection with our study, the types of active learning lectures were identified:

- problem lecture;
- discussion lecture;
- lectures with cases;
- consulting lectures;
- conference lectures, etc.

Next, let's analyze how to use these lectures in the teaching process.

The peculiarity of the problem lecture is that it offers a debate situation in the learning process, different options for solving any problem, as well as engages students in active discussion of issues and joint decision-making. The purpose of the problem lecture is to deprive the student of the material and to involve students in active cognitive activity [19].

Problem-based learning is often used in lectures, because physics is of great practical importance in everyday life. Students must be able to explain natural phenomena in terms of the laws of physics. For example, reading the topic “Dispersion of light” and showing slides of I. Newton, the blue sky, the sunset (Figure 1) immediately raises a problematic question: why is the white light passing through the prism divided into the colors of the rainbow? Why is the sky blue? Why does the sky turn red at sunset?

Figure 1 – I. Newton's Experiment. Blue sky. Sunset.

Problem solving situations arise during frontal experiments in physics classes. For example, in an experiment on “Floating Bodies”: bodies of equal size are immersed in a glass of water, one made of wood, the other of aluminum, students notice that the aluminum body is sinking, and the wooden body is floating. Students immediately have a problem: why one body sinks and the other swims. Under what conditions do bodies float?

Contradictions can arise when considering different branches of physics, in particular when studying special relativity. According to the laws of electrodynamics, the speed of light in a vacuum is constant and maximum, while according to the laws of the classical theory of Newtonian mechanics, the speed of a body can be different with respect to different reference systems. How to eliminate the laws of electrodynamics or the laws of mechanics?

Created problem situations allow increasing the mental activity of students, to find solutions to problems.

In preparation for the discussion lecture, the teacher should focus on the following issues:

- identify key issues for discussion;
- preliminary preparation of controversial issues;
- identify issues of concern to students;
- give examples and arguments that provoke discussion on the topic.

“Nuclear Energy: Yes or No?” Two weeks before the event, participants will be selected, they will get acquainted with the game technology, roles will be assigned. The outcome of the game depends on the readiness of students, their personal qualities. Students take their responsibilities seriously, some prepare presentations for speeches, and others have abstracts. At the end of the game, I tell each student my opinion, because during the game they should all participate in the discussion.

“Discussion” allows you to effectively address the following issues:

- Helps students to consolidate, update, acquire new knowledge and skills;
- Promotes the development of intellectual, linguistic and creative abilities. Debate develops logic, critical thinking, allows you to form a systematic view of the problem, the relationship of events and phenomena, various aspects of their consideration;
- Contributes to the formation of a culture of communication, the recognition of many ways to solve the problem;
- Facilitates the implementation of communicative and interpersonal communication.

Lecture on case technology;

- Case-study method or case-by-case method (from English case – case, situation) – a method of active problem-situational analysis (case-solving) based on learning by solving specific problems-situations.

- Case-study method is a non-game active learning method and the following to gain experience in the following areas:

- identification, selection and solution of problems;
- understand the meaning of the details described in the work with information; analysis and synthesis of information and arguments; work with assumptions and conclusions; evaluation of alternatives; decision making;
- listening and understanding of other people, including teamwork skills.

Cases help to increase the activity of students [20].

The materials of the interactive model set prepared for the lesson “Aggregate state of matter” for case technology are presented as follows (Figure 2):

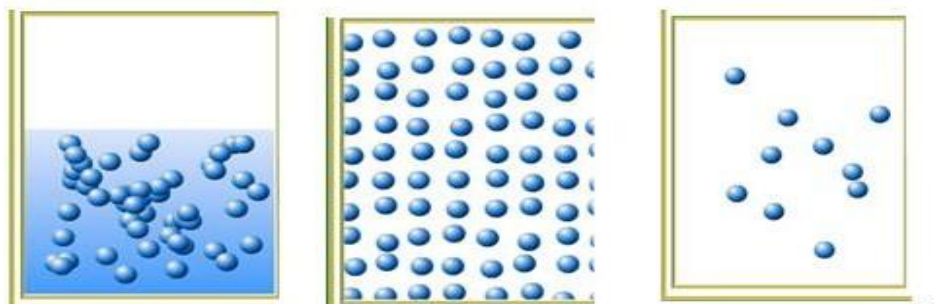

Figure 2 – Aggregate state of matter

Determine by interactive model?

- physical state of water
- Give a brief description of each case
- Formulation of physical properties of matter
- Give examples of scenes in nature.

Example of a case for the lesson “Melting and hardening of crystalline bodies” (Figure 3):

Solve the riddle:

What wonderful stars
On the coat and scarf?
Everything is carved, cut,
If you take it, it turns into water [21].

Figure 3 – Snow

When students guess the riddle, a picture appears.

- What's this? Explain it in terms of physics.
- What was the state of water?
- What was the process with matter?
- What is the transition temperature called? At what temperature does ice melt?
- What is the formula for calculating the amount of heat released in this process?
- What is the specific heat of fusion?

An example of the situation with the lesson “Boiling”.

“It was getting dark; on the table, shining,

The evening samovar whistled,

Heated the Altai kettle;

Light steam came out from under it [22].

- What thermal phenomena are we talking about?
- At what temperature does water boil?

- If water is poured into a samovar at a temperature of 20°C, what formula can be used to calculate the amount of heat used to boil water?

- What is the specific heat of vaporization?

An example of the situation in the lesson "Evaporation and condensation".

In front of the window Magzhan,

Breathe cool into the glass.

Blessed with deep thought,

On foggy glass

With a cute finger

He wrote the letters O and E with respect [22].

- What was the physical phenomenon when Magzhan breathed in the “cold glass”?
- Why is the glass “foggy”?
- What is the physical state of water?

By answering questions, students develop decision-making and teamwork skills.

Counseling – This type of lecture is similar to a conference lecture. Counseling combines the concepts of discussion, counseling, assistance, counseling.

The application of active learning methods in practical lessons is the final stage of learning materials. In this regard, such a lesson summarizes and evaluates the independent work of students.

In practice, compared to lectures, the main responsibility falls on the students, who play a key role in the lessons. In the practical lesson the student develops the skills of in-depth consideration of theoretical problems and their application in practice. Students express their opinions and positions through the activities of explaining, discussing, analyzing and evaluating the problem under discussion: we believe that it is very effective to organize practical discussions through group discussions and debates.

The following effective forms of learning theoretical material can be used in practice: finding solutions to problems, analysis and evaluation of information (statistical calculations in physics, approaches and conclusions to scientific research, legislation, etc.), comprehensive discussion of practical situations and ways to solve them is.

Based on the above structure of lectures and practical lessons, the use of active learning methods in the presentation of physics teaching materials can be said to be a topical issue in the context of modern education.

Conclusion

In conclusion, the effectiveness of active methods is determined only by the skill of the teacher and the strengthening of this skill. Therefore, the system and methods of teaching aids to increase the motivation of students require each teacher to master them in depth, implement them and the corresponding skills. Researchers and methodologists are considering ways to find new types of active methods in physics, taking into account the changing values of students, their motivation and the peculiarities of the development of society. In this regard, the updated curriculum considered the problems that arise when using active learning methods in the educational process and suggested ways to solve them. Within the framework of the research, an analysis of research was conducted, which resulted in a number of ways to solve problems. Based on the structure of lectures and practical classes, it can be said that the use of types and structures of active learning methods in the presentation of physics teaching materials is a topical issue. We believe that the results of this research will be a useful tool for students studying in the pedagogical field, young professionals, teachers of physics and science.

BIBLIOGRAPHY

1. Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К. Жалпы педагогика: Оқулық. – Алматы: Нұр-пресс, 2005. – 228 б.
2. Активные методы в педагогической и воспитательной деятельности в условиях реализации ФГОС (для слушателей Pedcampus) / Консалтинговая группа. – Москва: Финиум, 2014. – 221 с.
3. Білім мазмұнын жаңарту аясында (7–9-сыныптарда) «Физика» оқу пәнін оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдар. Әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018. – 120 б.
4. Кузнецова Г.Д. Проблема качества образования в современной школе // Высшая школа: опыт, проблемы, перспективы. – 2017. – С. 435–438.
5. Ozcan O., Gercek C. What are the pre-service physics teachers' opinions about context based approach in physics lessons? // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Т. 197. – С. 892–897.
6. Marušić M., Sliško J. High-school students believe school physics helps in developing logical but not creative thinking: Active learning can change this idea // European Journal of Physics Education. – 2017. – Т. 5. – №. 4. – С. 30–41.
7. Drăghicescu L.M. et al. Application of problem-based learning strategy in science lessons—Examples of good practice // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2014. – Т. 149. – С. 297–301.

8. Deslauriers L. et al. Measuring actual learning versus feeling of learning in response to being actively engaged in the classroom // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2019. – Т. 116. – №. 39. – С. 19251–19257.
9. Смолкин А.М. Методы активного обучения. [Электронды ресурс]. URL: <http://k67.mskcollege.ru>.
 6. bsp
10. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. – 48 б.
11. Куанышбаева З., Мамадияров М., Мусаева М. Белсенді оқыту тәсілдерінің тиімділігі. [Электронды ресурс]. URL: <http://orleunursultan.kz/kz/2017/09/belsendi-o-y-tu-t-silderini-tiimdiligi>
12. Девдариани Н.В. Требования к организации учебного процесса на основе активных методов обучения // Региональный вестник. – 2020. – №7. – С. 64–65.
13. Бодряков В.Ю., Воронина Л.В. Проблемы качества математического образования в педагогическом вузе и пути их решения // Педагогическое образование в России. – 2018. – №2. – С. 46–58.
14. Елена В.Ф. Активные методы обучения в системе высшего образования-современный взгляд на проблему обучения // Евразийский союз ученых. – 2020. – №3–4(72). – С. 14–26.
15. Киселев А.А. Использование активных методов в обучении студентов как современная проблема высшего образования // Образование, инновации, исследования как ресурс развития сообщества. – 2018. – С. 68–71.
16. Baran M., Maskan A., Yasar S. Learning Physics through Project-Based Learning Game Techniques // International Journal of Instruction. – 2018. – Т. 11. – №2. – С. 221–234.
17. Сарыбаева Ә.Х., Тұрмамбеков Т.А., Серікқызы А. Болашақ физика мұғалімдерінің функционалдық құзыреттілігін сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы қалыптастыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №1. – Б.141–147.
18. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану: Оқу құралы. – Алматы, 2009. – 263 б.
19. Қойлық Н.О., Каупенбаева С.М. Оқу үрдісінде проблемалық оқытуды қолданудың тиімділігі: әдістемелік нұсқаулық. – Алматы: «Өрлеу» БАҰО» АҚФ ҚР БЖҚБАРИ, 2019. – 38 б.
20. Метод case-study (кейс-стади). [Электронды ресурс]. URL: <https://www.sites.google.com/site/metodcasestudy/lekci>.
21. Румянцева Р.В. Урок в конце года // Физика в школе. Научно-методический журнал. – 2002. – №3. – С. 33.
22. Иванова Т.А. Пушкинский урок // Физика в школе. Научно-методический журнал. – 2000. – №4. – С. 35.

REFERENCES

1. Babaev S.B., Onalbek Zh.K. Zhalpy pedagogika [General pedagogy]: Oqulyq. – Almaty: Nurpress, 2005. – 228 b. [in Kazakh]
2. Aktivnye metody v pedagogicheskoi i vospitatelnoi deyatel'nosti v usloviyah realizatsii FGOS (dlya slushatelei Pedcampus) [Active methods in pedagogical and educational activities in the context of the implementation of the Federal State Educational Standard (for students Pedcampus)] / Konsaltingovaya gruppa. – Moskva: Finium, 2014. – 221 s. [in Russian]
3. Bilim mazmunyn zhanartu ayasynda (7–9-synyptarda) «Fizika» oqu panin oqytu boiynsha adistemelik usynyndar. Adistemelik usynyndar [Methodical recommendations for teaching the subject “Physics” in the context of updating the content of education (grades 7–9).]. – Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ul'tyq bilim akademiya, 2018. – 120 b. [in Kazakh]
4. Kuznecova G.D. Problema kachestva obrazovaniya v sovremennoi shkole [The problem of the quality of education in a modern school] // Vysshaya shkola: opyt, problemy, perspektivy. – 2017. – S. 435–438. [in Russian]

5. Ozcan O., Gercek C. What are the pre-service physics teachers' opinions about context based approach in physics lessons? // *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. – 2015. – T. 197. – C. 892–897. [in English]
6. Marušić M., Sliško J. High-school students believe school physics helps in developing logical but not creative thinking: Active learning can change this idea // *European Journal of Physics Education*. – 2017. – T. 5. – №. 4. – C. 30–41. [in English]
7. Drăghicescu L. M. et al. Application of problem-based learning strategy in science lessons– Examples of good practice // *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. – 2014. – T. 149. – P. 297–301. [in English]
8. Deslauriers L. et al. Measuring actual learning versus feeling of learning in response to being actively engaged in the classroom // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. – 2019. – T. 116. – №. 39. – p. 19251-19257. [in English]
9. Smolkin A.M. Metody aktivnogo obucheniya. [Elektrondy resurs]. URL: <http://k67.mskcollege.ru>.
10. Mugalimge arnalgan nusqaulyq [Teacher's Guide]. «Nazarbaev Ziyatkerlik mektepteri» DBBU Pedagogikalyq sheberlik ortalygy, 2015. – 48 b. [in Kazakh]
11. Kuanyshbaeva Z., Mamadiyarov M., Musaeva M. Belsendi oqytu tasilderinin tiimdiligi [Effectiveness of active learning methods]. [Elektrondy resurs]. URL: <http://orleunursultan.kz/kz/2017/09/belsendi-o-y-tu-t-silderini-tiimdiligi>
12. Devdariani N.V. Trebovaniya k organizacii uchebnogo processa na osnove aktivnyh metodov obucheniya [Requirements for the organization of the educational process based on active teaching methods] // *Regionalnyi vestnik*. – 2020. – №7. – S. 64–65. [in Russian]
13. Bodryakov V.Yu., Voronina L.V. Problemy kachestva matematicheskogo obrazovaniya v pedagogicheskom vuze i puti ih resheniya [Problems of the quality of mathematical education in a pedagogical university and ways to solve them] // *Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii*. – 2018. – №2. – S. 46–58. [in Russian]
14. Elena V.F. Aktivnye metody obucheniya v sisteme vysshego obrazovaniya-sovremennyy vzglyad na problemu obucheniya [Active methods of teaching in the system of higher education – a modern view of the problem of learning] // *Evraziiskii soyuz uchenykh*. – 2020. – №3–4 (72). – S. 14–26. [in Russian]
15. Kiselev A.A. Ispolzovanie aktivnyh metodov v obuchenii studentov kak sovremennaya problema vysshego obrazovaniya [Using active methods in teaching students as a modern problem of higher education] // *Obrazovanie, innovacii, issledovaniya kak resurs razvitiya soobshchestva*. – 2018. – S. 68–71. [in Russian]
16. Baran M., Maskan A., Yasar S. Learning Physics through Project-Based Learning Game Techniques // *International Journal of Instruction*. – 2018. – T. 11. – №2. – C. 221–234. [in English]
17. Sarybaeva A.H., Turmambekov T.A., Serikqyzy A. Bolashaq fizika mugalimderinin funktsionaldyq quzyrettiligin syn turgysynan oilau tekhnologiyasy arqyly qalyptastyru [Formation of functional competence of future physics teachers through the technology of critical thinking] // *Yasau universitetinin habarshysy*. – 2019. – №1. – B.141–147. [in Kazakh]
18. Alimov A. Interbelsendi adisterdi zhogary oqu oryndarynda qoldanu: Oqu quraly. [The use of interactive methods in higher education]. – Almaty, 2009. – 263 b. [in Kazakh]
19. Qoilyq N.O., Kaupenbaeva S.M. Oqu yrdisinde problemalyq oqytudy qoldanudyn tiimdiligi: adistemelik nusqaulyq. [The effectiveness of the use of problem-based learning in the educational process]. – Almaty: «Orleu» BAUO» AQF QR BBZHQBARI, 2019. – 38 b.
20. Metod case-study (keis-stadi). [Method of case-study] [Elektrondy resurs]. URL: <https://www.sites.google.com/site/metodcasestudy/lekicii>.
21. Rumyancheva R.V. Urok v konce goda [Lesson at the end of the year] // *Fizika v shkole. Nauchno-metodicheskii zhurnal*. – 2002. – №3. – S. 33. [in Russian]
22. Ivanova T.A. Pushkinskii urok [Pushkin's lesson] // *Fizika v shkole. Nauchno-metodicheskii zhurnal*. – 2000. – №4. – S. 35. [in Russian]

ТАРИХ, САЯСАТТАНУ

ӘОЖ 908; МҒТАР 03.20

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.743>

М.М. ТАСТАНБЕКОВ¹, Г.М. СЫЗДЫҚОВА², З.Қ. МҰҚАТАЕВА³

¹тарих ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz

orcid.org/0000-0003-0289-9024

²философия ғылымдарының кандидаты,

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru

³тарих ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің
қауымдастырылған профессор м.а. (Қазақстан, Семей қ.)

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ҚАБІРХАНАСЫНЫҢ ЕСІГІ ЖӘНЕ ЖОҒАЛҒАН ТОҚПАҚШАЛАР

Аңдатпа. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде Әмір Темір кезеңінен жеткен құнды жәдігерлер оларды жасаған шеберлердің есімдерінің жазылуы, тапсырыс берушінің Әмір Темір екендігі және жасалған уақыты көрсетілген жазбалармен де аса құнды. Мақалада осындай бірегей туындылардың бірі – Қожа Ахмет Ясауи қабірханасының есігі және оның жоғалған тоқпақшалары талданады. Қабірхана есігі және жақтаушаларындағы жазулардағы аят үзінділері және хадистер мен даналық сөздердің аудармалары берілумен қатар, қабірхана есігінің ондағы жалпы сипаттары қарастырылады.

Қабірхана есігінің жоғалған тоқпақшалары туралы жазылған мақалалармен бірге, Эрмитажда сақталған тоқпақша суреттері, ондағы жазбалар сарапталады. Тоқпақшадағы жазбалар жөнінде ғалымдардың зерттеулері салыстырылып, талданады. Тоқпақшаның бетіндегі жазулар кесене порталындағы қақпа есік тоқпақшаларының жазу мәтінімен бір екендігіне мән берген. Тоқпақша сөзі шартты түрде алынғанын, зерттеулерде қабірхана есігіндегі тоқпақшалары түрлі атаулармен беріліп жүргендігін жазады. Б. Тұяқбаева, М. Тұяқбаев, А. Иванов өз еңбектері мен мақалаларында «балғаша (балға, молоток)» атауын қолданса, Ә. Муминов, М. Қожа мақаласында «тоқылдақша», Міржақып Дулатов «болат тұтқа» деп атаса, «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» кітабының авторлары «алқа» сөзін қолданған.

1959 жылы жоғалған тоқпақшаны сақталып қалды деген В.И. Кесаевтың фото суреті мен А. Гуржиенконың қалам сызбасынан бөлек, жаңадан табылған 1947, 1949 жылдардағы еңбек пен ғылыми есепте анықталған жоғалған тоқпақшалардың суреттері сипатталады. Мақалада бірқатар ұсыныстар мен өзіндік тұжырымдама ұсынылады.

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Тастанбеков М.М., Сыздықова Г.М., Мұқатаева З.Қ. Қожа Ахмет Ясауи қабірханасының есігі және жоғалған тоқпақшалар // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №3 (121). – Б. 160–172.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.743>

***Cite us correctly:**

Tastanbekov M.M., Syzdykova G.M., Mukatayeva Z.K. Kozha Ahmet Iasauï kabirhanasynyn esigi zhane zhogalgan tokpakshalar [The Door of the Tomb of Khoja Akhmet Yassawi and the Lost Door Knockers] // *Iasauï universitetinin habarshysy*. – 2021. – №3 (121). – B. 160–172.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.743>

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, Ясауи кесенесі, қабірхана есігі, тоқпақшалар, Иzz ад-дин ибн Тадж ад-дин Исфাহани, Эрмитаж.

М.М. Tastanbekov¹, G.M. Syzdykova², Z.K. Mukatayeva³

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru*

³*Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor of Shakarim State University of Semey (Kazakhstan, Semey)*

The Door of the Tomb of Khoja Akhmet Yassawi and the Lost Door Knockers

Abstract. Valuable artifacts from the Amir Temur period in the mausoleum of Khoja Akhmet Yassawi are as valuable as the names of the masters who made them, the identity of the customer in the person of Amir Temur and the date of their creation. The article analyzes one of such unique works – the door of the tomb of Khoja Akhmet Yassawi and its door knockers. In addition to excerpts from the inscriptions on the doors and frames of the tomb and translations of hadith and words of wisdom, the general characteristics of the tomb door are examined.

Along with articles about the lost door knockers on the cemetery doors, images of door knockers stored in the Hermitage and the inscriptions on them are analyzed. Researches of scientists on inscriptions in door knockers are compared and analyzed. The authors pay attention to the fact that the inscriptions on the door knockers and portal doors of the mausoleum are the same. Gurkhana door knockers in research are given under various names, the word door knockers are taken conditionally. B. Tuyakbayeva, M. Tuyakbaev, A. Ivanov in their scientific works use the term “Balgasha” (hammer), A. Muminov, M. Kozha write “Tokyldaksha” (knocker) in their articles, Mirzhakyp Dulatov took the word “bolat tutka” (steel handle), the authors of the book “Mausoleum of Khoja Ahmet Yassawi” used the term “Alka” (medallion).

In addition to V.I. Kesaev's photograph and A. Gurzhienko's pencil drawing, which in 1959 claimed that the lost hammer was preserved, images of lost door knockers from found works, scientific reports of 1947, 1949 are also described. The article offers a number of proposals and a peculiar concept.

Keywords: Khoja Akhmet Yassawi, Mausoleum of Yassawi, Cemetery door, Door knockers, Izz ad-din ibn Taj ad-din Isfahani, Hermitage.

М.М. Тастанбеков¹, Г.М. Сыздыкова², З.К. Мукатаева³

¹*кандидат исторических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz*

²*кандидат философских наук, доцент Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru*

³*кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора Университета имени Шакарима города Семей (Казахстан, г. Семей)*

Дверь усыпальницы Ходжи Ахмеда Ясави и потерянные дверные молотки

Аннотация. В мавзолее Ходжи Ахмеда Ясави артефакты, относящиеся периоду Эмира Тимура, особенно ценны также надписями, в которых указаны имена мастеров, которые их создавали, личность заказчика в лице Эмира Тимура и время их изготовления. В статье анализируется одно из таких уникальных работ как дверь усыпальницы Ходжи Ахмеда

Ясави и ее утерянные дверные молотки. Наряду с приведением фрагментов аятов, хадисов и мудрых слов, высеченных на двери усыпальницы, рассматриваются общие характеристики двери усыпальницы.

Наряду со статьями об утерянных дверных молотках на дверях усыпальницы будут проанализированы изображения дверных молотков, хранящихся в Эрмитаже и надписи на них. Сравниваются и анализируются исследования ученых по надписям на дверных молотках. Авторы обращают внимание на то, что надписи на дверных молоточках и порталных дверях мавзолея одинаковы. Молоточки дверей гурханы в исследованиях даются под различными названиями, слово дверные молоточки взяты условно. Б. Туякбаева, М. Туякбаев, А. Иванов в своих научных трудах используют термин «Балғаша» (молоток), А. Муминов, М. Кожа в статьях пишут «Тоқылдақша» (стучатель), Миржакып Дулатов взял слово «болат тұтқа» (стальная ручка), авторы книги «Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави» использовали термин «Алқа» (медальон).

Кроме фотографии В.И. Кесаева и рисунка карандашом А. Гуржиенко, которые в 1959 году утверждали, что утраченный молоток сохранился, также описываются изображения утраченных дверных молотков из найденных трудов, научного отчета 1947, 1949 годов. В статье предлагаются ряд предложений и своеобразная концепция.

Ключевые слова: Ходжа Ахмет Ясави, Мавзолей Ясави, дверь усыпальницы, дверные молотки, Изз ад-дин ибн Тадж ад-дин Исфакхани, Эрмитаж.

Кіріспе

Биылғы жылдың басты оқиғаларының бірі түркі мемлекеттері басшыларының бас қосқан онлайн саммиті болғаны белгілі. Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы: «Біздің мақсатымыз – түркі әлемін ХХІ ғасырда маңызды экономикалық және мәдени-гуманитарлық кеңістіктің біріне айналдыру. Түркі өркениетін жаңғыртуды, ең алдымен, Ясауи мұрасы мен қасиетті Түркістанды әлемге танытудан бастауға шақырамыз. Сол себепті бүгінгі саммит «Түркістан – түркі әлемінің рухани астанасы» деп аталып отыр» [1], – деп көне шахардың мәртебесін ғана емес, тарихын да көтеруге шақырды.

Халықаралық және республикалық маңызы бар тарихи ескерткіштер қатарынан саналатын Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің ғажап архитектурасы, биіктігі қазіргі он қабатты үймен тең келетін оңтүстік порталдың алып көлемі, бүгінгі күнге дейін сақталып жеткен құрылыс бөренелері келушілерді әрдайым таңғалдырып келеді.

Оңтүстік фасадта орналасқан кесенеге кіретін бас есік өзінің көлемімен және көркемдігімен ерекшеленеді. Ғажап өрнекті ағаш есіктен Орта Азия аумағындағы ең үлкен күмбезбен көмкерілген кең залға – қазандық бөлмесіне көрініс ашылады. Алып портал, орталық жамағат залы – қазандық бөлмесі және әулие қабірханасы бір қатарда орналасуымен де көз тартады. Кесененің ғажап көрінісін Жүсіпбек Аймауытов былай деп тамсана жазады: «...Мешіттің қарсы алды (күншығысы) – жалғыз есік. Бірақ есік деуге тым зор, дарбаза (қақпа) демесек. Әзіретті бұрын көрмеген болсаңыз, аспанға қарамай, алақтамай, ішіне тез кіріп кете алмайсыз. Биік тауды қақ жарып, бір бетін алып тастап, қалған бетін төбесіне дейін үңгіп жіберсе, қандай зор айбынды боп көрінер еді. Дарбазаның айбыны да содан бір кейін емес, жоғарыдағы сонау заңғар маңдайшаға, шұрық-шұрық тесіктерге, діңгектей жұмырлап соққан алып босағаға, оның ішкі беттеріндегі көлденең сарайған дөңбектерге, қақ төбедегі түймедей салбыраған қола допқа еріксіз қарайсың; еріксіз бір айбын бойыңызды билейді. Бытқыл-шытқыл жартасты, құлазыған қия шыңдарды, түбіне қарасаң бас айналатын түпсіз құздарды көріп таңырқаған қазақ: «Құдай құдіретін көрем десең, тауға бар деген осы-ау!» деп таңдайын қағады» [2, 72-б.]. Әмір Темірдің заманынан, кесененің алғашқы құрылыс кезеңінен бізге дейін сақталып жеткен, XIV–XV ғасырлардың шеберлері жасаған көркем дүниелер тобы қатарында алып тайқазан, қола шырағандар, қола лаухасы бар ту мен

өрнекті есіктерді атауға болады [3, 252-б.]. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің қорында тізімге алынған, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде Әмір Темір кезеңінен жеткен құнды жәдігерлер оларды жасаған шебердің есімдерінің жазылуы, тапсырыс беруші Әмір Темірдің екендігі және жасалған уақытының күніне дейін көрсетеліген жазбалармен де аса құнды. Біздің бүгінгі мақалаға арқау болып отырған Қожа Ахмет Ясауи қабірханасының есігі осындай бірегей туындылардың бірі.

1913 жылы кесенеде болған Алаш арысы Міржақып Дулатов: «Үлкен дарбазадан бір зор бөлмеге кіресің, бұл бөлменің ортасында мыс (бронза) қазан бар. Қазанның алыбы бес канат үйдің шаңырағындай, айналасында арабша сөздер жазылған һәм «Әмір Темірдің жарлығы бойынша бұл қазанды құйған шебер Абдулғазиз Шарафуддинұлы Термезден» деген жазуы бар. Бұл үлкен бөлменің төріндегі есік Хазіреттің өзі жатқан (қабірі) бөлмеге кіргізеді», – деп жазады [4]. «Бөлек-бөлек сүйек оюдан құрап, жыпырлата нақыштаған, нақышына ми жетпестей ғажап есіктің құлпын ашқанда, алдында биігірек жерде, есікке мінбелеп, қызылды-жасылды шүберек жапқан. Кісі бойындай жота қабір тұр. Бұл – Әзіреттің раузасы (көрі)» [2, 74-б.], – деп жазады Жүсіпбек Аймауытов.

Қазандықта Қожа Ахмет Ясауи қабіріне апаратын есік орналасқан солтүстік ойық ерекше әспеттелген. Ойық қабырғасы төменде көк түсті алты қырлы сырлы қаптамалармен, аса көрікті мозаикалық медальондармен әшекейленген. Ойық қабырғасына биіктігі шамамен 8 м, басында оймышты қоладан құйылған ұшы бар ту сабы сүйеп қойылған. 1885 жылы кесенені көрген Н.И. Веселовскийдің жазбаларына қарағанда ағаш сапта жасыл түсті жалау ілулі тұрған екен. Сондай-ақ, автор кесене ішінде болған алты адамның туды төмен түсіре алмағандығын жазған [5, 239-б.]. Көне суреттерге қарағанда тудың сабына ілінген жасыл түсті материал қабірхана есігін жауып тұған перде рөлін де атқарған сияқты. М.Е. Массон: «...жол сілтеуші шейх пердені ақырын ғана бір шетке ысырады, зияратшылардың көз алдында керемет сақталған және ұсақ сүйекпен көмкерілген, үлкен ойма есік ашылады» [6, 18-б.] деп жазады. Массон есіктің көз тартар көркемдігін, жақтаулардағы алтын жалатылған діни жазбаларды суреттеген. О. Дастанов болса, «Есіктің топсалары шегесіз орналастырылған. Қысқасы, көрхананының (қабірхананың) есігі сыртқы үлкен есіктен де әсем» [7, 20–21-бб.] деп қысқа қайырады. Бөлек-бөлек сүйек оюдан құрап, жыпырлата нақыштаған, нақышына ми жетпестей ғажап есіктің құлпын ашқанда, алдында биігірек жерде, есікке мінбелеп, қызылды-жасылды шүберек жапқан. Кісі бойындай жота қабір тұр. Бұл – Әзіреттің раузасы (көрі) [2, 76-б.].

Солтүстік ойық ортасындағы оюлы өрнек түскен, сүйектелген XIV ғасырдың ағаш есігі Қазандық бөлмесін Қабірханамен жалғап тұр. Есік жақтауы темір қаңылтырмен қапталып, бетіндегі созыңқы нақыштар ішіне Құран мәтіндері алтын әріптермен жазылған [8, 13-б.]. Есік үстіне ғимарат Темірдің әмірімен тұрғызылған деген жазу түскен тас тақта орнатылған [3, 253-б.].

Қабірхана есігінің жоғарғы жағына орнатылған керамикалық тақтаның биіктігі 60 см, ені 170 см. Тақтада сулс қолтаңбасымен жазылған екі қатар жазуда кесенені соқтырған Әмір Темірдің ата-тегі, оған айтылған игі тілектер орын алған. Текстолог Б.М. Бабаджановтың пікірінше, бұл жазу эскиз болуы мүмкін деп топшылайды. Қазақ тіліндегі аудармасы: Бұл шарапатты раузаның [мазардың] соғылуына ұлық әмірші, көп елдің тізгінін қолына ұстаған, Рахымды Патшаның [Құдайдың] айрықша қамқорлығын иеленуімен ерекшеленген Әмір Темір Көреген ибн Әмір Торғай/Тарағай ибн Әмір Буракил ибн Әмір Ілінгір ибн Әмір Ижил ибн Әмір Қаражар бұйрық берді. Алла Тағала оның билігі мен патшалығын мәңгілік етсін!

Қабірхана есігінің оң жағы және сол жағында да тақташа жазбалар бар. Бұл жазулардың кейбірінде жазылу уақыты көрсетілмегеніне қарамастан, барлығы дерлік XIX ғасырдың бірінші және екінші жартысында жазылған деп жорамалдауға болады. XIX ғасырда кесенеде болған орыс зерттеушілері мұндай жазбалардың көп болғандығын, сондықтан олардың көшірмелерін алмағандығын жазады.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеудің негізгі әдіснамасы диалектика болып табылады. Соған байланысты диалектикалық өзара байланыс, тарихи оқиғалардың бірін-бірі толықтыруы, тарихилық, объективтілік маңызды роль атқарады. Басты ғылыми әдістеме диалектикаға сүйенген жүйелік тәсілі болып табылады. Тақырып нәтижелі, тиянақты зерттелу мақсатында анализ-синтез, салыстырмалы талдау, деректік талдау, статистикалық-математикалық т.б. әдістер пайдаланылады. Сонымен бірге жүйелілік тәсіл арқылы индуктивті әдістерде қолданылады. Бұл әдіс тарихи жағдайды кешенді қарауға мүмкіндік береді. Аталған әдістер ғылыми мақаланың мақсаты міндеттерін өзара байланыстыра отыра зерттейді.

Талдау мен нәтижелер

Қожа Ахмет Ясауи қабірханасының есігі

Кесенедегі XIV ғасырдан сақталып келе жатқан екі есіктің бірі қабірхана есігі. Есіктің өлшемі – 2,5х1,4 метр, ал сыртқы жақтаушаларын қоса есептегендегі тұтас өлшемі 3,5х1,65 метрді құрайды [9, 12-б.]. Бұл есік орта ғасырлық оюлы есіктердің тамаша үлгісі болып табылады. Есік екі жақты ашылады. Екі есіктің өрнектері бірдей ұсақ сүйектермен, бағалы ағаш бөліктерімен әшекейленген. Есіктің сыртқы бетінде ойма және көмкеру әдістері қолданылған. Ал, ішкі беті ұсақ сүйек және ағаш түрлерімен көмкеріліп, негізінен біртегіс жасалған. Есіктің жоғарғы және екі жақтауының ергенектері ауданы 16х46 см қаңылтырлармен қапталған. Қапталған қаңылтыр беті алтынмен апталған сулс үлгісіндегі жазулар түскен геометриялық медальондармен әшекейленген. Б. Тұяқбаева «Қаңылтыр пластиналардың санымен жақтаушаларға 23 хадис жазылғанын анықтауға болады», [10, 34-б.] – дейді. Бұл күндері жақтауша көрінісі біршама қарауытып, жазулар бұрынғыдай анық оқылмаса да ғасырлар қойнауынан жеткен көне дүние еріксіз көз тартады (1, 2-суреттер).

1-сурет – Қабірхана есігінің жалпы көрінісі

2-сурет – Қабірхана есігінің ішкі көрінісі

Қабірхана есігінің жақтаушасындағы жазулар. Қазақ тіліндегі аудармасы: Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «...Әй, мүлік иесі Алла! [Кімге қаласаң] мүлік бересің...»

Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «Уақыты өтпей тұрып намаз оқуға асығындар, ажал келмей тұрып тәубаға келуге асығындар». Алланың елшісі рас айтты!

Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «Ілім іздеу – барлық мұсылман еркекке және әйелге парыз». Алланың елшісі рас айтты! Ол кісіге игілік болсын!

Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «Дүние өткінші, сен дүниеде (Аллаға) бағынып өт».

Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын айтты: «Дүниеде сый-құрметке бөлену – мол байлықпен болса, ақыретте сый-құрметті иелену – дүниедегі ізгі істердің көптігімен болады».

Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «...Йә, Алла Мұхаммедке игілік бер... ...Мұхаммед... ...әл-Хасанға және Хусайынға, ...мухажирлер мен ансарлар... ...Алла жақтан бір көмек және жақын бір жеңіс бар» ...Алла. Мұхаммед. Хасан. [8, 151-б.].

Жақтаушалардағы жазулардың көп бөлігі өшіп қалған, жартылай оқылады немесе кейбір сөздері мен әріптері ғана оқуға келеді, жазуларда аяттан үзінділер және хадистер мен даналық сөздер кездеседі. Есіктер екі бетінен ағаш, сүйек, алтын, күміс әшекей-өрнектермен өрнектелген. Өртүсті ағаш қиындыларымен және піл сүйектерімен жапсырып әшекейленген өрнектерінің біразы тозған.

Шеберлер есіктің берік және әсем жасалуымен қатар, рәміздік мән-мағынасын арттыру үшін оған символдық мәнге ие ою-өрнектер, терең мағыналы хадистер мен нақыл сөздердің бедерленуіне көңіл бөлген. Есіктің өзі үш бөлікке бөлінген. Жалпы пішіні Жамағатхана есігіне ұқсас, есіктің жоғарғы тұсындағы екі шаршының ішінде ойылып өрнектелген гүл мен жапырақтардың арасында сулус қолтаңбасымен жазылған Пайғамбардың (ғ.с.) хадисі орын алған (3-сурет).

3-сурет – Қожа Ахмет Ясауи қабірханасы есігіндегі жоғалған тоқпақша орындары.
Суреттен жұлынып алынған, зақымданған орындарын байқауға болады.

Есіктің картуштарындағы жазу. Қазақ тіліндегі аудармасы: Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «Алланың сыйы – қақпасына келіп сұраған момынға [беріледі]» [8, 153-б.].

Есіктің ортаңғы бөлігінде, жарты бағанада куфа қолтаңбасымен парсы тілінде жазылған құтты болсын жазуы бар. Тақташада гүл жапырақшаларына ұқсатылып айналдырыла сулс қолтаңбасымен аса шеберлікпен өрнектелген жазуларда Алланың алты көркем есімі таңбаланған [8, 149-б.].

Есіктің жік жапқышының орта белдеуіндегі жазу. Қазақ тіліндегі аудармасы: Құтты болсын! Есіктегі екі дөңгелек қола тақташаларындағы жазу. Қазақ тіліндегі аудармасы: Йә, Рахымды [Алла]! Йә, Пәк [Алла]! Йә, Дәлел [Алла]! Йә, Мейірбан [Алла]! Йә, Міндеттеуші [Алла]! Йә, Есеп Сұраушы Патша [Алла]! [8, 154–155-б.б.].

Есіктің жоғарғы тұсында екі дөңгелек қола тақташалар (диаметрі – 15 см) және гүлге ұқсас сегіз жапырақты кішкене төстігі сақталып, алқаларының (тоқпақшалары) өздері жоғалған. Деректер бойынша тоқпақшалар қақпа есігінің тоқпақшаларына ұқсас, сондағы жазулар да қайталанып жазылған [9, 13-б.].

Қақпа есіктегі тоқпақшалар және қабірхана есігіндегі тоқпақша орындарына қарап, адамның қолы еркін жететін тұстан жоғары тұрғандығын аңғаруға болады. Мұнда да адамның Алланың құлы, жай пенде екендігіне меңзеген философия жатқанға ұқсайды. Тоқпақша сөзі шартты түрде алынып отыр, зерттеулерде қабірхана есігіндегі тоқпақшалары түрлі атаулармен беріліп жүр. Б. Тұяқбаева, М. Тұяқбаев, А. Иванов өз еңбектері мен мақалаларында «балғаша (балға, молоток)» атауын қолданса, Ә. Муминов, М. Қожа мақаласында «тоқылдақша» деп жазады. Міржақып Дулатов «болат тұтқа» деп атаса, «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» кітабының авторлары «алқа» сөзін қолданған.

Қапсырма-есіктің тоқпақшалары болғаны туралы М.Дулатовтың «Қазақ» газетасында жарияланған мақаласында жазылған. «Есігіндегі шынар ағашы ғалсайып нақышталып, болат тұтқада (тоқпақша) жазылған жазуда «Газуддин Тәжуддинұғлы» деген шебердің аты бар. Қазандағы һәм есіктегі жазудың екеуінде мешіттің 1397 жылы салынғандығы көрінеді» [4] дейді. М. Массон кесененің тарихи екі есігінің де ұстасы Изз-ед-Дин екенін және көлемі жағынан қақпа есігінің тоқпақшасынан кішілеу ішкі есік тоқпақшаларында жасалу мерзімі хижра жыл санауымен 797 яғни, 1394/95 екендігі көрсетілгенін жазады [11, 42-б.].

Қабірхана есігінде болған, өзінің көркемдігіне қарай алқа аталған тоқпақшалар 1959 жылы жоғалған. Олардың архитектор А. Гуржиенко 1905 жылы салған суреті Санкт-Петербургтағы Эрмитажда сақталған. [8, 149-б.]. Суретші Антон Гуржиенко 1905 жылы Орта және Шығыс Азияны зерттеу жөніндегі Орыс комитетінің Н.И. Веселевский басшылығындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің өлшемдерін алу үшін экспедициясына қатысқан болатын. Оның өлшемдеріне дейін сәйкестендіріп үлкен дәлдікпен салған тоқпақша суреттерін № КС-У-375 нөмерімен Эрмитаждың шығыс бөлімінен табуға болады [12, 106-б.].

Кесененің қақпа есігі мен қабірхана есігіндегі жазулардың сәйкес келетіндігі және екі есіктің де бір ұстаның қолынан шыққандығы туралы аз жазылған жоқ. Біз ендігі кезекте 1959 жылдан белгісіз жағдайда жоғалды саналатын, кейінгі жарық көрген әдебиеттерде суреттері жарияланбаған қабірхана есігінің тоқпақшалары мәселесіне келейік.

Башқұрт ағартушылығының өкілі, ғалым, лингвист, аудармашы Бекчурин Мирсалих Мирсалимович 1872 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Түркістан аймағы. Мемлекеттік кеңесші Бекчуриннің жазбалары» атты жинақтың «Әзірет мешітінің сипаттамасы» тақырыбындағы мақаласында алғашқылардың бірі болып кесененің қабырғалары мен босағаларындағы, шамдалардағы, есіктің тұтқаларындағы жылдар мен шеберлердің аты жазылған арабеск жазуларды, Тайқазандағы және Рабия Сұлтан Бегім мазарындағы жазуларды аударып жарыққа шығарды [13, 113-б.].

Қожа Ахмет Ясауи қабірханасы есігінің жоғалған тоқпақшалары

Шығыстанушы археолог Массон Михаил Евгеньевич өзінің Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арнаған екі еңбегінде де қабірхана есігін суреттейді. Бұл еңбектерде қола тоқпақшалар туралы мәлімет бар. Диваев Әубәкір Ахметжанұлы, Ахмеров Павел (Шабхаз-Гирей) Николаевич, т.б. ғалымдардың Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі жазба материалдарды зерттеудегі еңбегі атап өтерлік. Қабірхана есігі алқаларының ортасында орналасқан балғалары (тоқпақшасы) жайлы Б.Т. Тұяқбаеваның еңбегінде келтірілген, онда бұл балғалардың (тоқпақшалардың) қандай болғанын сәулетші А. Гуржиенконың қарындашпен салған (1905 ж.) суретінен ғана білуге болатыны туралы жазады және сипаттамасы берілген. Сипаттамадан берілген балғалардың тұрпаты негізгі есіктегі алқаларға ұқсап келген, ортасы өрнектелген, жиектеріне Құран сүрелері жазылған зат екенін, бірақ көлемі кішірек болғанын байқаймыз. Соңғы деректер бойынша аталмыш балғалар 1959 жылы жоғалған. Бұл балғалардың топсаларымен (шарнир) қоса жұлып алынғандығын байқау қиын емес [14, 200-б.].

Дегенмен, Орта Шығыс және Таяу Шығыс елдерінің өнері және мәдениеті саласы бойынша әлемге танымал маман, Мемлекеттік Эрмитажда 60 жыл қызмет жасаған Иванов Анатолий Алексеевичтің 1995 жылы жариялаған «Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі қабірхана есігінің тоқпақшалары» (О молотках на дверях усыпальницы мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави) атты мақаласы біз зерттеп отырған мәселеде бірден-бір жазылған мақала болып есептеледі. Эрмитаж қызметкерінің Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі құнды жәдігерлерге деген қызығушылығы 1959 жылдан басталып, тайқазан, шырағдандар, кесене есіктерінің тұтқалары, т.б. заттардағы жазуларды, мәтіндерді, өзге де қырларын зерттеген. Мақала авторы Эрмитаждың Шығыс бөлімінде қызмет еткен В.И. Кесаевтың соғыс қарсаңында Орта Азияға сапары барысында түсірілген тоқпақша суреттерінің төрт негативін бөлімнің фототекасынан кездейсоқ тауып алғандығын жазады. Негативтен шығарылған суреттерде тоқпақша жазуларының анық көрінетіндігін атай келе, төрт суреттен есік тоқпақшаларының екі жақ бетінде де жазбалардың бар екендігін жазады. Әдетте көрінетін оң беті ғана безендірілетінін еске алсақ, бұл шынында да ерекше жағдай. Кесененің үлкен қақпа есігіндегі тоқпақшаның бір беті ғана безендендірілген. Тоқпақшада бейнеленген барыстың бірінде айдарлы, екеншісінде айдарсыз болуымен де бір-бірін қайталамайтындығын көреміз.

4-сурет – А. Гуржиенко салған сурет (1905 ж.). А. Ивановтың 1983 ж. мақаласынан алынды.

А. Иванов өз зерттеуінде В.И. Кесаевтың суреті мен А. Гуржиенконың сызбасын салыстырып, А. Гуржиенко бір тоқпақшаны ғана, оның екі бетінің суретін салғанына көз жеткізген. Тоқпақшалардағы жазулардың бірінде оң жағынан, екіншісінде сол жағынан бастап жазылғандығын көргеннен соң осындай пікірге келген [12, 106-б.]. Қола пластина бетіндегі тоқылдақшадағы жазулар үш бөліктен тұрады [15].

Жоғалған тоқпақшалардың суреттеріндегі жалпы сипаттамалармен А. Ивановтың мақаласы арқылы толық танысуға болады. Мақала авторы тоқпақшаның екі бетіндегі жазуларды салыстыра отырып, кесене порталындағы қақпа есік тоқпақшаларының жазу мәтінімен бір екендігіне мән берген. Дегенмен ұстаның қолтаңбасында ас-Саки емес, Исфакхани деп жазылғанына ерекше тоқталады. Тоқпақшаның оң бетінде Са'дидің «Гүлстан» өлеңінен үзінді жазылғандығын, екінші бетінде екі қатар шумақ және ұстаның есімі «Исфакхани Тадж ад-дин ұстаның ұлы Изз ад-дин жасады. 797 жыл» (1394–95 жж.), – деп жазылған [12, 107-б.].

Есіктің алқаларындағы (тоқпақшаларындағы) оң беттегі жазу. Қазақ тіліндегі аударамасы:

Біздің мақсат артқа өрнек қалдырсақ,
Жаралыстың баяны жоқ аңдасақ,
Ақ жүректі адам ұлы кез болса,
Еске алып, дұға қылсын, біз бейбақ.

Са'дидің «Гүлстан» өлеңінің бұл шумақтары екі есіктің де тоқпақшаларында ғана емес, шырағдандарда да жазылуы назар аудартады.

Тоқпақшаның екінші бетіндегі жазудың аудармасы:

Бұл есік достар үшін ашық және кең, әрқашан берекелі болсын,
Жаулар үшін тар және жабық болсын!

Ғарып құл 'Изз ад-дин ибн Тадж ад-дин Исфакхани жасады. 780/1378–79 (немесе 751/1350–51) жылы [8, 157-б.].

Біз тоқпақшалардағы жазу аудармасына 2013 жылы «Эффект» ЖШС» баспасынан жарық көрген «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» кітабындағы Ә.Қ. Муминов пен С. Моллақанағатұлының аудармаларын қолдандық. Еңбек авторлары альбом-кітапта қабірхана есігінің тоқпақшаларының суретін бермегенімен, араб әрпімен берілген мәтіннің А. Ивановтың 1981 жылы шыққан мақаласы [16, 78-б.] бойынша беріліп отырғандығын жазады. Сол себепті 780/1378–79 жыл деп көрсетілген жыл көрсеткішті алдын ала абжад есебімен яғни, араб тілінде әріптерді сандық белгілермен сәйкестендіріп шығарылған А.А. Иванов бойынша берген. Осы мақалаға сілтеме жасаған Б.Т. Тұяқбаева «Сызбадағы не хальканың өзінде екінші парсы өлеңінің «жабылсын» сөзінің алдында «ба» әрпін оқымай жіберіп алуынан туындаған, сол себепті уақытты абжад бойынша – 780 хижра жылы (1378–1379 жж.)), – деп жазған дейді [10, 34-б.]. 1995 жылы жазған мақаласында А.А. Иванов, есіктің екі тоқпақшасындағы жазуларды салыстыра отырып, бірінші тоқпақшада «...жылы көрсетілген тұсының суретке анық шықпағанын және «жыл» сөзінен кейін өте аз орын» екенін жазады. Ал, екінші тоқпақшада ұста аты мен «797 жыл» сөзін оқып, одан кейінгі белгілердің анық оқылмайтынын және «бад» (болсын) сөзінің сыймай қалғандығын жазады [12, 107-б.]. Яғни, А.А. Иванов «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі қабірхана есіктеріндегі тоқпақшалар» атты кейінгі мақаласында өзінің алғашқы қателіктерін түзеуге мән бергенін және жылдарды дұрыс көрсеткенін көреміз.

«Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» кітабының авторлары аудармаға берген түсініктемесінде «Біз қазандық қақпасының алқаларындағы (тоқпақшаларындағы) жазуға сүйеніп, ұстаның ныспысын «Исфакхани» емес «Иссаги» деп оқуды ұсынамыз. Бұл Ясы қаласының атауын «Иси» деп жазудың бір формасын көрсетеді», – деп жазады [8, 197-б.]. Ал, Анатолий Алексеевич ұста ныспысының «Исфакхани» екенін, екінші тоқпақшада шамалы өзгешелеу жазылғанымен «Исфакхани» жазуының нұсқасы ретінде қабылдайды. Ал, «ас-Саки» нұсқасына түсініктеме бере алмайтындығын жазады [8, 108-б.]. Изз ад-динді ирандық шебер деген пікірде қалуды қалайды.

Изз ад-дин ибн Тадж ад-диннің есік тоқпақшаларын жасаған ұста екендігі, бұл жәдігерлердің Түркістан қаласында жасалғандығы және көрсетілген уақыттың дұрыстығы талас тудырмайтын мәселелер. Ұста есімінің тоқпақшалардағы ою-өрнекке үйлесіп, күміспен көмкерілгеніне қарай отырып, осындай қорытынды жасалған.

Қақпа есік тоқпақшалары жүрек пішіндес болып келіп, өсімдік тектес, қошқармүйіз оюлардан бөлек құс, барыс, балық сияқты хайуанаттар бейнеленген. Тоқпақшалардағы барыстардың бірі айдарлы, көздері ашық болса, екіншісі көздері жұмулы айдарсыз. Екі тоқпақшаны қаққанда дыбыс жиілігі әралуан, екі түрлі дыбыс шығарады екен. Жоғалған қабірхана есігінің тоқпақшаларының да өзіндік құпия, ерекшеліктері болғаны анық. Иванов ғажап жәдігерлер-тоқпақшалардың ұрланғанына 36 жыл болғанда жазылған мақаласында «...оларды жойып жібермегеніне, күндердің бір күнінде қайта табылатындығына сенейік»,

деп жазған екен. Біз уақыт биігінен қарап, 62 жыл бұрын жоғалғанын жәдігердің табылатындығын сеніммен айта аламыз ба?

Көңілге медеу, биылғы жыл қуанышты жаңалықтарымен басталып, өз жерімізден Қожа Ахмет Ясауи қабірханасы есігінің жоғалған тоқпақшаларының үш суреті табылды. Алғашқылары 1949 жылы «Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің инженерлік-архитектуралық жағдайын тексеру туралы комиссиясының» есебі үшін түсірілген суреттердің [17] ішінен табылған екі сурет. Үшінші сурет Т.Қ. Бәсеновтың «Архитектурные памятники в районе САМ» атты еңбегі Алматы қаласындағы, Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасынан 1947 жылғы жарық көрген еңбегінен [18] анықталды. Атырау мен Ақтөбе облыстарының шекарасында орналасқан аймақтың архитектуралық ою-өрнектері туралы жазылған еңбектен «жоғалған тоқпақша» суреттерін байқаған Мұхтар Қожа ағамыз екендігін де айта кеткіміз келеді (4–5-суреттер).

4-сурет – 1949 жылғы «Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің инженерлік-архитектуралық жағдайын тексеру туралы комиссиясының есебіненен» алынған суреттер

Тұңғыш қазақ архитекторы, Қазақстанның еңбек сіңірген құрылысшысы Бәсенов Төлеу Құлқаманұлының есімі «Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің инженерлік-архитектуралық жағдайын тексеру туралы комиссиясының» есебіне де қатысты екен. Құрамында архитекторлар, инженер-конструктор, инженер гидро-геолог мүше болып кірген комиссия Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архитектура басқармасының басшысының 1949 жылдың 25 қазанында №88 бұйрығы бойынша құрылған. Ал, Төлеу Құлқаманұлы 1944–1954 жылдары Архитектура басқармасының басшысы қызметін атқарған. 1949 жылғы комиссия есебінде қабірхана есігінің екі суреті бар. Бірінші суретте есік оң жағынан түсірілген. Сол себепті есік толық алынғанымен, қиғаш әрі қисық көріністе шыққан. Дегенмен, бұл суретте тоқпақша бейнесі анық көрінбегенімен, қабірхана есігіндегі қос тоқпақшаны қатар көруге болады. Екінші суретте қабірхана есігінің тоқпақша орналасқан бөлігін арнайы түсіргендіктен, мейлінше анық түскен. Бұл суретте де екі тоқпақша бейнесі қатар түсірілген. Үшінші сурет сапасы орташа жағдайда болғанымен есіктегі ою-өрнектердің керемет көрінісін байқауға болады. Сурет бір ғана есіктің бөлігін түсіргендіктен мұнда бір тоқпақша суретін ғана көреміз.

5-сурет – Т.Қ. Бәсеновтың «Архитектурные памятники в районе САМ» атты 1947 жылғы еңбектен алынған сурет

Қорытынды

Жоғарыда сипатталған суреттерден тоқпақшалардағы жазулар көрінбейді. Сурет сапасы сын көтермесе де, қолымызда біржолата қол үзгендей болған жәдігердің бірнеше суреті бар. Осы орайда, мынадай бірнеше ұсыныстар жасағымыз келеді.

Біріншіден, қабірхана есігінің тоқпақшаларының көрінісі А. Гуржиенконың салған суреттерінде ғана сақталған деген пікірдің қателігі жаңа ізденістерге бағыт болуы керек. Сондай-ақ, Эрмитаждың шығыс бөлімінен № КС-У-375 нөмерімен А. Гуржиенконың салған суреттерінің көшірмесін алдырту керек.

Екіншіден, Эрмитаждың Шығыс бөлімі фотокартатекасынан В.И. Кесаевтың соғыс қарсаңында түсірген Қожа Ахмет Ясауи кесенесі қабірхана есігі тоқпақшаларының суретін алдырту шараларын жүруі қажет.

Үшіншіден, Шығыс бөлімі фотокартатекасынан Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне қатысты өзге де суреттерге сұрау салу керек.

Төртіншіден, алынған материалдар негізінде қабірхана есігі тоқпақшаларының көшірмесін жасатып, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі ішінде экспозицияға қойған дұрыс деп білеміз.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сыртқы он есігі және ішкі бөлмелерді байланыстыратын барлық есіктерін қосқанда, бүгінгі таңда өзгеріссіз өзінің тарихи орнында тұрған жалғыз есік – қабірхана есігі. Осы қастерлі есікте «Алланың сыйы – қақпасына келіп сұраған момынға [беріледі]» деп жазылған. «Әзірет Сұлтан» қорық-музейі Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне тиесілі болған алып кетілген, жоғалған және ұрланған жәдігерлерін іздестіру, қайтару, қалпына келтіру жұмыстарын әрдайым жалғастырып келеді. Есік тоқпақшаларында

жазылған «Бұл есік қуаныш үшін, әрқашан құтты болсын; достарға ашық және дұшпанға жабық болсын» сөздерінің өзі «жоғалған тоқпақшалардың» бір күні табылып, өзінің тарихи орнына орнатылатындығына үміт еткендей естіледі. Ал, біздің қазіргі жұмысымыз «жоғалған тоқпақшалардың» суреттерінің көшірмелерін алдырту және оларды кесенеге келуші көпшілік назарына ұсыну болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Түркістан – түркі әлемінің рухани астанасы // Егемен Қазақстан. №60, 1 сәуір 2021 жыл.
2. Аймауытов Ж. Әзірет Сұлтан // Жаңа әдебиет. – 1929. – №1 – Б. 70–81.
3. Тамыры терең Түркістан. – Нұр-Сұлтан: Нурнама. KZ, 2018. – 308 б.
4. Дулатов М. Хазірет сұлтан // Түркістан. – 2019. – 7 қараша (№ 44). – С. 6.
5. Кожам. Елгин Ю.А. Туркестан и Отрар в неопубликованной рукописи Н.И. Веселовского о древних городах Сырдарьи // Қазақстан археологиясының жаңа зерттеулері. “Марғұлан оқулары–15”. – Алматы, 2004. – Б. 237–241.
6. Массон Е.М. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави. – Ташкент: Узполиграфтрест, 1930. – 24 с.
7. Дастанов О. «Әулиелі» жерлер туралы шындық. – Алматы: Қазақстан, 1967. – 80 б.
8. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. – Алматы: Эффект, 2013. – 208 б.
9. Есіктер. – Түркістан: «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, 2009. – 20 б.
10. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. – Алма-Ата, 1989. – С. 32–34.
11. Массон Е.М. О постройке Мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане / Известия Средне-Азиатского географического общества. Том XIX. – Ташкент, 1929. – С. 39–45.
12. Иванов А.А. О молотках на дверях усыпальницы мавзолея Ходжа Ахмеда Ясеви / Эрмитажные чтения 1886–1994 годов памяти В.Г. Луконина. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 105–108.
13. Түркістан – руханият бесігі. – Нұр-Сұлтан: Нурнама KZ, 2019. – 504 б.
14. Тұякбаев М. Әзірет Сұлтан кесенесінен алып кетілген жәдігерлер // «Қожа Ахмет Ясауи мұрасы және Түркістан» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Түркістан, 17–18 қазан, 2019.
15. Муминов Ә.Қ., Қожа М.Б. Кесененің қолды болған жәдігерлері жайында. [Электронды ресурсы]. [URL]: <https://kozahalar.kz/20185734-kesenening-qoldy-bolghan-zhadigerleri-zhajynda>
16. Иванов А.А. О бронзовых изделиях конца XIV века из мавзолея Ходжа Ахмеда Ясеви / Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье (история и культура) / Под редакцией Б.А. Литвинского. – М.: Издательство «Наука, ГРВЛ», 1981. – С. 68–84.
17. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің инженерлік-архитектуралық жағдайын тексеру туралы комиссиясының есебі. – Алматы-Түркістан, 26 қазан 1949 жыл.
18. Басенов Т.К. Архитектурные памятники в районе САМ. – Алма-Ата: Тип. Академии наук Казахской ССР, 1947. – С. 51.

REFERENCES

1. Turkistan – turki aleminin ruhani astanasy [Turkestan – the spiritual capital of the Turkic world] // Egemen Qazaqstan. №60, 1 sauir 2021 zhyl. [in Kazakh]
2. Aimauytov Zh. Aziret Sultan [Aziret Sultan] // Zhana adebiet. – 1929. – №1 – B. 70–81. [in Kazakh]
3. Tamyry teren Turkistan [Turkestan with deep roots]. – Nur-Sultan: Nurnama. KZ, 2018. – 308 b. [in Kazakh]

4. Dulatov M. Haziret sultan [Haziret sultan] // Turkistan. – 2019. – 7 qarasha (№ 44). – С. 6. [in Kazakh]
5. Kozha M., Elgin Yu.A. Turkestan i Otrar v neopublikovannoi rukopisi N.I. Veselovskogo o drevnih gorodakh Syrdari [Turkestan and Otrar in an unpublished manuscript by N.I. Veselovsky about the ancient cities of the Syr Darya] // Qazaqstan arheologiyasynyn zhana zertteuleri. “Margulan oqulary–15”. – Almaty, 2004. – B. 237–241. [in Russian]
6. Masson E.M. Mavzolei Hodzha Ahmeda Yasavi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. – Tashkent: Uzpolograftrest, 1930. – 24 s. [in Russian]
7. Dastanov O. «Aulieli» zherler turaly shyndyq [The truth about the “holy” lands]. – Almaty: Qazaqstan, 1967. – 80 b. [in Kazakh]
8. Qozha Ahmet Yasavi kesenesi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. – Almaty: Effekt, 2013. – 208 b. [in Kazakh]
9. Esikter [Doors]. – Turkistan: «Aziret Sultan» memlekettik tarihi-madeni qoryq-muzeii, 2009. – 20 b. [in Kazakh]
10. Tuyakbaeva B.T. Epigraficheskii dekor arhitekturnogo kompleksa Ahmeda Yasavi [Epigraphic decoration of the architectural complex of Ahmed Yasawi]. – Alma-Ata, 1989. – S. 32–34. [in Russian]
11. Masson E.M. O postroike Mavzoleya Hodzha Ahmeda v gorode Turkestane [About the construction of the Mausoleum of Khoja Ahmed in Turkestan] / Izvestiya Sredne-Aziatskogo geograficheskogo obshchestva. Tom XIX. – Tashkent, 1929. – S. 39–45. [in Russian]
12. Ivanov A.A. O molotkah na dveryah usypalnicy mavzoleya Hodzha Ahmeda Yasevi [About the hammers on the doors of the tomb of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasevi] / Ermitazhnye chteniya 1886–1994 godov pamyati V.G. Lukonina. – Sankt-Peterburg, 1995. – S. 105–108. [in Russian]
13. Turkistan – ruhaniyat besigi [Turkestan – cradle of spirituality]. – Nur-Sultan: Nurnama KZ, 2019. – 504 b. [in Kazakh]
14. Tuyaqbaev M. Aziret Sultan kesenesinen alyp ketilgen zhadigerler [Exhibits taken from the mausoleum of hazret Sultan] // «Qozha Ahmet Yasavi murasy zhane Turkistan» halyqaralyq gylymi-tazhibelik konferenciya materialdary. – Turkistan, 17–18 qazan, 2019. [in Kazakh]
15. Muminov A.Q., Qozha M.B. Kesenenin qoldy bolgan zhadigerleri zhaynda [About the stolen exhibits of the mausoleum]. [Elektrondy resurs]. [URL]: <https://kozhalar.kz/20185734-kesenening-qoldy-bolghan-zhadigerleri-zhajynda>
16. Ivanov A.A. O bronzovykh izdeliyah konca XIV veka iz mavzoleya Hodzha Ahmeda Yasevi / Srednyaya Aziya i ee sosedi v drevnosti i srednevekovye (istoriya i kultura) [About bronze products of the end of the XIX century from the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi / Central Asia and its neighbors in Antiquity and the Middle Ages (history and culture)] / Pod redakciei B.A. Litvinskogo. – M.: Izdatelstvo «Nauka, GRVL», 1981. – S. 68–84. [in Russian]
17. Qozha Ahmet Yasavi kesenesinin inzhenerlik-arhitekturalyq zhagdaiyn tekseru turaly komissiyasynyn esebi [Report of the commission on the inspection of the engineering and architectural condition of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. – Almaty-Turkistan, 26 qazan 1949 zhyl. [in Kazakh]
18. Basenov T.K. Arhitekturnye pamyatniki v raione SAM [Architectural monuments in the SAM district]. – Alma-Ata: Tip. Akademii nauk Kazahskoi SSR, 1947. – S. 51. [in Russian]

ӨОЖ 327(574:517.3); МҒТАР 11.25.91
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.744>

Б. СЕРДӘЛІ¹, С. ӘБСАТТАР²

¹филология ғылымдарының кандидаты, профессор

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bekzhigit.serdaly@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: serik.absattar@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-5217-6871>

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ «КҮШ» ҰҒЫМЫ

Аңдатпа. Мақалада халықаралық қатынастар саласындағы «күш» ұғымы сөз болады. Бұл соңғы кезеңдегі ең көп талқыланып жатқан тақырыптардың бірі. ХХІ ғасырдың басында халықаралық саясатта «жұмсақ күш» (soft power) ұғымының кеңінен таралып, халықаралық қатынастарда соншалықты өзектілігінің артуының себебі кейінгі уақытта Батыстың әсіресе Америка Құрама Штаттарының жаңа мыңжылдықта кеңінен қолданып, әлемнің бірқатар елдерінде өз мүдделерін жүзеге асыруы болды. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін әлемде күштер тепе-теңдігі және геосаяси ықпалдастықтың өзгеруіне әсер еткен үрдістер жүрді. ХХ ғасырдың 90-шы жылдарының басына дейін өмір сүрген биполярлы халықаралық қатынастар жүйесі жойылып, оның орнына келген жаңа әлемдік құрылым барлық мемлекеттерді өздерінің сыртқы саяси қайта қарастыруына алып келді. Осы үдеріс ішінде екінші мыңжылдықта әлемдік экономикалық көшбасшыға айналған Қытай мемлекеті де soft power-ді ескі замандардан келе жатқан өркениеті мен құндылықтарын насихаттай отырып, халықаралық саясатта шебер пайдаланып келеді. «Күш» ұғымы Халықаралық қатынастарды зерттеудегі ең маңызды тұжырымдама болғанымен, бұл мәселе төңірегінде әртүрлі пікірлер бар. Өйткені күштің қабылданған ортақ анықтамасы жоқ. Күш саясаты табиғи ресурстарға әсер ету үшін, сондай-ақ, елдер арасындағы бәсекелестіктің артуымен және олардың экономикалық күшінің қарқын алуымен саяси, мәдени және әскери күштер тұрғысынан өз бетінше қажетті нәтижеге қол жеткізу үшін әртүрлі қоғамдарда әсер ету, жүйе, география және қоршаған орта сияқты факторларға тәуелді сипатта қолданылады. Мақалада, міне, осы жайт ғылыми тұрғыда жан-жақты ашылып, тұжырымдалады.

Кілт сөздер: күш, халықаралық қатынастар, актор, сыртқы саясат, қауіпсіздік, дипломатия, жаһандану.

B. Serdali¹, S. Absattar²

¹Candidate of Philological Sciences, Professor

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bekzhigit.serdaly@ayu.edu.kz

²Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: serik.absattar@ayu.edu.kz

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сердәлі Б., Әбсаттар С. Халықаралық қатынастар саласындағы «күш» ұғымы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №3 (121). – Б. 173–184.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.744>

***Cite us correctly:**

Serdali B., Absattar S. Halykaralyk katynastar salasyndagy «kush» ugymy [The Concept of «Power» in International Relations] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №3 (121). – B. 173–184.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.744>

The Concept of «Power» in International Relations

Abstract. The purpose of the article is to develop a definition of the concept of “force” as a tool for applied analysis of modern world political problems based on materialistic theoretical and methodological approaches. At the beginning of the 21st century, the concept of “soft power” became so widespread in international politics that it became more and more relevant in international relations, especially in the West, especially in the United States in the new millennium. After the collapse of the Soviet Union, there were processes in the world that led to changes in the balance of power and geopolitical integration. The system of bipolar international relations, which existed until the early 90s of the twentieth century, has been abolished and replaced by a new global structure, which has changed the situation in all countries. In this process, China, which has become a world economic leader in the second millennium, has also skillfully used soft power in international politics, promoting its ancient civilization and values. To achieve this goal, the article is supposed to solve two major and mutually dependent research tasks. On the one hand, it will be necessary to critically analyze existing approaches to the conceptualization of the problem of force in terms of their application to the applied analysis of modern international political realities. On the other hand, it will be necessary to identify current trends in changing the content and nature of power relations between the subjects of world politics.

Keywords: power, international relations, actor, foreign policy, security, diplomacy, globalization.

Б. Сердали¹, С. Абсаттар²

¹кандидат филологических наук, профессор

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bekzhigit.serdaly@ayu.edu.kz*

²старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: serik.absattar@ayu.edu.kz

Понятие «сила» в международных отношениях

Аннотация. Цель статьи заключается в разработке определения понятия «силы» как инструмента прикладного анализа современных мирополитических проблем на основе материалистических теоретико-методологических установок. В начале XXI века понятие «мягкой силы» стало настолько распространенным в международной политике, что стало все более актуальным в международных отношениях, особенно на Западе, особенно в Соединенных Штатах в новом тысячелетии. После распада Советского Союза в мире произошли процессы, которые привели к изменению баланса сил и геополитической интеграции. Система биполярных международных отношений, просуществовавшая до начала 90-х годов XX века, была упразднена и заменена новой глобальной структурой, которая изменила ситуацию во всех странах. В этом процессе Китай, ставший мировым экономическим лидером во втором тысячелетии, также умело использовал мягкую силу в международной политике, продвигая свою древнюю цивилизацию и ценности.

Для достижения поставленной цели в статье предполагается решить две крупные и взаимообусловленные исследовательские задачи. С одной стороны, необходимо будет критически проанализировать существующие подходы к концептуализации проблематики силы с точки зрения возможностей их применения для прикладного анализа современных международно-политических реалий. С другой стороны, необходимо будет выявить современные тенденции в изменении содержания и природы силовых отношений между субъектами мировой политики.

Ключевые слова: сила, международное отношения, актор, внешняя политика, безопасность, дипломатия, глобализация.

Кіріспе

Халықаралық қатынастар контекстіндегі күш дегеніміз не? Бұл сұрақтың жауабын «өзінің материалдық, рухани ресурстарымен, активтері мен мүмкіндіктері арқылы қажетті нәтижеге жету үшін бір мемлекеттің басқа мемлекетке қолданатын саясаты немесе іс-әрекетін өзгерту деп анықтауға болады [1, 24-б.]. Мемлекеттердің бір-бірімен байланыста өмір сүру, жүйеде орын алу, қақтығыстарды шешу және күш іздеудің бейбіт жолдарын тандайды.

Гарвард университетінің саяси ғылымдар профессоры және АҚШ-тың халықаралық қауіпсіздік сарапшысы, неолиберализмнің жетекші тұлғаларының бірі Джозеф Най күш ұғымын ауа-райына ұқсата отырып, оның бар шарттарға тәуелді болатындығын және жұмыс істеу логикасын түсінетін адамдар аз болған тұжырымдама ретінде сипаттаған [2, 11–12-б.б.]. Күш саясаты – сөздік бойынша мағынасы «белгілі бір мақсаттың жүзеге асуы және қалаған нәтижеге қол жеткізу үшін басқалардың іс-әрекетіне ықпал ету, басқару қабілетіне ие болу. Сонымен қатар, басқалардың ойлары мен мінез-құлқына әсер етудің тағы бір тәсілі бар, ол тек қана қорқытып қана қоймай, ақшамен алдау, сендіру мүмкіндігі». Күш ұғымына байланысты көптеген зерттеулер жүргізген Джеффри Пфеффер күш терминін «іс-әрекеттер мен оқиғалардың ағымына өзгеріс жасау немесе оған қарсы тұру, адамдар қалыпты жағдайда жасамайтын іс-әрекеттерге итермелеу қабілеті», - деп сипаттады. Джозеф Най мен Джеффри Пфефферден басқа, күш ұғымына байланысты көптеген зерттеулер жүргізген және күш ұғымын халықаралық саясат анализінің түп діңгегі деп есептейтін бірнеше теоретиктер бар.

Зерттеу әдістері

Халықаралық қатынастарда «күш» ұғымын ғылыми тұрғыда зерттеу барысында материалистік теориялық және әдістемелік көзқарастарды негізге ала отырып қазіргі әлемдік саяси мәселелерді қолданбалы талдау құралы ретінде «күш» ұғымының анықтамасын тұжырымдау маңызды. Бұл мақсатқа жету үшін зерттеуде екі үлкен және өзара тәуелді зерттеу міндеттерін шешуі тиіс. Бір жағынан, қазіргі халықаралық саяси шындыққа қолданбалы талдау жасау үшін оларды қолдану мүмкіндіктері тұрғысынан билік проблемасын тұжырымдаудың қолданыстағы тәсілдерін сыни тұрғыдан талдау қажет болады. Екінші жағынан, әлемдік саясат субъектілері арасындағы билік қатынастарының мазмұны мен сипатының өзгеруінің қазіргі тенденцияларын анықтау қажет болды.

Талдау мен нәтижелер

Халықаралық қатынастар саласы мен саяси реализм бағытының жетекші тұлғаларының бірі – Ганс Моргентау саясатты күш үшін күрес деп анықтады, бірақ күш туралы нақты анықтама бере алмады. Осыған қарамастан, Моргентау күшті халықаралық қатынастардың формасы және халықаралық саясаттың негізгі мақсаттарын жүзеге асыру құралы ретінде анықтады. Калеви Дж.Холсти күш ұғымын мемлекеттің қолданатын марапаттау, жазалау, сендіру және қысым жасау сияқты әдістер арқылы, жеке мүдделеріне сәйкес адамның жеке басының мінез-құлқына ықпал ету және бағыттау қабілеті деп түсіндіреді [3, 3–5-бб.]. Роберт Дальдың айтуы бойынша күш бір актор тарапынан екінші акторға қолданылады және оны қалыпты жағдайда жүзеге асыру мүмкін емес әрекеттерге итермелеу қабілеті деп есептейді [4, 10-б.]. Қысқаша айтқанда, күш Калеви Дж.Холсти, Роберт Даль және Франкель сияқты көптеген авторлардың тарапынан қабілет, қуттылық ретінде талқыланады. Көріп отырғанымыздай, күшті теоретиктер әр түрлі тұжырымдамалармен анықтауға тырысты, сондықтан ол халықаралық қатынастар әдебиетінде әртүрлі мағынада қолданылады. Халықаралық қатынастар анализінде және күш ұғымына түсіндіруде күштің элементтері мен

өлшемдері негізгі назарға алынады. Халук Өздемир өзінің «Халықаралық қатынастардағы күш: көп өлшемді бағалау» атты мақаласында күшті ұғымын нақты тұжырымдай алудың қиындығын есепке ала отырып, ең алдымен теориялық қарапайымдылық пен күрделі шындық арасындағы дилемманы шешуге, байланысты орнатуға және оның салдарын қарастыруға керектігін түсіндіреді. Күрделі тәуелділік теориясында күшке ие болу үшін қарапайым, бірақ түсінуге болатын анализдер бірінші назарға алынады [5, 113–114-бб.].

Күштің анықтамасы мен мәні әлем мен уақыт өзгерген сайын үнемі өзгеріп отырады. Сондықтан, осы өзгерулер мен күш айырмашылықтарын көрсететін факторлар жаңа өзгерістермен бірге бола бермек. Жаһандық ақпарат дәуірінде күш, әсіресе дамыған мемлекеттерде нақты мәжбүрлеуші сипатқа ие. Сонымен қатар, әлемнің көп бөлігі дамыған демократияның болмауына байланысты күштің жаһандық өзгеруі шектеледі [2, 37-б.]. Осы өзгерістерге байланысты әлемнің әртүрлі аймақтары үшін күрделі қатынастарда әртүрлі дәрежеде қолданылатын әскери, экономикалық және жұмсақ күш сияқты күштің негізгі элементтері барған сайын маңызды бола түсуде.

Тарихи кезеңде әлемнің күш орталығы есептелген Еуропа және Америка Құрама Штаттары әртүрлі күш ресурстарын пайдаланып, басқа аймақтарға билігін, ықпалын жүргізді. Мәселен, XVI ғасырда Испания құйма алтын, отарлармен сауда, жалдамалы әскер, билеуші әулеттердің туыстық байланысы арқылы әлемде үстемдік етті. XVII ғасырда Голландия сауда-саттық, капитал нарықтары, теңіз флоты көмегімен күшін ұлғайтты. XVIII ғасырда Франция Халық, ауыл шаруашылығы, мемлекеттік басқару, әскер, мәдениетін қуатын арттыруда пайдаланды. XIX ғасыр Ұлыбритания өнеркәсіп, саяси бірлік, қаржы және несие, әскери-теңіз, либералды құндылықтар және Еуропадан бөлек аралда орналасуы оған көптеген артықшылықтар берді. XX ғасыр АҚШ алып экономика, ғылыми және техникалық көшбасшылық, орналасуы, әскери күштер және одақтар, бұқаралық мәдениет және либерал-демократиялық режимнің көмегімен көшбасшылығын бастады. XXI ғасыр АҚШ технологиялық жетістіктер, әскери және экономикалық қуат, жұмсақ күш, халықтардың жоғарғы байланыс желілері арқылы әлемде үстемдігін жүзеге асыруда.

Тарихи процеске көз жүгіртсек, көптеген жағдайларда «жұмсақ күш» XIX және XX ғасырларда «қатал күшке» қарағанда маңыздылығы артып, тиімді бола бастады. XXI ғасырдағы күштің қолданылуы қатты және жұмсақ ресурстардың қоспасына негізделеді [6, 39-б.]. Мысалы, XVIII ғасырдағы Франция мәдениеті, XIX ғасырдағы Ұлыбританияның либералды ережелері немесе XX ғасырдағы АҚШ-тың танымал мәдениеті және либералды демократия жүйесі сияқты жұмсақ қуат элементтерін қарастырсақ, ол XXI ғасырдағы АҚШ-тың қуат өлшемдері (әскери, экономикалық және жұмсақ күш) тұрғысынан ең дамушы ел болады деп күтілуде [7, 103-б.].

Жалпы, бұрын халықаралық күш көздерін бағалау оңай болған. Елдің қанша күші бар екенін білу үшін ол елдің әскери қуатын қарастырылды. Халықаралық саясатта супер держава «соғыс күші» дегенді білдірді. Сонымен қатар, қарқынды дамып жатқан әлемде әскери күшке сүйеніп, болашағымызға кепілдік бере алатынымызға сену дұрыс болмайды. Тарихшы Е.Х. Карр бір кездері айтқандай: «пікірге үстемдік ету – бұл биліктің үшінші түрі. «Бізде кемелер бар, бізде адамдар бар, бізде ақша бар» деп ән салған «Джингоистер» саяси биліктің үш негізгі элементтерін дәл анықтады: қару-жарақ, жұмыс күші және экономикалық күш [8, 59-б.]. Бірақ, ғасырлар бойы ғылым мен техниканың жетістіктері және олардың дамуы қуат түрлерін өзгертуге әкелді. Елдер арасындағы экономикалық, саяси, ұлттық және әлеуметтік қауіпсіздік қатынастарының таралуы мен дамуы жағдайында жаһандану әсерінен әлемдегі күш түрлері маңызды бола бастады.

Қуат түрлерінің нәтижесін қорытындылай келе, мемлекеттер өздерінің мүдделерін ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден қорғап, қажетті нәтижелерге қол жеткізу үшін мәжбүрлеу арқылы өздерінің әскери күштерін қолданады. Екінші жағынан, өзінің экономикалық күшін пайдалану үшін мемлекеттер өздерінің сыртқы саудадағы инвестицияларын бір мезетте

тоқтата алады және мұқтаж болғандарға тез арада пара беруге немесе көмектесуге мүмкіндігі бар. Ең бастысы, мұнда айтылған жұмсақ күш, екінші тараптың қабылдауы қиын талаптарды әскери және экономикалық күшпен орындату мүмкін емес кезде, өз ресурстарын пайдалану арқылы өздері қалаған нәтижеге қол жеткізуге бағытталған. Күш ұғымын тұжырымдаудағы осы өзгеріс пен өзара әрекеттестікке байланысты қатал, экономикалық және жұмсақ күш ұғымдары құрылымдық жағынан өте күрделенген. Жаһандану процесінде ол өзара тәуелділікке негізделген халықаралық ортада күш ұғымы басқа ұғымдардың арқасында қалуда және акторлардың ұлттық мүдделерінің әсерінен жаһандық проблемаға айналуы мүмкін [9, 14-б.]. Мұндай жағдай мемлекеттерді қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қарулы күштерді қолдануға мәжбүр етеді. Соған қарамастан, азаматтық қоғам мен халықаралық ұйымдардың нығаюы, экологиялық және гуманитарлық ұйымдардың тиімділігінің артуы елдің сыртқы саясатына әсер ететіндей маңызды үлестерін қосуда. Алайда, сонымен бірге халықаралық қатынастардағы күш ұғымының өзгеруі біз өмір сүріп жатқан кезеңде «қатты қуат», «жұмсақ қуат» және «ақылды қуат» туралы талқылауларға да алып келді.

1-кесте – Джозеф С. Най бойынша күш-қуат түрлері

Күш түрлері	Іс-әрекеттер	Негізгі құралдар	Үкімет саясаты
Әскери күш	Мәжбүр ету Тоқтату Қорғау	Қауіп төндіру Күш-қуат	Мәжбүр ету дипломатиясы Соғыс Одақ
Экономикалық күш	Ынталандыру Мәжбүр ету	Ақшалай көмек Инвестиция	Көмек Пара беру
Жұмсақ күш	Жағымды әсер ету Қажеттілік жасау	Құндылықтар, мәдениет Саясат Ұйымдар	Бұқаралық дипломатия Екіжақты және көпжақты дипломатия

Халықаралық қатынастар әдебиеттерінде күш қолдану туралы тұжырымдамада Джозеф Най күшті қатты және жұмсақ күш деп екіге бөледі (1-кесте). Қатты қуат – бұл әскери күш, экономикалық қуат және технологиялық қуат (география, халық, табиғи ресурстар және т.б.) бар егеменді қуат. Осы күштерді қолдана отырып, бір мемлекет басқа мемлекеттердің пікірлерін өзгертуге және қажетті нәтижелерге қол жеткізуге тырысады. Барлық адамдар білетін күш түрі ретінде, Най: «Біз әскери және экономикалық күш басқалардың пікірлері мен ұстанымдарын жиі өзгертетінін білеміз. Қатты қуат қалаған нәтижеге жету үшін сендіру немесе қауіп-қатер төндіруге негізделуі мүмкін. Бұл дегеніміз, қатал қуатты пайдалану экономикалық сипатта әртүрлі санкциялар немесе көмек көрсету түрінде жүзеге асса, әскери сипатта араласу, қысым көрсету, күштеу дегенді білдіреді. Әскери күш туралы сөз болғанда, сарбаздар, әскери кемелер мен зымырандар еске түседі. Өзгеріп жатқан әлемде қақтығыс немесе тұрақты соғыс мүмкіндігі жиі болады. Сондықтан, халықаралық саяси аренада әскери күш қолдану немесе қысым көрсету тәжірибесіне сүйенетін мемлекеттер екінші тарапқа зиян тигізеді немесе жер мен адам шығынына алып келеді. Осындай халықаралық қатынастардың реттеуші болмаған анархиялық жүйесі ішінде, әлсіз мемлекеттер одан әрі зиян шекпеу үшін іс-әрекет түрін өзгертуге немесе қарсы тараптың талаптарын қабылдауға дайын [1, 141-б.]. Әскери күш сыртқы саясаттың тиімді элементі болуы Қарулы күштердің қаншалықты күшті болуына байланысты болады. Сондықтан, бейбіт уақытта Қарулы Күштер елдің қауіпсіздігі мен мүдделерін қорғау үшін бәсекелес елдерге тежеу әсерін күшейтеді. Қарулы Күштердің ықпалдылығына сүйенген елдер тұрақты мықты армиялардың болуына ерекше мән береді.

Халықаралық аренада бір мемлекет басқа мемлекетке ықпал ету мақсатында қажетті нәтижеге жету үшін мәжбүрлеудің орнына сендіру арқылы да қол жеткізуіне болады. 1990

жылы Гарвард университетінің профессоры Джозеф Най «Көшбасшылыққа жету: американдық биліктің өзгермелі болмысы» атты кітабында алғаш рет «жұмсақ күш» (Soft Power) ұғымына ғылыми тұжырымдама берді. Кейінірек 2003-2004 жылдары осы Д. Най авторлығымен жарияланған «Американдық биліктің парадоксы» және «Жұмсақ күш: әлемдік саясаттағы сәттілікке жету жолы» деп аталатын кітаптарда айтылған мәліметтерде «жұмсақ күш» ұғымы жан-жақты қарастырылып, АҚШ-тың сыртқы саясатына қатысты маңызды құндылықтар түсіндірілді. 1999–2006 жылдар аралығында Най жұмсақ қуатты анықтауға бірнеше рет түзетулер енгізді. Бір қызығы, әдебиетке шолу жасау кезінде, әсіресе Қытай сияқты алыс шығыс елдерінің ғалымдары бұл тақырыпта көптеген зерттеулер жүргізді. «Жұмсақ күш» туралы қытайлық ғалым Лю Цзуньи былай дейді: «Қытайлар әрқашан айтатын мақал бар: «Адамды адамгершілікпен сендіру, яғни адамдардың жүрегін жаулап алу үшін қатыгез күшті қолданудың қажеті жоқ». Сондай-ақ, халықаралық қатынастарда «жұмсақ күш» терминін алғаш рет енгізген Джозеф Най: «Яғни біздің қалауымызды басқалардың да мақұлдауы, қалауы оларды мәжбүрлеуден гөрі ынтымақтастық пен өз тарапына тартуда өте маңызды болып саналады» деп тұжырымдады [2, 14-б.]. Сонымен қатар, жұмсақ қуат қарсы тарапқа қысымсыз ықпал ету қабілеті ретінде қарастырылады. Басқаша айтқанда, жұмсақ қуат – бұл орнында тұрған пассивті күш түрі. Сондықтан, басқа елдердің өздері бұл биліктің ықпалына түседі және өздерінің қалауларын өзгертуге дайын болуы мүмкін. Жұмсақ күш – бұл бүгінгі демократияның, адам құқықтары, бостандықтары, әділеттілік немесе өз азаматтарына беретін саясаттың маңызды бөлігі.

Жұмсақ күш таңдауды қабылдаттыру қабілетіне негізделген және басқалардың саяси қажеттіліктерін және басымдықтарын қалыптастыру, бағыттауға қабілетіне ие. Саяси көшбасшылар және Антонио Грамши сияқты ойшылдар саяси талаптарды құру және оның шекараларын белгілеу арқылы қол жеткізілген күштің ерекшелігін бұрыннан түсінді. Бұл көптеген таңдаулар белгілеу қабілетіне ие қуат көздерімен, мысалы, тартымды мәдениет, идеология және институттармен тығыз байланысты. Әрине, жұмсақ қуатты пайдаланудың бірнеше элементтері бар. Бұл әскери күштердің саны мен экономикалық күші, елдің қаржы нарығы, бәсекеге қабілеттілік, инновациялық және шығармашылық ойлау, экономикалық өмір мен әлеуметтік капиталдың жеткіліктілігі, бостандық пен демократия саясаты, әл-ауқат, тарихи құндылықтары және мәдени байлық, өнер, кино, сәулет, музыка, т.б. Білім беру және зерттеу саясаты, ғылым мен технология инфрақұрылымы, инновациялық қабілет, дипломатиялық қабілеттер және өзін-өзі көрсету дағдылары сияқты элементтердің үйлесуі елдің назарын аударатын орталыққа айналуы үшін маңызды болып табылады.

Қысқасы, жаһанданған әлем билікке тек қана үлкен держава мәртебесімен, соғыс және саяси қуат көздерімен ғана қол жеткізуге болмайды, сонымен қатар басқа адамдардың жүрегі мен санасына әсер ету үшін ұзаққа созылған «жұмсақ күш» элементтерімен ғана қол жеткізеді деген тұжырымға негізделген. Мысалы, «Суық соғыстан» кейін ХХІ ғасырда теңдесі жоқ держава болып қалған АҚШ бұл әл-ауқаттың жоғары деңгейін ұстап тұру үшін ең алдымен өзін жұмсақ қуатқа көңіл бөлетін ел деп санайды.

Жұмсақ күштің қайнар көздері. Қазіргі кезде пайда болған жаһандық өзгерістер мен оқиғалар жұмсақ қуат көздерін маңызды етеді. Бұл көздер тарихи және мәдени әралуандығына және өзін халықаралық деңгейде таныту мүмкіндігіне қатысты елдің ішкі және халықаралық саясатына негізделген. Бұл тұрғыда жұмсақ биліктің қайнар көздеріне елдің мәдениеті, саяси құндылықтар және сыртқы саясат жатады.

Жұмсақ күштің негізін құрайтын бір мемлекеттің мәдениетінің универсалдығы және мәдени саясатының басқалар бөлісетін құндылықтар мен мүдделерге қызмет ету қабілеті өте маңызды болып табылады [2, 11-б.].

Демократия, бостандықтар, әл-ауқат пен жариялылықтың жоғары деңгейіне жету сияқты құндылықтар Америка билігіне жоғары білім және сыртқы саясат сияқты көптеген салаларда үлкен үлес қосады. Мысал ретінде Макдоналдстың, Голливудтың алып фильмдері

мен НБА финалдарын айтуға болады. Жаһандану әкелген саяси және технологиялық өзгерістерге байланысты мәдениеттер бір-біріне ықпал етеді. Әсіресе батыс мәдениетінің басқа мәдениеттеріне үстемдігінен кейін дамушы елдердің батысшылдануы нәтижесінде жаһандық араласу процесі жүріп жатыр. Фастфуд пен Coca-Cola тұтынуы, тамақ пен киім үлгілеріндегі ұқсастықтар күнделікті өмір салтымызды өзгертуде [9, 13–14-б.б.].

Екіншіден, ол саяси құндылықтарды жұмсақ күштің маңызды көздерінің бірі ретінде қарастырады. Мемлекеттің демократия, бейбітшілік, адам құқықтары және гуманитарлық көмек сияқты мәселелердегі мүдделері басқа мемлекеттердің қалауына әсер етуі мүмкін. Бір мемлекеттің демократиямен басқарылатын зайырлы және әлеуметтік құқықтық мемлекет болуы, оның адам құқықтары мен бостандықтарына баса назар аударуы, экологиялық мәселелерге және гуманитарлық көмек беру жұмыстарына көңіл бөлумен оның атының бүкіл әлемге танымал болуы бұл елдің бүкіл әлемге жұмсақ күшін арттырады. Керісінше, авторитарлық және тоталитарлық билігіндегі қауіпті және адам құқықтары проблемалары бар елдерде экономикалық және әскери күштерге ие болғанымен, олардың басқа елдерге үстемдігі мен жұмсақ күші әлсіз болады [7, 63-б.]. Мемлекет ішіндегі және шетелдердегі үкімет саясаты жұмсақ қуаттың тағы бір әлеуетті көзі болып табылады. Алайда, мемлекеттік саясат елдің жұмсақ күшін нығайта, әлсіретуі немесе нұқсан келтіруі мүмкін. Мәселен, 1950 жылдары елдегі нәсілдік сегрегация және АҚШ қару-жарағын бақылау туралы заңдардың кемшіліктері Американың Еуропадағы жұмсақ күшін азайтты. Сол сияқты сыртқы саясат елдердің жұмсақ күшіне де әсер етеді. Джими Картердің адам құқықтары саласындағы саясаты мысал бола алады, сонымен қатар Рейган мен Клинтонды басқару кезіндегі үкіметтің демократияны дамыту жөніндегі әрекеттерін айтуға болады [2, 88-б.].

Сонымен қатар әртүрлі ұйымдар және институттар елдің жұмсақ қуатын арттыра алады. Мысалы, XIX ғасырда Англия мен XX ғасырдың екінші жартысында АҚШ, Ұлыбритания және Америка экономикаларының либералды және демократиялық құрылымына сәйкес халықаралық заңдар мен институттарды (Халықаралық валюта қоры, Дүниежүзілік сауда ұйымы, Біріккен Ұлттар Ұйымы) құру арқылы беделдерін арттырды. Елдер өздерінің билігін басқалардың көзінше заңдастырған кезде аз қарсылыққа тап болады. Университеттер, қорлар, шіркеулер және басқа азаматтық қоғамдар ресми сыртқы саяси мақсаттарды күшейтетін немесе қақтығысатын өзінің жұмсақ күшін дамыта алады.

Қатал күш және жұмсақ күш ара-қатынасы. Қазіргі әлемде мемлекеттер арасындағы ұлттық күш-қуат бәсекелестігі пен «қатал» және «жұмсақ күш» ара-қатынастарын атап өту маңызды мәселе болып отыр. Қатты қуат пен жұмсақ қуат бір-біріне ықпал етеді немесе кейде бір-біріне кедергі келтіріп, қарама-қайшы келеді. Әдетте қатал қуаттың тартымды немесе жұмсақ жағы болуы мүмкін. Мысалы, әскери күш гуманитарлық көмек үшін пайдаланылатыны таңқаларлық емес. Қарулы Күштердің оң қарым-қатынасы, өзара білім беру бағдарламалары, технологиялық және доктриналық инновациялар, қорғаныс өнеркәсібі сияқты көптеген функциялары мемлекеттің назарын аударатын орталыққа және оның жұмсақ күшіне айналуында маңызды роль атқарады [6, 38-б.]. Мәжбүрлеуге және мәжбүрлеуге дағдыланған ел өзінің жұмсақ күшін кез-келген салада қолданады дегенге сену мүмкін емес. Әскери және экономикалық күшті үлкен саяси ықпал ету үшін пайдаланған кезде, ол экономикалық көмек немесе бейбітшілік сияқты қағидаттары бар ел ретінде өзінің мүдделерін көрсетеді. Жұмсақ қуат пен ықпал бірдей нәрсе емес. Жұмсақ қуат тартымды болғанымен, адамдарды сөзбен өзгерту мүмкіндігі ғана емес. Сонымен қатар, жұмсақ қуат дегеніміз – басқаларды өзіне тарту мүмкіндігі және тартымдылықты немесе келісімді білдіреді. Сондай-ақ, жұмсақ қуат қатты қуатқа байланысты болмауы мүмкін. Бұл, мысалы, Ватиканның жұмсақ күші сияқты.

Кеңес Одағы Венгрия мен Чехословакияны басып алғаннан кейін аймақта өз ықпалының көп бөлігін жоғалтты, оның экономикалық және әскери ресурстары өсе берді, бірақ оның жұмсақ қуаты әлсіреді [2, 15–18-бб.].

Жұмсақ қуат пен қатты қуат байланысы туралы Д. Най былай дейді: Жұмсақ қуат пен қатты қуат өзара байланысты. Себебі, бір мемлекеттің басқа мемлекеттердің іс-әрекеттеріне әсер ету арқылы мақсатына қол жеткізу қабілетінің екі жолы бар. Олардың арасындағы айырмашылық іс-әрекет түріне де, ресурстардың нақтылығына да байланысты. Бұйрық беру, мәжбүрлеу және сендіру әдісіне негізделуі мүмкін. Сонымен бірге тұлғаның тарту күші оның мәдениеті мен құндылықтарының тартымдылығына немесе саяси талаптарын өзекті ете отырып өз мақсаттары үшін пайдалану мүмкіндігіне негізделуі мүмкін, сол арқылы басқалардың өз қалауларын білдіре алмайтындындай дәрежедегі жағдай қалыптастыруға қабілетіне сүйене алады».

Жұмсақ күш саясатының сыртқы саясатта қолданылуы. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап әлемнің державасы болған АҚШ-тың осы жаңа ғасырдың басында өзінің күшінің шыңында тұрғанын көреміз. АҚШ-тың көптеген ресурстары бар, әсіресе экономикалық күш тек қаржылық пайдаға ғана емес, сонымен бірге жұмсақ күшке де ықпал ететін ресурстарға да ие. Әлемдік аренада АҚШ сияқты мемлекеттер дамуды басымдылыққа алатындықтан жұмсақ күшті таңдайды. АҚШ билігін, еркіндіктерін әл-ауқаттың жоғары деңгейіне жетелеуге мүмкіндік беретін демократия, американдық бұқаралық мәдениетте жиі айтылатын, мысалы, қол жетімділік және ашықтық сияқты жоғары білім, медиа индустрия және сыртқы саясат сияқты салалар американдық билікке ықпал еткен басым құндылықтарға айналғанын көреміз. Бжезинский американдық бұқаралық мәдениеттің жұмсақ күш ерекшеліктерін былай түсіндіреді:

«Американың мәдени тартымдылығы ол бейнелейтін рахатқа негізделген өмір салтына негізделуі мүмкін, бірақ оның жаһандық үндеуін жоққа шығаруға болмайды. Американдық фильмдер мен теледидар бағдарламалары әлемдік нарықтың төрттен үш бөлігін қамтиды. Американың бұқаралық мәдениеті әсіресе әлем жастарының магнитті тарту күшіне ие. Американдық танымал музыка мен құмарлықтар өте белсенді, тамақтану және ішу әдеттері мен киімдер әлемде көбірек еліктелуде. Интернет тілі ағылшын тілі болып табылады, және ғаламдық Интернет-чаттардың көпшілігі АҚШ-тан бастау алуда» [10, 45-б.].

Көбіне образдар сөздерден гөрі құндылықтарды жеткізеді, ал Голливуд әлемдегі ең үлкен промоутер және көрнекі нышанға айналдыратын фильмдермен «Американдық арманды» жасайды [2, 63-б.]. АҚШ-тың мәдени қуатының қозғалтқышы деп санауға болатын Голливуд фильмдері Американың әйгілі мәдениеті мен саяси хабарламалары арқылы әлемге кеңінен таралды. Голливуд АҚШ әкімшілігінің жалпы саясат стратегиясында маңызды рөл атқарады. Фильмдерде көбінесе саяси процестің рухымен сәйкес келетін анық немесе жасырын хабарламалар болады. Сонымен қатар, ол өзінің американдық болмысты нығайтуға тырысып, Американың сыртқы саясаты мен мүдделерін алға тартады. Біз білетіндей, АҚШ әкімшілігінің қырғи қабақ соғыстан кейінгі жеңісінен кейін түсірілген фильмдер отбасылық құндылықтар, патриотизмді, «американдық бейбітсүйгіштікті» бейнелейді, 11 қыркүйектегі террорлық шабуылдардан кейін патриотизмге негізделген фильмдер: «Миллион долларлық сәби» және Оскар сыйлығымен марапатталған «Қақтығыс» немесе 2007 жылы шыққан «Апокалипсис» фильмдері АҚШ пен бүкіл әлемдегі көрермендердің назарын аударды.

Әлемдегі ең үлкен экономикасы бар Америка мұнымен шектеліп қалмайды, сонымен қатар ол тікелей шетелдік инвестициялар көлемі бойынша екінші орында тұрған Ұлыбританиядан екі есе алда. Әлемдегі 500 ірі компанияның 219-ы АҚШ-та орналасқан. АҚШ-та нарықтық құны бойынша әлемдегі ең ірі жүз компаниялардың 59-ы бар. Әлемдегі үздік 100 брендтің 62-сі АҚШ-та орналасқан [6, 53-б.]. Екінші жағынан, Американың жұмсақ күш элементтерінің қатарына қосыла алатын McDonald's әлемнің 130-дан астам елінде 30 000-нан астам мейрамханаларында көптеген клиенттерге қызмет етеді және өте кең таралған. Сауда – бұл мәдениетті жеткізудің бір әдісі ретінде жеке байланыстар, сапарлар немесе сауда жасау арқылы жүзеге асыруға болады. Көптеген Қытай басшыларының ұлы немесе қызы Америкада білім алады. Әлемдегі ең беделді 20 университеттің ішінде 17-і АҚШ-та

орналасқан. Зерттеулерге сәйкес, АҚШ-та 2,4 миллион қытай және 2 миллионға жуық үнділер тұрады [11, 88]. Сонымен бірге, Үндістан мен Қытайдан келген студенттер – АҚШ университеттерінде оқитын шетелдік студенттер контингентінің ең басым бөлігін құрайды. Академиялық және ғылыми алмасулар американдық жұмсақ қуатты арттыруда маңызды рөл атқарды. Мәселен, 1950 жылдары Кеңес Одағымен алмасу бағдарламалары екі ел арасында сапарлар жасады. 1958–1988 жылдар аралығында жазушылармен, журналистермен, офицерлермен, музыканттармен, бишілермен, спортшылармен және ғалымдармен бірге АҚШ-қа жалпы 500 000 кеңес азаматы келді. Америка азаматтары арасында Нобель сыйлығын алған адамдардың саны басқа елдерге қарағанда көп болды. Бұл жетістіктер Американың экономикалық жағынан да, жұмсақ күшімен де күшейеді. Америка Құрама Штаттары жаһандық ақпарат құралдарының қоғамға әсер ету мүмкіндігіне ие, сонымен бірге жаһандық гегемония мақсаттарына жету үшін қорғаныс стратегияларын қайта құруда.

NPR, VOA, Азат Еуропа радиосы, Азаттық радиосы, Флоридадан Кубаға Кастро режиміне қарсы насихат тарататын «Марти Радиосы» сияқты ақпарат құралдары артып келе жатқан Американың жұмсақ күшінің бір бөлігі болып табылады, сонымен қатар жоғарыда айтылған БАҚ-тың бүкіл әлемде тарататын және насихаттайтын бөлімшелері бар АҚШ медиасының маңызды қаруы. Бұл танымал мәдени үндеу Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Еуропаның демократиялық қайта құрылуына ықпал етті, американдық экономикалық және әскери күштердің маңызды факторы, Маршалл жоспары және НАТО-ның бұқаралық ақпарат құралдары. Неміс журналисі Йозеф Йоффе Американың жұмсақ күші туралы былай дейді: «Бұл оның экономикалық және әскери әлеуетінен де артық күш. Төменгі немесе жоғары американдық мәдениет Рим империясы кезінде соңғы кезеңінде пайда болған мәдениетке қатты ұқсайды, бірақ жаңа американдық бұқаралық мәдениет қазіргі заманның мүмкіндігімен орасан зор күшпен таралуда. Рим мен Кеңес Одағының мәдени әсері дәл оның әскери мүмкіндіктерімен шектелді. Алайда Американың жұмсақ күші «аспанында күн батпайтын империяда» үстемдік етеді десе болады. Себебі заманауи американдық жұмсақ күш құралдарының әлеуеті өте зор» [2, 13-б.]. Жалпы, американдық кинотеатрлар мен Голливуд танымал мәдениетті және американдық өмір салтын насихаттаумен және Америка туралы ашық және жасырын хабарларымен Америка Құрама Штаттарындағы ең үлкен жұмсақ күш болып қала береді. Қысқасы, бүкіл әлемге ұсынатын «Жұмсақ күшімен» АҚШ әлемдегі көптеген адамдарды өзіне тартып отыр.

Әлемдік акторлардың халықаралық саясатта «жұмсақ күшті» пайдалану туралы айтқан кезде тек қана Батыс елдерінің бұл бағыттағы саясатын айтып ғана қоймай, Шығыста Азия құрылысында орналасқан алпауыт Қытай Халық Республикасының Жұмсақ күш саясаты туралы да тоқталу қажет. Қытай өзінің соңғы жылдардағы экономикалық жетістіктері мен 1978 жылдан бастап жүзеге асырылған экономикалық кеңею саясатының аясында елге шетелдік инвесторларды тарту үшін ынталандыру мен мүмкіндіктер ұсынады. Сонымен қатар, Қытай бүгінде әлемдегі ең ірі экономикалық нарық болып саналады және көптеген елдермен жұмыс істегісі келетін супер держава ретінде қарастырылады. Егер біз Қытайдың жоғары технологиялық өнімді, бір-бірімен тізілген көпұлтты капиталды, инвестицияларды және бай жер асты ресурстарын өндіретін әлеуетін ескеретін болсақ, әлемнің қуат тепе-теңдігін батыстан шығысқа қарай түбегейлі теңдестіруге мүмкіндігі бар деу қате болмас. Іс жүзінде, Қытай күшті әлеуетке ие ел болғанымен, оны елдер арасындағы дипломатиялық тәсілдер қарастырылған кезде «жұмсақ күшті» қолдану арқылы өзінің беделін арттыруға тырысады деп айтуға болады. Халықаралық қатынастардағы Soft Power тұжырымдамасы қызу талқыланатын тақырып болғандықтан, 1990-шы жылдардың басынан бастап Қытайда жұмсақ күш концепциясы бойынша маңызды зерттеулер жүргізілді. 2008 жылы Бейжің Олимпиадасы, Конфуций институттары және 2010 жылғы Шанхай дүниежүзілік көрмесі Қытайдың жұмсақ күшінің өсуіне себеп болды. Конфуцийлік идеологияға негізделген Қытай мәдениеті жаһандық бәсекелестікте қажетті нәтижеге жету үшін биліктің өсіп келе жатқан

имиджін дамыту мақсатында халықтық дипломатия мен сыртқы саясат арқылы өзінің шақыруын қолдана отырып, шекара проблемаларын шешуді және адам құқықтарына қатысты мәселелерді батыстағыдай дамушы елдерді тартуға тырысады. Қытайда халықаралық аренада лайықты орынға жету үшін жаһандық саясатқа әсер ете алатын жұмсақ қуат көзі бар және ол Қытайды тұрақты тартымды ел ретінде халықаралық аренадағы елеулі орнын қамтамасыз етеді. Алайда, осы зерттеуден көріп отырғанымыздай, ол Қытайдың қазіргі ресурстары мен жұмсақ күшінің әлеуеті әлі де болса бүкіләлемге бірдей әсер ететіндей жеткілікті дәрежеде еместігі анық.

Қытай үкіметі бүкіл әлемде өзінің экономикалық және әскери күшінің маңыздылығын атап көрсетуге және сақтауға тырысады. Бұл тұрғыда Қытайдың өсіп келе жатқан күшімен бірге жүретін және Азиядан Африка мен Латын Америкасына дейін созылатын жұмсақ энергетикалық саясат Қытайдың әскери және экономикалық күш элементтеріне негізделген қатаң державасының басымдықтары сияқты назар аударады. Қытай Африка, Латын Америкасы және Орта Азия елдерін дамытуда инвестициялары, ұсынылған сыртқы көмегі, Конфуцзы институттары, тілдерді оқыту саясаты, халықаралық ұйымдарға мүше болу арқылы құрылған беделді мәртебесі және тарихи құндылықтары бар қуатты елдердің бірі. Жаңа Жібек жолы жобасы аясында Қытай мемлекеті жұмсақ қуатының негізгі элементтерін зерделеу және талдау осы дипломдық жұмыстың мақсатына сай зерттеу тұрғысынан назар аударарлық болып табылады. Шығыс пен Батыс арасындағы экономикалық интеграцияны қамтамасыз ету үшін Қытай Жаңа Жібек жолын жандандыру жобасына ұмтылуда. Бұл жоба, Орталық Азия елдері мен Азия мемлекеттеріне үлкен экономикалық мүмкіндіктер береді. Сонымен қатар ҚХР халықаралық қатынастарда жаңа жаһандық экономикалық және саяси тәртіпті орнату үшін осы жобаның мүдделері мен саясатына қолданып отырғандығы жиі сынға алынып, басқа әлем елдерінің сескенуін оятады. Қытай Халық Республикасының жаһандық көшбасшы болу стратегиясында әсіресе экономикалық тегіктерге баса назар аударуы оны басқа әлемдік акторлардан ерекшелігі болып табылады. Жаңа Жібек жолы жобасы да сарапшылар тарапынан ҚХР-ның геоэкономикалық саясатының жемісі ретінде бағаланады.

Қорытынды

Нәтижесінде, басты мәселе мәжбүрлеу мен қысымға бағытталған «қатал күш» пен сендіру мен тартуға негізделген «жұмсақ күш» арасындағы тепе-теңдікті қалыптастыру болып табылады. Қатты күштерді шамадан тыс пайдалану жұмсақ қуаттың басқа елдердің адамдарына әсер ету қабілетін тиімсіз етуі мүмкін. Мысалы, 2003 жылы АҚШ-тың Иракқа басып кіруі кезінде өзінің әскери күшін көрсетуге тырысқанымен бұл оның жаһандық имиджіне теріс әсер етті. Қазіргі уақытта халықаралық саясатта күшті тиімді пайдалану мемлекеттерді жаулап алуда заңдылық пен келісім элементін қамтыған жұмсақ күштермен тығыз байланысты. Басып алынатын елге достық қарым-қатынаста болып, тіпті бұл елге оған көмектесуге ниетті бейнесі бар мемлекет ретінде саясат қолдану арқылы ішкі кадрламен және билікпен тығыз байланыс орнатылады. Әлемдік ақпараттандыру кезеңінде күш алпауыт мемлекеттердің қолында және бұл күш қазіргі таңда өте аз мәжбүрлеуші сипатқа ие [1, 39-б.].

Қатты күш пен жұмсақ күштің үйлесімі «ақылды қуат» болады деп айта аламыз. «Ақылды күш» стратегиясы күшті әскери құрылымға қажеттіліктің күшеюімен бірге мемлекеттердің өздерінің ықпалы мен заңдылықтарын тарату үшін құрған одақтардың, серіктестердің және байланысты институттарға салған инвестициялардың және одақтастардың санын көбейтуге бағытталған. Сонымен қатар, АҚШ-тың ақылды күш стратегиясын іске асыру үшін қатты және жұмсақ қуатты қолдануға қолайлы негіз дайындайды және интеграцияланған стратегияны жасауға тырысады. Бүгінгі күні, Маршалл жоспары, НАТО немесе Біріккен Ұлттар Ұйымы, ақылды күштің мысалы ретінде, осы

ізденістің маңызды нәтижелері болып табылады. Қатты күш пен жұмсақ күш айырмашылығы туралы түсінудің тағы бір жолы – қалаған нәтижеге жетудің әртүрлі тәсілдерін ескеру екендігі анық. Жоғарыда келтірілген мәліметтер және мысалдар арқылы қазіргі халықаралық қатынастарда және әлемдік мемлекеттердің сыртқы саясатында жұмсақ күш саясатының орасан зор ықпалды құралы екендігіне көз жеткіземіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шинковский М., Фролова Я. Фактор силы в современной системе международных отношений // Вестник Челябинского государственного университета, 2009. – С. 24–30. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/faktor-sily-v-sovremennoy-sisteme-mezhdunarodnyh-otnosheni>
2. Най Джозеф С. Гибкая власть: как добиться успеха в мировой политике / перевод с англ. В.И. Супруна. – Новосибирск; Москва: «Тренды», 2006. – 221 с.
3. Най Джозеф С. «Мягкая сила» и американско-европейские отношения // Свободная мысль—XXI, 2004, №10. – С. 33–41. [Электронный ресурс]. URL: <http://smartpowerjournal.ru/soft-power>
4. Aydoğan Bekir. Rapor: Güç Kavramı ve Kamu Diplomasisi. – 2013. – 58 s.
5. Özdemir Haluk. Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme // Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. – Cilt 63, No 3, 2008. – S. 113–144.
6. Yılmaz Sait. Güç ve Politika. – İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2008. – 624 s.
7. Vedat Demir. Kamu Diplomasisi ve Yumuşak Güç. – İstanbul: Beta Yayınevi, 2012. – 321 s.
8. Carr E.H. The Twenty Years' Crisis 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations. – L., 2016. – 233 p.
9. Бергер П., Хантингтон С. Многоликая Глобализация. – Москва: Аспект-Пресс, 2009. – 379 с.
10. Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. О.Ю. Уральская. – Москва, 2009. – 330 с.
11. Най Джозеф. Будущее Власти / пер. Верченко В. – Москва, АСТ-Пресс, 2014. – 448 с.

REFERENCES

1. Shinkovskii M., Frolova Ia. Faktor sily v sovremennoi sisteme mezhdunarodnyh otnosheni [The force factor in the modern system of international relations] // Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta, 2009. – S. 24–30. [Elektronnyi resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/faktor-sily-v-sovremennoy-sisteme-mezhdunarodnyh-otnosheni>
2. Nai Dzhozef S. Gibkaia vlast: kak dobitsia uspeha v mirovoi politike [Flexible power: how to succeed in world politics] / perevod s angl. V.I. Suprun. – Novosibirsk; Moskva: «Trendy», 2006. – 221 s. [in Russian]
3. Nai Dzhozef S. «Miagkaia sila» i amerikano-evropeiskie otnosheniia [“Soft power” and US-European relations] // Svobodnaia mysl—XXI, 2004, №10. – S. 33–41. [Elektronnyi resurs]. URL: <http://smartpowerjournal.ru/soft-power>
4. Aydoğan Bekir. Rapor: Güç Kavramı ve Kamu Diplomasisi [Report: The Concept of Power and Public Diplomacy]. – 2013. – 58 s. [in Turkish]
5. Özdemir Haluk. Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme [Power in International Relations: A Multidimensional Assessment] // Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. – Cilt 63, No 3, 2008. – S. 113–144. [in Turkish]
6. Yılmaz Sait. Güç ve Politika [Power and Politics]. – İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2008. – 624 s. [in Turkish]

7. Vedat Demir. Kamu Diplomasisi ve Yumuşak Güç [Public Diplomacy and Soft Power]. – İstanbul: Beta Yayınevi, 2012. – 321 s. [in Turkish]
8. Carr E.H. The Twenty Years' Crisis 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations. – L., 2016. – 233 r. [in English]
9. Berger P., Hantington S. Mnogolikaia Globalizaciia [Multi-Faceted Globalization]. – Moskva: Aspekt-Press, 2009. – 379 c. [in Russian]
10. Bzhezinskii Zbigneu. Velikaia shahmatnaia doska. Gospodstvo Ameriki i ego geostrategicheskie imperativy [The great chessboard. American dominance and its geostrategic imperatives] / per. O.Ju. Uralskaia. – Moskva, 2009. – 330 c. [in Russian]
11. Nai Dzhozef, Budushhee Vlasti [The Future of Power] / per. Verchenko V. – Moskva, AST-Press, 2014. – 448 c. [in Russian]

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ

ӘОЖ 299.1.4; МҒТАР 21.31.35

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.745>**Қ.А. ЗАТОВ**

*философия ғылымдарының докторы
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kairat_1966@list.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3705-7097>*

**ПРОТОҚАЗАҚТЫҚ ЖӘНЕ ЕЖЕЛГІ ҮНДІЛІК ЕРТЕ ДІНИ НАНЫМ-
СЕНІМДЕРДЕГІ САБАҚТАСТЫҚТАР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР**

Аңдатпа. Адамзат дамуының ерте кезеңдеріне тән мифологиялық дүние суреттемесін, діни наным-сенімнің көне формаларын салыстырмалы зерттеу оның дүниетанымы мен рухани бағдарларындағы ортақ түсініктерді айқындайды. Бұл ғарыштың құрылымы мен өзінің рухани және тәндік болмысын, құдайдың немесе жанның мәңгілігін, ғарыштағы тіршіліктің өзара байланысын пайымдауға бағытталған архаикалық ойлау мәнерінен аңғарылады. Бұл адамзат нәсілінің, ұлт пен ұлыстарының әртүрлілігіне қарамастан рухани қайнарларының біртұтастығын тұжырымдауға мүмкіндік береді. Ежелгі үнді және ілкі қазақ этностарының мифологиясын, ерте дін формаларын, құдай туралы түсініктері мен пантеондарындағы құдай образдары мен функцияларын салыстырмалы талдау барысында тотемдік көзқарастардағы жан мен оның реинкарнациясы, космологиялық және теогониялық түсініктерінің ұқсастықтары мен этноментальдық ерекшеліктері айқындалады.

Сонымен қатар аталмыш мақалада ежелгі үнді және ілкі қазақ дүниетанымындағы ата-баба культінің этнодини жүйелердегі орны мен маңызы сипатталып, протомонотеистік идеялардың (Тәңір мен Брахманың жаратушылық қызметі, генотеистік сенім интенциясы) эволюциясы және оның діни танымдағы рөлі тұжырымдалады.

Кілт сөздер: тотемизм, промонотеизм, партеногенез, ведалық ілім, Көк Тәңір, Ұмай.

K.A. Zaton

*Doctor of Philosophical Sciences
Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kairat_1966@list.ru*

Continuity and Peculiarities in Proto-Kazakh and Ancient Indian Early Religious Beliefs

Abstract. A comparative study of the mythological picture of the world, early forms of religion allows us to identify common features characteristic of the worldview and spiritual

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Затов Қ.А. Протоқазақтық және ежелгі үнділік ерте діни наным-сенімдердегі сабақтастықтар мен ерекшеліктер // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №3 (121). – Б. 185–195.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.745>

***Cite us correctly:**

Zaton Q.A. Protoqazaqtyq zhane ezhelgi undilik erte dini nanyim-senimderdegi sabaqtastyqtar men erekshelikter [Continuity and Peculiarities in Proto-Kazakh and Ancient Indian Early Religious Beliefs] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2021. – №3 (121). – Б. 185–195.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.745>

guidelines of mankind as a whole. These features can be traced in archaic ideas about the structure of the universe, in understanding their spiritual and bodily essence, the infinity of God and the eternity of the soul, the relationship and interdependence of life forms in the world. This allows us to assert the thesis of the unity of mankind in its spiritual origins, despite racial and ethnic diversity. In the process of a comparative analysis of mythology, early forms of religion, the concept of God, the pantheon and the function of the gods, similar moments and ethnological specifics of understanding the essence of the soul and reincarnation in totemistic beliefs, in cosmological and theogonistic concepts are revealed.

The author also analyzes the role and significance of the cult of ancestors, traces the evolution of the idea of proto-monotism (the creative function of Tengri and Brahma, the intention of henotheistic faith) and its place in religious knowledge.

Keywords: totemism, promonothism, parthenogenesis, Vedic teaching, Tengri, Umai.

К.А. Затов

доктор философских наук

*Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: kairat_1966@list.ru*

Преимственность и особенности в протоказахских и древнеиндийских ранних религиозных верованиях

Аннотация. Сравнительное изучение мифологической картины мира, ранних форм религии позволяет выявить общие черты, характерные мировоззрению и духовным ориентирам человечества в целом. Эти черты прослеживаются в архаичных представлениях о структуре мироздания, в осмыслении своей духовной и телесной сущности, бесконечности бога и вечности души, взаимосвязи и взаимозависимости форм жизни в мире. Это позволяет утверждать тезис об единстве человечества в своих духовных истоках, несмотря на расовые и этническое многообразие. В процессе сравнительного анализа мифологии, ранних форм религии, представлении о боге, пантеона и функции богов раскрываются схожие моменты и этноментальная специфика понимания сущности души и реинкарнации в тотемистических верованиях, в космологических и теогонистических представлениях.

А также в данной статье анализируется роль и значение культа предков, прослеживается эволюция идеи протомонотизма (Творящая функция Тэнгри и Брахмы, интенция генотеистической веры) и его место в религиозном познании.

Ключевые слова: тотемизм, промонотеизм, партеногенез, ведическое учение, Тэнгри, Умай.

Кіріспе

Бұл зерттеу ҚР БЖҒМ-ның қаржыландыруымен АР09260492 «Қазақ және үнді халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы рухани негіздер (діни-философиялық синкретизм)» атты жоба аясында әзірленді.

Қазіргі дінтану ғылымында діндердің дамуын эволюциялық кескінде түсіндіретін теориялар басымдылыққа ие. Бұл кескінге сай барлық діни наным-сенімдер діннің алғашқы формалары болып табылатын анимизм, фетишизм, тотемизм, аниматизм сияқты құбылыстардан бастау алып, политеизм, генотеизм арқылы монотеизмге өтеді. Діни наным-сенімдер эволюциясы адамзаттың әлеуметтік-рухани, ақыл-ойы мен интеллектуальдық дамуының көрінісі ретінде қабылданады. Аталмыш парадигмада материалдық өндіріс пен әлеуметтік өмірдің күрделенуі, жаңа әлеуметтік қатынастар мен қоғамдық институттардың қалыптасуы діни сананың дамуы мен өзгеруінің қайнар көзі саналады. XIX ғасырдағы

классикалық ғылымның методологиялық принциптерінің бірі болған эволюционизм мен редуccionизм әртүрлі халықтардың діни өміріндегі құбылыстарды, интерпретациялауда әлі күнге дейін сақталып келеді. Осындай ұстанымдардың айқын көріністерін Гегельдің, К. Тилениң және т.б. ғалымдардың діни типологиясынан байқауға болады. Дегенмен, монотеизмге дейінгі діни сананың күрделілігі мен көркемділігі, болмысты түсіну талпыныстары мен рухани кернеуі оны «архаикалықтың сарқыншағы», «тұрпайы қоғамның өзіндік санасы» сипатында емес, адамзаттың ізденіс пен шығармашылыққа, рухани толғаныс пен үйлесімділікке ұмтылысы ретінде қарауға жетелейді. Бұл да адамзаттың рухани тәжірибесінің, қуанышқа толы шаттық сәттері мен уайымға берілген қайғылы мезеттерінің көрінісі. Осы тұрғыдан қарағанда рухани ізденіс пен шығармашылықтың туындысы сипатындағы әрбір діни наным-сенім жүйесі уникальдылыққа, қайталанбас өзіндік ерекшелік пен қасиеттілікке ие. Архаикалық кезеңдегі діни наным-сенімдер сол дәуірдегі мәдениеттердің архетиптік өзегін құрайды, оның өзіндік қайталанбас мазмұны мен тұрпатын айқындайды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Мақалаға арқау болып отырған ілкі қазақ және ежелгі үнді халықтарының ерте діни наным-сенім формаларындағы ортақ тұстар мен өзіндік сипаттарын талдау адамзаттың рухани бір тұтастығы идеясына негізделеді. Бұл ежелгі халықардағы үш деңгейлі ғарыш құрылымы, жанның мәңгілігі, реинкарнация түсініктерінің кең таралуымен түсіндіріледі. Сонымен қатар ежелгі діни санада кейінгі дамыған дін формалары, соның ішінде монотеистік идеялары да айқындалмаған күйде көрініс табады (промонотеизм). Көне түркілік және үнділік мифологияны және ерте сенім формаларын салыстырмалы талдау аталған мәдениеттердің архетиптік қайнарларындағы үндестіктерді айқындауға мүмкіндік береді. Мақалада қазіргі дінтануда қалыптасқан теориялық-методологиялық принциптер мен зерттеу тәсілдері негізінде аталған халықтардың ерте дін формаларындағы және құдайлар пантеонындағы құдай бейнелері мен функцияларындағы ұқсастықтар мен өзіндік этноментальдық сипаттар анықталады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланың ғылыми әдіснамасын жүйелік-құрылымдық, салыстырмалы мәтіндік талдау, абстрактіліден нақтылыққа өту, диахронды және синхронды талдау әдістері құрайды.

Талдау мен нәтижелер

XIX ғасырдағы дін құбылысын зерттеген ғалымдар діни наным-сенімдердің көптүрлілігінен айырмашылықтарды табуға талпынды. Олар осы айырмашылықтар мен ерекшеліктердің негізінде діндердің түрлі классификацияларын ұсынды. Діндерді салыстырмалы зерттеу мен классификациялауда ағылшын-неміс ғалымы М. Мюллер ерекше беделге ие болды. М. Мюллер діндерді үш үлкен – тұрандық, семиттік және арийлік топқа бөледі [1, 52–53–66.]. Ағылшын ғалымының тұжырымдауынша, тұрандық дін тобында табиғаттың әртүрлі құбылыстарын бейнелейтін күштерге табыну кең таралған және сондай-ақ ата-баба рухын қастерлеу де жиі ұшырасады. Ал, семит халықтарының діни сеніміне тән сипат тарихтағы Құдайға табыну болған. «Семит құдайлары есімдері моралдық қасиеттерді бейнелейді. Олардың арасында Құдіретті, Марапатты, Ие, Патша атаулары кездеседі. Олар сыртқы көріністерінде байқалатын немесе шынайы сипаттарында айқындалатын құдайылық персонификация деңгейіне өте сирек көтеріледі. Соның арқасында көптеген көне семиттік құдайларға бірігіп (тұтасып) кету тенденциясы тән болды және жекеленген құдайларға сыйынудан бір Құдайға табынуға өту көп қиыншылықсыз жүзеге асты» [2, 103–104–66.].

Көне арийлік культтерді Үндістаннан да, Еуропадан да кездестіреміз. М. Мюллердің пайымдауынша, арийлік культтер табиғат күштерін бейнелегенімен, ол табиғатқа табыну емес, табиғаттағы Құдайға деген сенім. Ол «адам жүрегінің құпиясына жасырынған құдай

емес, тамсандырған табиғат пердесіне оранған Құдай» [2, 102–103-бб.]. М. Мюллер арийлік пантеонның құдайларына тән даралық сипат олардың монотеизмге өтуіне кедергі болғанын атап өтеді. Біздің зерттеуіміз үшін тұрандық және арийлік діндер тобын салыстырмалы талдаудың маңызы зор, өйткені көне түркі және үнді діни наным-сенімдер кешенін өзара салыстыру олардың арасындағы айырмашылықтарды ғана емес, сонымен қатар ортақ тұстарды да анықтауға мүмкіндік береді. Біз салыстырмалы талдауымызды төрт өлшемде жүзеге асыруды жөн санадық. Яғни, классикалық дінтануда қалыптасқан ұстанымға сай, діни наным-сенімдердің алғашқы формаларын, үнді және көне түркілік полидемонизмді, политеистік пантеондағы құдай образдары мен функцияларын, сондай-ақ осы екі діни дүниетанымдағы промонотеистік сарындарды талдайтын боламыз. Соңғысына қатысты маңызды бір ескертуді назарда ұстау қажет деп санаймыз. Бұл жерде промонотеистік идеялардың көптеген діни жүйелерде кездесетіндігі, бірақ діни сананың негізгі бағыты емес, айқындалмаған стратегиясы ретінде көрініс беретінін назарда ұстау қажеттігін айтқымыз келеді. Айталық монотеизм – исламның өзегі, алайда исламға дейінде араб тайпаларында ханифтік сенімнің болғаны белгілі. Сондықтан біздің пайымдауымызша діни санада әу бастан әртүрлі стратегиялар көрініс табады, бірақ нақты уақыт пен кеңістік, басқаша айтқанда мәдени-әлеуметтік, дүниетанымдық-рухани шындықта осы стратегиялардың біреуі басымдылыққа ие болады. Бұл тарихи-әлеуметтік, мәдени-ментальдық нақтылықта діни сананы эволюциялық сатылық кескінде емес, холистік парадигмада қарастыруға мүмкіндік береді. Холистік парадигмада діни сана көп қабаттылығымен, әрүрлі сенімдердің өзара әрекеттесуімен және күрделі қарым-қатынасымен сипатталады. Бұл әрекеттесулер антиномиялық, яғни сенімдер жүйесінің қайшылығы мен күресі сипатында немесе синергиялық, яғни өзара толықтыру, үйлесу сипатында орын алуы мүмкін. Мысалы, монотеизмнің үстемдігі жағдайында, политеистік діни санада мистицизмнің әртүрлі формаларында көрініс береді. Сол сияқты политеизм бұқаралық сипатқа ие болғанда да діни санада промонотеизм тенденцияларының көріністерін байқауға болады. Алайда, нақты тарихи-әлеуметтік шындықта жоғарыдағы стратегиялардың біреуі басымдылыққа ие болады және діни сананың актуальданған формасы сипатында діни өнер мен этикада, қоғамдық заңдар мен әлеуметтік нормаларда көрініс береді.

Діннің ерте формалары туралы мәліметтер жайлы жазба деректер болмағандықтан біздің діни нанымдар туралы білімдеріміз археологиялық, антропологиялық деректерге негізделеді және сондықтан гипотетикалық сипатқа ие. Үндістан жеріндегі ежелгі мәдениеттер Хараппа мен Мохенджо Даро тұрғындарының наным-сенімдеріне қатысты мәліметтерде олардың Жер Анаға және өгіз бейнесіндегі оның жарына табынғандығы айтылады. Сонымен қатар әртүрлі жануарлардың мүсіндері оларда тотемизм нышандарының болғандығына меңзейді. Мұндай нанымдардың нышаны қазіргі индуизмде кең таралған – қасиетті сиыр образы. Ежелгі үнді нанымына сай, төрт түліктің бұл түрі – өсіп-өну мен тоқшылықтың рәмізі. Қазіргі уақытта зерттеушілер экофильді дін ұғымын жиі қолданып жүр. Бұл дін типі адам мен табиғаттың тұтастығы мен үйлесімділігі идеясын алға тартады. М. Ганди «Индуизмнің мәні қасиетті жануарларды қорғауда. Солар арқылы адам өзінің табиғатпен тұтастығын сезінеді» деп жазады. Үнді мифологиясында сиыр – даналықтың құдайы ретінде де көрініс береді, сонымен қатар ол адамдардың тілегін орындайтын Сурабхи немесе Камадхену [3]. Тотемизмнің пайда болуын ағылшын антропологи Эдуард Бернетт Тайлор адам жанының көшіп қонуы және соның аясында туындайтын ата баба аруағын қастерлеу сезімімен байланыстырады. Тотемизмнің келесі бір себебі – партеногенезис, яғни кез-келген жанды немесе жансыз нәрседен, аспан денелерінен жүкті болу сенімімен байланысты. Бұл – ежелгі халықтардың мифтерінде кең таралған сарын. Алайда, көне түркілік және ежелгі үнділік мифологиядағы тотемдік сенімдерді салыстыратын болсақ, үнділік тотемизмде реинкарнациялық, ал көне түркілік тотемизмде партеногенезистік түсініктердің көрініс табатынын байқаймыз. Реинкарнация идеясы Упанишадтарда кеңінен

баяндалады, ал Бхагавад-гитада «адам ескі киімін тастап жаңасын киетіні сияқты жанда ескі тәнді тастап жаңасына енеді» делінеді. Ежелгі үнді мифологиясында адамзатты құтқару үшін Вишну құдайы әртүрлі жануарлардың кейпіне кіреді. Кейінгі индуизмде реинкарнация карма ілімімен сабақтасып, моральдық-этикалық сипат алады. Ал түркілік мифологияда көк бөрі туралы аңыз кең таралған. Аңызға сай ашина тайпасы қасқыр мен жау қолынан аман қалған жалғыз баладан таралады [4]. Мұндай аңыздарды сақ мифологиясынан да, кейінгі уақыттардағы Шыңғысхан туралы шежірелерден де кездестіреміз. Геродоттың баяндаған аңызында Тарғытай мен жылан-қыз Ехидна некесінен үш ұл туады. Олар Агафирис, Гелон және Скиф [5]. Тарғытайдың өзін Геродот Геракл деп атайды. Д.С. Раевскийдің еңбегінде Тарғытайдан Ылпоқсай, Арыпоқсай және Қолоқсай тарайды. Шыңғысхан туралы аңызда «Шыңғысханның әкесі Дүйін-Баян өлер алдында, әйелі Алангүге оған жарық, нұр ретінде келіп, көкжал бөрі кейпінде кететінін айтады, кетерінде Шыңғыс, деп шақырады, сөйтіп Алангүден Шыңғыс туады. Аңызға сай, қазақтардың ілкі тегі Алаша хан да күн нұрынан жаралған» [6]. Бұл салыстырулар тотемдік культпен қатар реинкарнация түсініктерінің барлық әлем халықтарында кездесетінін байқатады. Алайда, этноментальдық даму барысында белгілі бір нанымдар діни сананың күнгірт қабаттарына ығысып, басқаларының басымдылыққа ие болатынын байқатады. Ежелгі наным-сенімдерде көрініс тапқан реинкарнация, партеногенезистік түсініктер – мифологиялық дүниетанымның ажырамас бір бөлігі. Мифологиялық дүниетаным пралогикалық ойлау тәсілімен тығыз байланысты. Пралогикалық ойлаудың өзіндік ерекшеліктерін талдаған француз ойшылы Л. Леви-Брюль оның ұжымдық түсініктермен және оқиғалардың мистикалық себептерін аңдауына бағытталғанымен байланысты екеніне назар аударады. Реинкарнациялық және партеногенезистік түсініктер табиғаттағы барлық құбылыстардың бір-біріне қатыстылығына, өзара байланыстылығына назар аударады. Пралогикалық ойлау оқиғалар мен құбылыстардың логикалық себеп салдарларын ашуға емес, олардың өзара байланысын мистикалық пайымдауға бағытталған. Алайда, этноментальдық ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі халықтарда пралогикалық ойлау оқиғалар мен құбылыстардың белгілі бір аспектілерін гипостаздайды, яғни олардың белгілі бір қырларына ерекше мән береді. Үнді мәдениетінің көне жазбалары – Ведаларда ежелгі үнді дүниетанымына тән тотемдік нанымдар адамзат қауымына оның өткені мен бүгінгі тарихын түсіндіре отырып, қоршаған табиғи-әлеуметтік ортада бағдарлануын қамтамасыз етті. Діннің ерте формаларын зерттеген танымал ғалым В.Н. Топоров: «... тотем нақты бір адамзат қауымын белгіленген территориямен, қазіргі уақытты өткен дәуірмен, мәдениет пен әлеуметтілікті табиғатпен байланыстыруға мүмкіндік берді және ортақ әдеп нормалары негізінде осы қауымды біріктірді» деп жазды [7].

Тотемдік наным адамдар қауымдастығының өзінің тарихи тамырлары мен рухани-ментальдық, мәдени-әлеуметтік тұтастығын пайымдауы мен репрезентациялауының пәрменді тәсілі болды.

Қазақ халқында сақталған киелі жануарлар мен құстардың қоныс-мекенге қайтып оралуы, ұя салуы жақсылықтың нышаны саналады, «Қарлығаштардың әр жыл сайын ескі ұясына қайтып оралуы жақсы ырым саналады, ол аруақтың осы үйді қорып, жаманшылықтан сақтап жүргенін білдіретін болған» [8]. Бұл жердегі тотемистік түсінік аруақты қастерлеумен сабақтасады және сонымен қатар көне реинкарнациялық нанымның сарқыншағын да сақтап қалады. Бірақ протомонотеистік тәңіршілдіктің және әсіресе, таухидтік исламның таралуына байланысты этномәдени діни санадан ығыстырылып, ырым сипатына ие болады.

Ежелгі заманға тән діни танымның өзіндік ерекшеліктерінің бірі – адамға сыры беймәлім тылсым күштерді жақсылық пен зұлымдық күштері деп екі топқа бөлу. Қауым мен адамның тұрмыс-тіршілігіне игі ықпал ететін, оның қауіпсіздігін қамтамасыз ететін табиғаттың тылсым күштері жақсылық, ал керісінше оның өміріне қауіп төндіретін, кесірін келтіретіндер зұлымдық күштері ретінде сипатталады. Ілкі қазақ дүниетанымында олар дию,

пері, албасты, жезтырнақ және тағы да басқа атауларға ие болды. Қазақ мифологиясында адам тәңірдің қолдауымен зұлым күштерді жеңіп шығады. Сонымен қатар, ежелгі адамзат қауымдары зұлым күштерден қорғанудың әртүрлі рәсімдерін де қалыптастырады. Мысалы, халқымызда сақталған аластау және т.б. ритуалдар сол көне сенімдердің сарқыншақтары. Ведалық құдайларда асуралар және дэвтер деп бөлінеді. Үнді мифологиясында құдайлар асуралармен күресіп, адамдарды қорғап жүреді. Вишну зұлымдық күштерін жеңу үшін он түрлі кейіпке енеді, сөйтіп адамдарға төнген ғаламдық қауіптердің бетін қайтарады. Үнді мифологиясындағы құдайлар – дэвтер нұр, жарық (*div*) ұғымымен байланыстырылады. Қазақ және үнді дүниетанымында адамдар өздерінің адасушылығының немесе жаман ниетінің салдарынан зұлым күштердің ықпалына түседі. Адам бойындағы жағымсыз қасиеттер қызғаныш пен көре алмаушылық, тәкәппарлық пен өзімшілдік, қайырымсыздық пен сараңдық зұлым күштерді қуаттандырып отырады. Осындай суреттемелер арқылы ежелгі дүниетаным моральдық-этикалық мәселелерді көтеріп, қарапайым оқиғалар мысалдарында жақсылық пен жамандық туралы түсініктерді қалыптастырады. Индуизмде зұлым рухтардың қатарына ракшастар да кіреді. Ракшастар үнді қауымына жау саналатын өзге тайпаларды және олардың құдайларын бейнелейтін болған.

Қазақ және үнді діни нанымдарының ұқсас тұстарының бірі – ата-баба культі. Арийлерде құдайлар культімен қатар, ата-баба аруағын қастерлеу кең таралған. Ригведада: «Бархиад әкелер, біз сендердің қолдауларыңа зәруміз, біздің шалған құрбандық дәмінен ләззат алыңдар. Бізді қолдап, жамандық пен күнәдан алыс ұстандар» делінеді. Үнді мәдениетіндегі ата-баба культі өзіндік жерлеу рәсімін қалыптастырды. «...марқұмның соңғы сапарын атқару рәсімі ұлына жүктелген. Себебі перзенті соңғы рәсімді орындау арқылы ата-анасының алдындағы борышын өтейді» [9, 92–93-бб.]. Марқұмның денесі жуылғаннан соң матаға оралып, өртеу орнына жеткізіледі, мәйіт өртелген соң қасиетті өзен, көлдерге ағызылады. Дәстүрлі жерлеу рәсімі Үндістанда кең таралмаған, көбінесе тазару ритуалдарынан толық өтпегендерді (әдетте, балалар) жер қойнына тапсырады. Жыл өткеннен кейін марқұмның отбасы еске алу рәсімін жасайды. Сыртқы рәсімдік ерекшеліктерінен алшақтасақ, ата-баба культінің архаикалық жан туралы түсініктермен тығыз байланысты екенін аңғарамыз. Атақты неміс ойшылы Гегель «марқұмға көрсетілетін құрмет жанның мәңгілігі туралы түсініктермен тікелей байланысты» деп атап көрсетеді [10]. Адамның тәндік болмысы шекті болғанымен, оның жаны мәңгілік және ол осы мәңгілік сапарында әртүрлі мәндік қасиеттерге ие болып отырады. Архаикалық мәдениетте жерлеу рәсімдеріне ерекше мән беріледі және барлық әдет-ғұрыптар өте үлкен мұқияттылықпен атқарылады. Шамандық сенімде жерлеу рәсімінде орын алған олқылықтар марқұмның наразылығын тудырады және ол артында қалған ұрпақтарына кесірін келтіруі мүмкін деп саналады. Қазақ халқында сақталған «өлі разы болмай тірі байымайды» деген мәтел осыған меңзейді. Жерлеу рәсімдері сонымен қатар, діни санада әдеттегі жаратылыстан тыс тылсым дүниенің шындығына деген сенімді орнықтырып нығайтады. Адам тәні осы дүниенің жаратылыс заңдарына тәуелді болғанымен, жан болмысы мұндай тәуелділіктен, қажеттілік пен себеп-салдардан тыс тұрады. Ендігі жерде ол, яғни жан табиғи заңдылықтарға емес, рухани-құдайылық заңдылықтарға сай тіршілік етеді. Сондықтан оның артында қалған ұрпақтары да рухани-құдайылық заңдылықтарға сай амал етуі тиіс, осылайша ұрпақтардың рухани сабақтастығы жүзеге асады.

Индуизм мен көне түркілік наным-сенімдердегі ата-баба культін салыстыру үнділік діни жүйеде ата-баба культінің дербес сенім объектісі ретінде емес сенім кешенінің элементі ретінде қызмет ететінін байқатады, өйткені үнді халқының діни танымына тән көп құдайылық ата-баба культінің өзіндік сенім нысан ретінде қалыптасуына мүмкіндік бермеді. Керісінше, исламға дейінгі көне түркілік наным-сенімдер жүйесінде ата-баба культі орталық орын алады. Аруақтар, яғни өмірден өткен ата-бабалар ұрпақтарының тағдырына тікелей араласып отырады, қолдайды немесе жазалайды. Ата-баба аруағымен үнемі байланыста болу

түркілік рухани болмыстың маңызды көрінісі. Қазақ мифологиясының негізін салушы С. Қондыбай: «Ата-баба культі көшпелілердің дүниетанымы мен сенімінің іргетасы болып табылады, олар ата-баба аруақтарының (рухтарының) қамқорлығы мен қорғанышына сенген, олардың зираттарын киелі деп есептеген...», – деп жазады [11]. Сонымен қатар, Серікбол Қондыбай исламға дейінгі дәуірлерде кең таралған «аруақ қону» феноменіне талдау жасай келе, «Аруақ қону» – таңдалу мен қайта туу (қайта жаралу) идеясына негізделген, іс жүзінде кез келген тарихи діндер (конфессиялар) ауқымында өмір сүре алатын, яғни, нақты (мәселен, шаманизм, ислам, христиандық, т.б. сияқты) дін мен сенім-нанымның институционалдық формаларымен тікелей байланысы жоқ, іс жүзінде олардан тәуелсіз болатын универсал болмысты «мәңгі әрекет» – архетип болып табылады. «Аруақ қону» деген сөз «жер бетінде өмір сүріп жатқан адамға арғы дүниеден ұстаз, жетекші тағайындалды» дегенді білдіреді. «Аруақ қону» оқиғасының реалды кейіпкерлерінің саны екеу. Біріншісі – тағайындаушы, таңдау жасаушы, Ұстаз – Жетекші (Өгер) немесе Рух – Қамқоршы, ол – арғы (құдайы) дүниенің өкілі. Екіншісі – таңдалушы («избранный», «неофит»), шәкірт-жетпекші, ол – бергі (адами) дүниенің өкілі. Яғни, бұл оқиғаны іс жүзінде «жетпек» (инициация) немесе «жетпектік сынақ» (инициациялық сынақ) деп есептеуге болады» деп тұжырымдайды. Ғалымның бұл пайымдаулары ерте замандардағы жан мен рух және олардың көшіп-қонуы туралы наным-сенімдердің әлем халықтарында кең таралғанын аңғартады. Алайда кейбір халықтарда діни конверсия үдерісінің барысында мұндай наным-сенімдерге тиым салынып, діни сананың көмескі қабаттарына ығыстырылады, ал партикулярлық діндерін сақтаған халықтарда олар жаңа мазмұнмен толықтырылып, ұлттық және діни бірегейліктің өзегін құрайды.

Діннің алғашқы формалары қауымдық өмірдің қарапайым формалары мен тәсілдерін бейнелейді, ал әлеуметтік өмірдің күрделенуі мен әлеуметтік қатынастардың түрленуі діни наным-сенімдердің мәндік-мазмұндық және типтік өзгерістеріне ықпал етеді. Ендігі жерде алдыңғы қатарға құдайлардың иерархиясына негізделген құдайлар пантеоны шығады. Бұл отбасылық-рулық қатынастардан протомемлекеттік-тайпалық құрылымдарға өтумен байланысты орын алады. Осылайша, жоғарғы және төменгі құдайлар туралы түсініктер қалыптасады. Индуизмде мыңдаған құдайлар, демондық персонаждар қатарында негізгі үш құдай (Тримурти) Брахма, Вишну және Шива ерекше орын алады. Осы құдайлардың барлық діни-философиялық аспектілерін жан-жақты ашуды мақсат етпей (бұл арнайы ауқымды дінтанулық талдауды қажет етеді), олардың негізгі сипаты мен функцияларына тоқталып өтейік. Брахма – дүниедегі барлық болмыстың бар болуының негізгі алғышарты және себебі. Тіпті, құдайлардың өзі Брахманың арқасында мәңгілікке ие бола болады. Брахма ғарыштағы тіршіліктің де, жансыздың да жаратушы бастауы. «Рәміздік тұрғыда Брахма толық ашылған лотос гүлінде отырған бейнесінде суреттеледі, оның сабағы Ұлы Құдайдың кіндігінен өсіп таралып жатыр. Сонымен Брахма – негіз немесе Құдай саналады...» [12]. Индуистік мәтіндерде, Брахма барлықтың себепсіз себебі, түп бастауы ретінде сипатталады. Дүниедегінің барлығы Брахмадан бастау алады және оған қайтып оралады.

Индуизмде Вишну құдайы ғаламның жасампаздық қуатын бейнелейді. Вишну Брахманың жаратқан әлеміне жан бітіріп, қозғалысқа келтіреді. Сондықтан Вишнуды ғаламды қозғалысқа келтіретін екінші қуатты күш немесе логос деп атауға болады. Вишну ғаламды мүмкіндіктен шындыққа, потенциалды күйден актуальды күйге келтіреді. «Әлемді реттеуші, мейірімді, адамдарға жақын әрі тыныштықты ұнататын үнді құдайлар пантеонының бірі төрт қолды Вишну тыныштықты, бірлікті сақтау мақсатында жер бетіне он түрлі кейіппен (аватор) түсіп отырған» [9, 38-б.]. Индуистік сенім жүйесіндегі Вишнудың негізгі функциясы жаратылған әлемнің үйлесімділігін, қозғалысы мен тыныштығын қорғау.

Вишнудың есімдерінің бірі Хари – оның бұл есімі адамдардың күнәсін кешіріп, қателіктерін түзетуімен байланысты. Сондықтан Вишну даналық пен махаббатын көрінісі ретінде қабылданады.

Индуизмдегі құдайылық үштіктің тағы бірі – Шива, ол табиғаттағы құдайылық құдіреттің көрінісі. Шива талқандаушы күш ретінде сипатталады, ол адамзатты уақыты өткен, қажетсіз нәрселер мен формалардан тазартады, сөйтіп қайта жаңғыру мен жаңарудың алғышарттарын қалыптастырады. Шива культі ертеведалық кезеңдегі қатыгез құдай Рудрадан бастап дәстүрлі индуизмдегі адамдарға игілік әкелуші құдай бейнесіне ұласқан эволюциялық жолдан өтеді. «Ұлы тәңір ретіндегі Шиваға бес ғарыштық әрекет: шишти – жарату, стхити – қорғау, колдау, самхара – қирату, формаларды ыдырату, тиробхава – Маияда жасырыну – сағымдану, ануграха – азат болу тән делінеді. Осының бәрі панчакритияны – әрекеттің бес түрін құрайды» [13]. Индуизмдегі үш құдай ғаламдағы жаратылысты, қалыптасу мен дамуды және талқандалу мен жойылуды бейнелейді.

Қазақ халқының исламға дейінгі дәуірдегі наным-сенімдері де политеистік сипатта өрбиді. Көне түркілік кезеңде көптеген рухтар мен тотемдік культтердің орнын жоғарғы құдай ретінде Тәңірге және Ұмай мен Жер-Суға табыну басады. «Бұл культтердің ішінде аспанға (Тәңірге) табыну орталық орын алды... Жер мен Су ортанғы әлемдегі табыну объектілері болған еді, өйткені олар рудың тіршілігін сақтау ықпал етті, адамдарды құтқарды, сондықтан оларға құдайылық сипат таңылды», – деп жазды белгілі қазақ ойшылы М.С. Орынбеков [14]. Ағылшын-неміс ғалымы М. Мюллердің тұжырымдауынша, құдай ұғымының қалыптасуы адамның шексіздікті сезінуімен байланысты болды. Күнделікті тіршілік барысында қалыптасқан шексіздік идеясы Құдай туралы түсініктің қалыптасуына ықпал етті. Алайда, адамның діни танымы құдайды шексіз аспан (Көк Тәңір) ретінде қарастырығанмен шектеліп қалмайды. «Адамзаттың діни санасы эволюциялық жолмен, «төменнен жоғарыға», табиғат культінен бастап, ақыл-ойының кемелденуіне қарай рух ретіндегі Құдайға табынуға дейін көтерілді» [15]. Тәңірлік дін өзінің дамуында табиғи-тәндіктен (Көк Тәңірі) таза руханилыққа айналу сатыларынан өтеді. Түркілер «Бір Тәңір» дегенде, оны ең алдымен жаратушы рухани субстанция ретінде түсінген. Плано Карпини түркілердің құдайды құрметтеуін былай деп жазады: «Олар көзге көрінетін және көзге көрінбейтіннің бәрін жаратушы, бір құдайға сенеді сонымен қатар, оны осы дүниедегі шаттықтың да, азаптың да себебі деп біледі, алайда оны намаз оқып дұға жасау немесе мақтап-мадақтау, болмаса басқа ырым, жора жолымен құрметтемейді», – дейді. Вильгельм Рубрук: «Сендер құдайға қалай иланасыңдар? – деген сұрағыма олар: «Біз тек бір құдайға сенеміз», – деді. «Сіздер оған рух немесе тәндік нәрсе ретінде сенесіздер ме?» – дегеніме, олар: «Біз оны Рух деп сенеміз», – деді. Сонда мен «Сіздер оның адам табиғатында (кейінде – З.Қ.) болмағанына сенесіздер ме?» – деп сұрадым. Олар: «Ешқашан», – деп жауап берді, – деп жазады [16]. Тәңірлік туралы жан-жақты жүйелі зерттеу жүргізген профессор Н.Г. Аюпов тәңіршілдіктің діни дүниетаным сипатындағы мәнін айқындайды және бұл сенімнің қалыптасуы, дамуы мен басқа діни жүйелерге трансформациялануы сияқты үш кезеңін атап көрсетеді [17]. Түркі халықтары Тәңірді ғаламды жаратушы жасампаз құдірет ретінде таниды. Алайда, оның жасампаздық құдіреті жаратумен шектелмейді, ол ғаламда, табиғат пен адамзат әлеміндегі құбылыстар мен оқиғаларға пәрменді ықпал етіп отырады. Сондықтан Брахмамен салыстырғанда Тәңір әлемнің дерексіз бастауы ғана емес және ол өз құдіретінде басқа құдайларды қажет етпейді. Тәңірдің осы қасиеттерінде оның протомонотеистік сипаты айқын аңғарылады. Кейін ислам діні таралып, ислам өркениетінің қалыптасуы барысында Тәңір Алланың синониміне айналады.

Жер-Су құдайына келетін болсақ, бірқатар түркі халықтарының (әсіресе, Сібір түркі халықтарының) ежелгі наным-сенімдерінде маңызды рөл атқарады. Жер-Су құдайы да табиғатты пір тұтудан туындайды. Алтайлық аңызда «Үлген жаратылысқа дейін шексіз-шетсіз, түпсіз-тұңғыық теңіз үстіндегі кеңістікте тіршілік етеді. Сонда Үлгенге судан Ақ ана шығып, оған жер мен аспанды жаратуды үйретеді». Бұл аңызда да матриархаттық-рулық, қауымдық қатынастар ықпалы байқалады. Матриархаттық-рулық қауымнан патриархалды қауымға біртіндеп өту барысында Жер-Су соңғы орынға ығыстырылады. Діни танымның

трансформациялануы барысында Орталық Азия түркі халықтарында Жер-Су культі ата-баба культімен синкреттеледі.

Бұлардан басқа көне түркілердің наным-сенімдерінде әйел-құдай – Ұмай ерекше құрметтелген. Әйел тәңірі Ұмай – отбасы мен бала-шағаны қорғаушы болған. Орталық Азияда түркі тілдес халықтарда әйел құдай сумен және жермен байланыстырылады. Хорезмдік Амбар-ана өзінің функциялары жағынан Ұмайға ұқсайды. Осы тәріздес әйел-құдай Түркіменстанда да болғанын археологиялық қазбалар барысында табылған әйел мүсіндер дәлелдейді, бұлардың бәрінің де негізінде сақтарда кездесетін әйел құдай Табити образы жатуы мүмкін. Табити культін зерттеушілер оны матриархат кезеңіндегі діни нанымдардың сарқыншағы ма деп тұжырымдайды. Табити образы отпен тығыз байланысты қарастырылады, ол ошақтың, яғни отбасының қамқоршысы, ал отты сақтар киелі стихия деп түсінген. Мифологияға сәйкес от болмысты ұйымдастырушы бастау. «От аспан мен жердің бөлінуі барысында пайда болған. ...Олар барлық нәрселерге және өмірдің әр түрлі бітімдеріне бастау береді» [18]. Ол ғарыштың үш бөлігін біріктіріп, оған тұтастық сипат беріп тұрған стихия. Жер-су сияқты от та тіршілік көзі, болмыстағы барлықты жандандырушы бастау. Ұмайдың шумерліктердегі бастапқы мағынасы *Уд-Ай* болуы да әбден мүмкін. Шумер тілінде «уд» түркінің от сөзіне сәйкес келеді. Оның келесі бір мағынасы күннің көзі – түркішеде түскі мезгіл (түс), уақыт (жалпы түркі). Кейінгі түркілердегі Ұмайды От ана деп атау да осыған меңзейді. Көптеген ежелгі халықтарда Ай әйел адамдық бастауды, Күн ер адамдық бастауды рәміздейді.

Аталған үш құдай түркілердің пантеонында маңызды болып саналады. Тоныкөк құрметіне орнатылған ескерткіште: «Көк, Ұмай құдай, қасиетті Жер-Су, міне бізге жеңіс сыйлаған осылар деп ойлау керек!», - делінеді. Функциональдық тұрғыда көне түркілік Жер-Су мен Ұмай культтері үнділік Вишну құдайы тәрізді жаратылған болмысты қорғаушысы, қамқоры қызметтерін атқарады, сонымен қатар түркілерде от пен су болмысты тазалаушы, жаңартушы стихиялар ретінде де қарастырылады. Өмірдің әртүрлі кезеңдерінде ру немесе тайпа абыздары жекеленген құдайларға арнап құрбандық шалып, қолдауын тілеген. Көп құдайлардың арасынан біреуіне арнайы табынуды М. Мюллер генотеизм (грек. *εν* – бір, бірінші және *θεος* – құдай) деп атады. Генотеизмнің (дәл мағынасында – бірқұдайшылдық) политеизмнен айырмашылығы көп құдайлардың әрқайсысын басқаларына тәуелсіз, басқаларымен тең деп қарастырады, Әлде бір құдайдың немесе құдайлардың басымдылығын, құдайлардың өзара бағыныштылығын мойындамайды. Құдай тұрақты емес, оған табыну туындаған жағдайға байланысты, бірақ дәл осы жағдайда оған жалғыз және жоғарғы құдай ретінде табынады (мысалы теңіз апатына ұшырағандардың Посейдонға табынатыны сияқты). Құдайлардың әлде біреуіне табыну адамның немесе адамдар тобының (рудың, қауымның) дәл сол мезеттегі қажеттіліктеріне, арман-мұратына, ниетіне байланысты болды.

Қорытынды

Ілкі қазақ және ежелгі үнді наным-сенімдеріндегі тотемистік сарындарды, ата-баба культін талдау осы халықтарда ерте замандарда реинкарнациялық, партеногенезистік түсініктер мен идеялардың кең таралғанын көрсетеді. Сонымен қатар белгілі бір тарихи-мәдени жағдайларға және рухани-ментальдық ұстанымдарға сай нақты әлеуметтік шындықта діни нанымның белгілі бір формалары мен компоненттері алдыңғы қатарға шығып отырған. Түркілік және индуистік құдайлар пантеонын өзара салыстыру оларға ортақ функциялардың тән болғандығын, алайда құдай туралы түсініктерде, оларды репрезентациялауда өзіндік ерекшеліктердің орын алғанын байқатады. Бұл ең алдымен осы халықтардың дүниені қабылдауы мен дүниеге деген қатынасында көрініс табады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Фридрих Макс Мюллер. Введение в науку о религии. – М.: Книжный дом «Университет»: Высшая школа, 2002. – 264 с.
2. Классики мирового религиоведения. Антология. – Т.1 / пер. с англ., нем., фр.; сост. и общ. ред. А.Н. Красникова. – М.: Канон+, 1996. – 496 б.
3. Кистенева О.А., Соколов А.Р., Кистенев В.В. Тотемизм в истории народов. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/totemizm-v-istorii-narodov/viewer>.
4. Әбілхамитқызы Р. Түркі мифологиясындағы көкбөрі бейнесі. [Электронды ресурс]. URL: <http://repository.enu.kz/bitstream/handle/data/8964/Turki-mifologiasindagi-kokbori-beynesi.pdf>.
5. Брагинский И.С. В поисках скифских сокровищ. – Л.: Наука, 1979. – 176 с.
6. Акатаев С.Н. Мировоззренческий синкретизм казахов: Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук. – Алматы, 1995. – 110 б.
7. Топоров В.Н. Животные // Мифы народов мира. Т.1. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – 600 с.
8. Маргулан А.Х. Древняя культура центрального Казахстана. – А.: Изд-во АН КазССР, 1966. – 434 с.
9. Көкеева Д.М. Үнді дінінің тарихы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 183 б.
10. Гегель. Собр. соч. Т. 2. – М., 1977. – 775 с.
11. Қондыбай С. Аруақ хақында. [Электронды ресурс]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/18908>.
12. Индуизм / авторы-сост. А.А. Гринцов., Т.Г. Румянцева. – Мн.: Книжный Дом, 2006. – 384 с.
13. Чистяков С.С., Белкина Т.Л. Эволюция раннего Шиваизма. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-rannego-shivaizma/viewer>.
14. Орынбеков М. Предфилософия протоказахов. – Алматы: Өлке, 1994. – 208 с.
15. Аджи М. Тенгрианство и основы современной европейской культуры // Культурные контексты Казахстан: История и современность. – Алматы: Ниса, 1998. – 280 с.
16. Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение: Монография. – Алматы: Издательство «Кие», 2012. – 256 б.
17. Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев: Центрально-Азиатские влияния. – Новосибирск: Наука, 1984. – 121 с.
18. Банзаров Д. Черная вера или шаманство у монголов. – Казань, 1846. – 129 с.

REFERENCES

1. Fridrih Maks Myuller. Vvedenie v nauku o religii [Introduction to the Science of Religion]. – М.: Knizhnyi dom «Universitet»: Vysshaya shkola, 2002. – 264 s. [in Russian]
2. Klassiki mirovogo religiovedeniya. Antologiya [Classics of world religious studies. Anthology]. – Т.1 / per. s angl., nem., fr.; sost. i obshch. red. A.N. Krasnikova. – М.: Kanon+, 1996. – 496 b. [in Russian]
3. Kisteneva O.A., Sokolov A.R., Kistenev V.V. Totemizm v istorii narodov [Totemism in the history of peoples]. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/totemizm-v-istorii-narodov/viewer>.
4. Abilhamitqyzy R. Turki mifologiyasyndagy kokbori beinesi [The image of the wolf in Turkic mythology]. [Elektrondy resurs]. URL:

- <http://repository.enu.kz/bitstream/handle/data/8964/Turki-mifologiasindagi-kokbori-beynesi.pdf>.
5. Braginskii I.S. V poiskah skifskih sokrovishch [In search of Scythian treasures]. – L.: Nauka, 1979. – 176 s. [in Russian]
 6. Akataev S.N. Mirovozzrencheskii sinkretizm kazahov: Dissertaciya na soiskanie uchenoi stepeni doktora filosofskih nauk [Ideological syncretism of Kazakhs]. – Almaty, 1995. – 110 b. [in Russian]
 7. Toporov V.N. Zhivotnye [Animals] // Mify narodov mira. T.1. – M.: Sovetskaya enciklopediya, 1991. – 600 s. [in Russian]
 8. Margulan A.H. Drevnyaya kultura centralnogo Kazahstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. – A.: Izd-vo AN KazSSR, 1966. – 434 s. [in Russian]
 9. Kokeeva D.M. Undi dininin tarihy: Oqu quraly [History of Indian religion]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2012. – 183 b. [in Kazakh]
 10. Gegel. Sobr soch. T. 2. [Collected works] – M., 1977. – 775 s. [in Russian]
 11. Qondybai S. Aruaq haqynda [About the spirit]. [Elektrondy resurs]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/18908>.
 12. Induizm [Hinduism] / avtory-sost. A.A. Grincov., T.G. Rumyanceva. – Mn.: Knizhnyi Dom, 2006. – 384 s. [in Russian]
 13. Chistyakov S.S., Belkina T.L. Evolyuciya rannego Shivaizma [The Evolution of Early Shaivism]. [Elektronnyi resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-rannego-shivaizma/viewer>.
 14. Orynbekov M. Predfilosofiya protokazahov [The pre-philosophy of the protokazakhs]. – Almaty: Olke, 1994. – 208 s. [in Russian]
 15. Adzhi M. Tengrianstvo i osnovy sovremennoi evropeiskoi kultury [Tengrianism and the foundations of modern European culture] // Kulturnye konteksty Kazahstan: Istoriya i sovremennost. – Almaty: Nisa, 1998. – 280 c. [in Russian]
 16. Ayupov N.G. Tengrianstvo kak otkrytoe mirovozzrenie: Monografiya [Tengrianism as an open worldview]. – Almaty: Izdatelstvo «Kie», 2012. – 256 b. [in Russian]
 17. Sagalaev A.M. Mifologiya i verovaniya altaicev: Centralno-Aziatskie vliyaniya [Mythology and Beliefs of the Altaians: Central Asian Influences]. – Novosibirsk: Nauka, 1984. – 121 s. [in Russian]
 18. Banzarov D. Chernaya vera ili shamanstvo u mongolov [Black faith or shamanism among the Mongols]. – Kazan, 1846. – 129 s. [in Russian]

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ӘБЖЕТ Б.С.

Қолжазба қорларында сақталған қазақ ертегілерін тізімге алу,
жариялаудың ғылыми маңыздылығы

7–15

МАНСҰРОВ Н.Б.

Сопы сөзінің лексика-семантикалық сипаты

16–25

ӘБДУӘЛИҰЛЫ Б.

Орографиялық терминдердің лингво-географиялық динамикасы

26–38

ӨТЕБЕКОВ С.

«Диуани Хикметтегі» діни терминдердің түркілік қабаты
(Көкшетау нұсқасының негізінде)

39–56

ҚОҢЫРАТБАЕВА Ж.М.

Топонимдену жүйесіндегі түркілік негіз

57–67

ZHİYENBAYEV Y.

ASANOVA Z.

Gülten Akın'ın “Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü” Şiiri İle Fariza
Ongarsınova “Aysel” Şiirinin Yapı, Tema Ve Anlatım Bakımından
Karşılaştırılması

68–79

FATİH VEYİS

SEBİLE ALKIR

Çocuk Edebiyatında Ölüm ve Yas Sürecine Anlatıbilimsel
Bir Bakış: “Hayalet Postacı” Örneği

80–91

БИЯРОВ Б.Н.

Сібір хандығының отарлануына жаңаша көзқарас немесе
тарихи топонимдер не дейді

92–104

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

KUZDEUBAYEVA A.B.

ZHAKAEVA S.A.

SOPBEKOV S.O.

Some Pedagogical Aspects of Education of the Individual with the
Instilling of National Values into Spiritual and Moral Values

105–117

KATBAEVA M. T.

BAIZAK U. A.

The Way to Organize an Elective Course on
Mechanics in Specialized Training

118–128

ЖҰМАТАЕВА З.Н.

ЖҰМАТАЕВА С. Н.

Тілдік және мәдениетаралық қатынас құзыреттерін қалыптастыруда
фильмдерді тиімді қолдану әдістемесі

129–146

SARYBAYEVA A.H.

DARIBAI ZH.ZH.

SAMBETOVA G.K.

Problems of application of active learning methods in physics
and methods of solution

147–159

ТАРИХ, САЯСАТТАНУ	
ТАСТАНБЕКОВ М.М.	
СЫЗДЫҚОВА Г.М.	
МҰҚАТАЕВА З.Қ.	
Қожа Ахмет Ясауи қабірханасының есігі және жоғалған тоқпақшалар	<u>160–172</u>
СЕРДӘЛІ Б.	
ӘБСАТТАР С.	
Халықаралық қатынастар саласындағы «күш» ұғымы	
SERDALI B.	
ABSATTAR S.	
Uluslararası ilişkilerde «güç» kavramı	<u>173–184</u>
ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ	
ЗАТОВ Қ.А.	
Протоқазақтық және ежелгі үнділік ерте діни наным-сенімдердегі сабақтастықтар мен ерекшеліктер	185–195
МАЗМҰНЫ	196

İÇİNDEKİLER

FİLOLOJİ

ABZHET B.S.

Yayının Bilimsel Önemi, El Yazisiyla Yazılmış Fonlarda
Saklanan Kazak Masallarının Listelenmesi

7–15

MANSUROV N.B.

Sufi Kelimesinin Sözcüksel Ve Semantik Doğası

16–25

ABDUALİULI B.

Orografik Terimlerin Dilbilimsel Ve Coğrafi Dinamikleri

26–38

UTEBEKOV S.

Divân-ı Hikmet'te Türkçe Kökenli Dinî Terimler
(Kökşetav Nüshası Temelinde)

39–56

KONIRATBAYEVA Zh.M.

Yer Isimlendirme Sisteminde Türk Temeli

57–67

ZHİYENBAYEV Y.**ASANOVA Z.**

Gülten Akın'ın “Yaşlanmayan Bir Kadına Türkü” Şiiri İle
Fariza Ongarsınova “Aysel” Şiirinin Yapı, Tema Ve Anlatım
Bakımından Karşılaştırılması

68–79

FATİH VEYİS**SEBİLE ALKIR**

Çocuk Edebiyatında Ölüm ve Yas Sürecine Anlatıbilimsel
Bir Bakış: Hayalet Postacı Örneği

80–91

BİYAROV B.N.

Sibirya Hanlığını Kolonileştirmek İçin Yeni Bir Yaklaşım Veya
Tarihsel Yer İsimleri Ne Diyor

92–104

PEDAGOJİ VE ÖĞRETİM TEKNİKLERİ

KÜZDEUBAIEVA A.B.**ZHAKAEVA S.A.****SOPBEKOV S.O.**

Bireyin Manevi Ve Ahlaki Eğitiminin Bazı Pedagojik Yönleri,
Ulusal Değerlerin Aşılmasıyla Birlikte

105–117

KATBAEVA M.T.**BAYZAK U.A.**

Profil Mekanığı Eğitiminde Seçmeli Bir Kurs Düzenlemenin Bir Yolu

118–128

ZHUMATAYEVA Z.N.**ZHUMATAYEVA S.N.**

Dilsel Ve Kültürlerarası İletişimin Yetkinliklerini Şekillendirmede
Filmlerin Etkili Bir Şekilde Kullanılması Tekniği

129–146

SARIBAIEVA A.H.**DARİBAİ Zh.Zh.****SAMBETOVA G.K.**

Fizik İçin Aktif Öğretim Yöntemlerinin Uygulanması Ve Bunların Nasıl
Çözüleceği İle İlgili Sorunlar

147–159

TARİH, SİYASET BİLİMİ	
TASTANBEKOV M.M.	
SIZDIKOVA G.M.	
MUKATAEVA Z.K.	
Hoca Ahmet Yesevi Mezarının Kapısı Ve Kayıp Dokumacılar	<u>160–172</u>
SERDALİ B.	
ABSATTAR S.	
Uluslararası İlişkilerde «Güç» Kavramı	<u>173–184</u>
FELSEFE, İLAHİYAT	
ZATOV K.A.	
Eski Kazak Ve Eski Hint Dini İnançlarında Süreklilik Ve Özellikler	<u>185–195</u>
İÇİNDEKİLER	196

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI

Ғылыми редактордың орынбасары
доцент, Ph.D. Пилтен Пусат

Аға редактор Әбілдаева Г.

Техникалық редактор Ахметова Ж.

Жауапты хатшы Садыкова А.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

**«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.**

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎ (8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

*Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Басуға 30.09.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 12,5. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 128. ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎ (8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz